

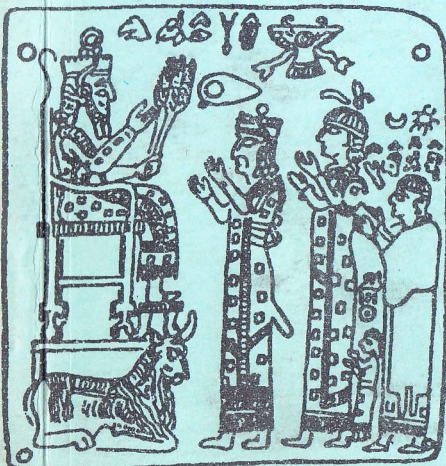
Ա.Ե.ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)
ՄԵՂԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

A.Y.MOVSIYAN

THE HIEROGLYPHIC SCRIPT
OF VAN KINGDOM
(BIAINILI, URARTU, ARARAT)

9/97 925/
1P-91

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ա.Ե. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)
ՍԵՅԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1998

3028

ԳՐՔԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆ ԻՐ
ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ Է ՀԱՅՏՆՈՒՄ

«ԲԱՐՉՈՒՆՔ 5165»

ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ,

ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԷ ՃԵՐԵՃԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻՆ (ԱՄՆ)

ԵՎ

ՍԻՄՈՆ ՀՈՎԻՎՅԱՆԻՆ (ԲԵՅՐՈՒԹ):

SIMON HOVIVIAN
Gemayzé
B. P. 175389
Beyrouth - LIBAN

THE AUTHOR IS HONORED TO EXPRESS HIS
GRATITUDE TO THE

FRENCH-ARMENIAN BENEVOLENCE ASSOCIATION
"ALTITUDE 5165",

TO THE ARMEN AND BERSABE JEREJIAN
FOUNDATION INC. (USA)

AND TO SIMON HOVIVYAN (BEIRUT)

FOR THEIR ASSISTANCE IN THE PUBLICATION OF
THIS BOOK.

REPUBLIC OF ARMENIA

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

STATE HISTORICAL
MUSEUM OF ARMENIA

A.Y.MOVSIYAN

THE HIEROGLYPHIC SCRIPT OF VAN KINGDOM (BIAINILI, URARTU, ARARAT)

PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» OF NAS RA

YEREVAN 1998

ՊՏՆ 941 (479.25)
ՊՄՂ 63.3 (23) 2
Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ.Խ.Սարգսյան

Մ 917 Սովսիսյան Ա.Ե.

Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը.- Ե.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998. 144 էջ

Գիրքը նվիրված է Հին Արևելքի և Հայաստանի հնագույն պատմության ու մշակույթի ուշագրավ երևույթներից մեկի՝ Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությանը: Գրքում ի մի են բերված այդ գրային համակարգի հետազոտության պատմությանը, ընդհանուր բնութագրին, Հայկական լեռնաշխարհի գրային համակարգերի մեջ զբաղեցրած տեղին վերաբերող փաստերը: Ներկայացված են մեհենագրության վերծանության ուղղությամբ նախկին և հեղինակի կատարած աշխատանքները: Իբրև հավելված վերջում բերված է շուրջ 1350 միավոր ընդգրկող Վանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների և մեհանշանների դիվանը:

Գիրքը հասցեագրված է Հին Արևելքի և Հայաստանի հնագույն պատմությամբ ու մշակույթով հետաքրքրվող մասնագետներին և ընթերցասերներին:

0503020913
Մ 703 (02) - 98

ՊՄՂ 63.3 (23)2

ISBN 5-8080-0041-6
© Սովսիսյան Ա.Ե., 1998
© Movsisyan A.E., 1998

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ինչպես մարդկային քաղաքակրթության բազմաթիվ նվաճումների, այնպես էլ գրի ծագման ու զարգացման պատմության մասին խոսելիս Հայկական լեռնաշխարհը պետք է հիշատակել բնօրրանների շարքում: Գիրքը Հայաստանում ծագեց ու զարգացավ յուրահատուկ դրսևորումներով, ունեցավ աստիճանական մի քանի փուլեր, որոնք, ցավովք, ամբողջության մեջ դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

Նախաքրիստոնեական Հայաստանի գրավոր մշակույթի պատմության մեջ առանձնանում է Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում կիրառվել են երեք գրային համակարգեր. միջագետքյան սեպագիրը՝ ասուրերեն, տեղական ոճի սեպագիրը՝ բիայնական սեպագրության լեզվով՝ և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մեհենագրերը (հիերոգլիֆները), որոնց վերծանությանն ու լեզվի խնդրին հանգամանորեն կանրադառնանք այս աշխատանքում: Ի տարբերություն առաջին երկուսի, Վանի թագավորության մեհենագրությունը խիստ անբավարար է ուսումնասիրված. այս մասին եղած ամենաամբողջական աշխատանքը Ռ.Դ.Բարսեթի 1974 թվականին լույս տեսած հոդվածն է՝ որն այսօր շատ է հնացել և բազմաթիվ հարցերում կարիք ունի ճշտությունների:

Մեր աշխատանքի նպատակն է ի մի բերել խնդրո առարկա գրային համակարգին վերաբերվող ուսումնասիրությունների արդյունքները, հավաքված նյութի հիման վրա, ըստ հնարավորին, տալ այդ համակարգի ամբողջական բնութագիրը, ներկայացնել վերծանություն ուղղությամբ նախկինում և մեր կողմից կատարված աշխատանքը, ցույց տալ Վանի թագավորության մեհենագրության տեղը հայաստանյան պատկերագրության ընդհանուր համակարգում: Մեհենագրության ուսումնասիրության հետագա ընթացքին նպաստելու նպատակով աշխատանքի վերջում, իբրև հավելված, ներկայացված է մեզ հայտնի մեհենագիր արձանագրությունների և մեհանշանների ժողովածուն (դիվան, կորպուս):

Լինելով Վանի թագավորության մեհենագրությանը նվիրված առաջին ամբողջական ուսումնասիրություններից մեկը, մեր աշխատանքը ունի մի տեսակ մեկնարկային բնույթ և կոչված է նաև գիտական ամուր հիմքերի վրա դնելու նշված գրային համակարգի հետազոտությունը: Այն, հասկանալիորեն, չի կարող զերծ լինել բացթողումներից ու վրիպումներից, և մենք շնորհակալությամբ կընդունենք աշխատությանը վերաբերվող բոլոր դիտողությունները:

Նախքան աշխատանքի շարադրմանն անցնելը կարևոր ենք համարում երկու խոսք ասել գործածված տերմինների կապակցությամբ:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում բուռն վեճեր ծավալվեցին Վանի թագավորության էթնիկական բնույթի հարցի շուրջ, որոնց ընթացքում այդ պետության ոչ հայկականությունն ու հայկականությունը ընդունողները, համապատասխանաբար, օգտագործում էին «Ուրարտու, ուրարտական» և «Արարատ, արարատյան» տերմինները՝ դրանք դնելով չհիմնավորված հակադրության մեջ: Չընդունելով բանավիճող կողմերից և ոչ մեկի սկզբունքները և հաշվի առնելով, որ Վանի թագավորության արքաները սեփական արձանագրություններում իրենց երկիրը կոչում են Բիայնիլի³, ժամանակակից ասորեստանյան աղբյուրներում այն հանդես է գալիս Ուրարտու⁴, իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատ⁵ անուններով, մեր աշխատանքում հավասարապես կօգտագործենք այս երեք (և նրանց հիմքով ստեղծած) տարբերակները՝ նախապատվությունը տալով տերության

- 5 -

ինքնամվանը:

Քանի որ մեզանում զարգացած չէ հին գրային համակարգերի (հատկապես հիերոգլիֆիկայի) ուսումնասիրությունը, և չկա հստակ մշակված տերմինաբանություն, հարկ ենք համարում մասնի քանի տերմինների ամօրհանումը: Սեր աշխատանքում «հիերոգլիֆ» (հունարեն սրբազան գիր) տերմինին համարժեք և զուգահեռ գործածված է «մեհենագիրը»: «Պատկերագրություն» բառը կիրառվում է գրի զարգացման երկու փուլերի առնչությամբ. ըստ այնմ զանազանվում են «վաղ պատկերագրությունը» (կապված նախագրային փուլի հետ) և «զարգացած պատկերագրությունը»՝ զաղափարագրությունը: Գիտական գրականության մեջ ընդունված «դետերմինատիվ», «բիլինգվա», «լիգատուրա» տերմինները մեր աշխատանքում, համապատասխանաբար, հանդես են գալիս հայերեն համարժեքներով՝ «որոշիչ», «երկլեզու արձանագրություն» և «կցագիր»:

* * *

1996 թ. օգոստոս ամսին ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի և ՌԴ Գիտությունների ակադեմիայի միջև կնքված համագործակցության պայմանագրի շրջանակներում մենք երկշաբաթյա գործուղման մեկնեցինք Սոսկվա: Դա մեզ հնարավորություն տվեց ծանոթանալու տեղի թանգարաններում պահվող նյութերին, զրադարաններում ուսումնասիրելու մի շարք կարևոր աշխատություններ, որոնք չկան ՀՀ գրադարաններում, բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության վերաբերյալ զեկուցմամբ հանդես գալու ՌԴ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտում: Գործուղումը ֆինանսավորում էին «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը և ՌԴ Գիտությունների ակադեմիան: Օգտվելով առիթից՝ մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում մշված կազմակերպություններին:

Թանգարաններում պահվող ու մասամբ դեռևս չհրատարակված նյութերի ուսումնասիրության հնարավորության ընձեռնման և հրատարակելու իրավունք արտոնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի պատմության պետական, Հայաստանի ազգագրության, Երևանի հիմնադրման «Էրեբունի» թանգարանների տնօրինություններին: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հնագետներին, որոնք իրենց պեղած և դեռևս չհրատարակած նյութերը սիրալիր տրամադրեցին մեզ ուսումնասիրման և հրատարակման համար. նրանցից յուրաքանչյուրի անունը կհիշենք իր նյութերը վկայակոչելիս: Ուսումնասիրության առանձին հարցերի քննարկումների և հայտնած դիտողությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում Գ. Բ. Զահուկյանին, Գ. Խ. Սարգսյանին, Է. Վ. Խանգադյանին, Ս. Գ. Հմայակյանին, Ա. Ս. Փիլիպոսյանին, Ն. Գ. Ենգիբարյանին և բոլոր նրանց, ովքեր որևէ կերպ օժանդակել են մեզ ուսումնասիրության ընթացքում:

Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Վ. Քոսյանին, որը խթանալով հայկական հիերոգլիֆիկային վերաբերող հարցերի քննարկումից և գրականության տրամադրումից բացի, սիրալիր հանձն առավ և կատարեց գրքի ամփոփման անգլերեն թարգմանությունը:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՅԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հնագիտական հայտնագործումներ: Ի տարբերություն սեպագիր արձանագրությունների, որոնց մի զգալի մասը գտնվել է հողի մակերևույթից, Վանի թագավորության մինչ օրս հայտնի հիերոգլիֆակիր իրերը բացառապես հայտնաբերել են հողածածկույթի տակից՝ պեղումների, գամձորումների և հողագործական կամ շինարարական աշխատանքների ժամանակ: Դրանցից առաջինները հայտնի դարձան անցյալ դարի երկրորդ կեսին: 1859 թվականին Մշանակիր երկու առարկա գտնվել և էրմիտաժ է ուղարկվել քրդերի կողմից թալանված Ալիշարի դամբարանից¹: 1892-ին Նիկողայոս Մառը Արմավիրի (բիայն. Արգիշտիխի) պեղումների ժամանակ երկու կնիք է գնել տեղի բնակիչներից՝ գտնված մույն հուշարձանից²:

Անհամեմատ ավելի մեծ ու բազմազան նյութ տվեցին Թուփրաք կալեի (Վանի մոտ, բիայնական Ռուսախիմի) պեղումները: 1879-80 թվականներին կատարվեցին առաջին համակարգված պեղումները, որոնց նյութերի մեծ մասը տեղափոխվեց Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն) և հրատարակվեց ու գիտական շրջանառության մեջ մտավ միայն 1950 թվականին՝ Ռ. Բարնեթի շնորհիվ³: 1880-ական թվականներին մի քանի գրակիր արձանիկներ գտնվեցին այս հնավայրից և տեղափոխվեցին Էրմիտաժ⁴: Շատ արդյունավետ եղանակով 1898-99թթ. գերմանական արշավախմբի (Վ. Ֆ. Լեհման-Յաուպտ և Վ. Բեյք) Թուփրաք կալեում իրականացված, ըստ էության, առաջին լուրջ գիտական մակարդակով անցկացված պեղումները, որոնց արդյունքները, մեր դարասկզբին հրատարակվեցին Վ. Ֆ. Լեհման-Յաուպտի կողմից՝ հիմք դնելով բիայնա-ուրարտական մեհենագրության ուսումնասիրությանը⁵:

Բիայնական առանձին հնավայրերից ոչ մեծաթիվ, սակայն ուշագրավ նյութեր գտնվեցին մեր դարի առաջին տասնամյակներում: Մասնավորապես, 1911-12թթ. Հ. Ա. Օրբելին ուսումնասիրություններ կատարեց Վանի շրջանում, որի ընթացքում տեղացիներից ձեռք բերեց մի շարք հնություններ, որոնցից մեր խնդրի համար կարևորվում են Թուփրաք կալեից և Հայկաբերդից (Չավուշբեկե) գտնված կնիքները⁶: 1914 թվականին Իգդիրի մոտերքում գտնվեց մի դամբարան՝ երեք մշանակիր կնիքներով⁷: 1915-ին հիերոգլիֆակիր կնիքներ գտնվեցին մասն. Ծովինարից (բիայնական «Թեյշեբա աստծո քաղաքը» Ասանա լճի ավազանում)⁸: Սի վնասված կնիք էլ 1935 թվականին հայտնաբերվեց Երևանի կայարանամերձ բլուրներից մեկի պեղումներից⁹:

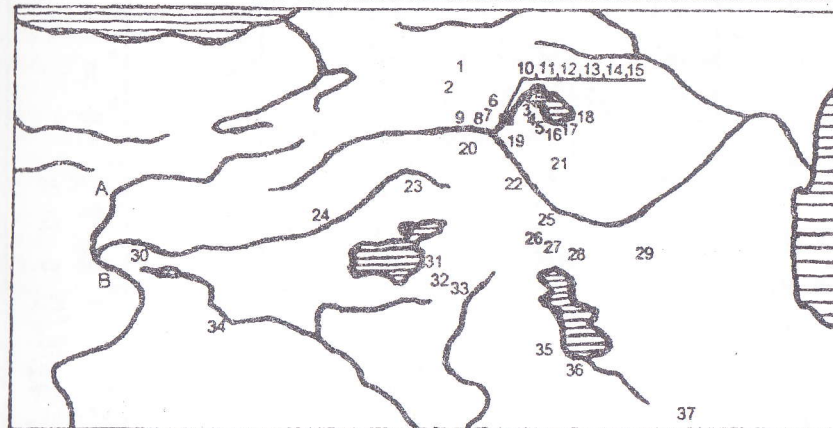
Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր նշանակություն ունեցան Կարմիր բլուրի (ուրարտական Թեյշեբաի) 1939-41 և 1945-58 թվականների պեղումները¹⁰: Նշենք, որ մինչ օրս հայտնի բիայնական հուշարձաններից ամենաշատ և ամենաբազմազան հիերոգլիֆակիր նյութը (ավելի քան 400 առարկա) տվել է Կարմիր բլուրը:

1950 թվականից սկսվում է Արին բերդի (բիայն. Էրեբունի) ուսումնասիրությունը կարմիրբլուրյան արշավախմբի կողմից, իսկ 1952-ից հնավայրում սխտեմատիկ պեղումներ են կատարում ՀԽՍՀ ԳԱ, Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի և Պուշկինի անվան կիրառական արվեստների թանգարանի (Մոսկվա) միացյալ արշավախմբերը¹¹: Սինչ այդ, 1951 թվականին Թալինի շրջանի Հակո գյուղի մոտ բացված դամբարանից հայտնաբերվել էին հիերոգլիֆակիր երկու կնիքներ¹²: Իսկ 1957-ին Արին բերդից ոչ հեռու, Երևանի Նոր Արեշ թաղամասում բացվեց բիայնական դամբարանադաշտ¹³, որը մասնագետների կարծիքով եղել է Էրեբունիի

Ռ.Ռ. Բարնեթի արձանագրությունների ժողովածուն
R.D.Barnet's collection of inscriptions

Royal Inscriptions		Other texts	
1	brass helmet and shields etc	KB II, fig. 27-28 = KHCI	1900 A, 1900 B, 1900 C, 1900 D
2	"	fig. 29	1900 E, 1900 F
3	cup	fig. 27	1900 G
4	helmet	"	1900 H
5	shields	fig. 29	1900 I, 1900 J
6	cups	fig. 30	1900 K, 1900 L
7	cup	fig. 28	1900 M
8	"	fig. 28	1900 N
9	"	"	1900 O
10	"	fig. 28	1900 P
11	helmet	"	1900 Q
12	br. cup	LH Mat. fig. 71	
13	clay "	" II ² p. 179	
14	" "	" "	
15	seals	MVAG 1900 plate 8	
16	"	LH II ² , p. 133 = v. L fig. 20, F1	
17	"	LH I, p. 500 = " F2	
18	"	KB I, fig. 25	

19	KBx, fig. 22	→		୧୮୭
20	stamp " ", fig. 25	→		୧୮୭
21	silver jug " III, fig. 3	→		୧୮୭
22	clay tablet UPD p. 135	→		୧୮୭
23	bronze throne TKI pl. VII	→		୧୮୭
24	" "	→		୧୮୭
25	" "	→		୧୮୭
26	" "	→		୧୮୭
27	" "	→		୧୮୭
28	Seal	→		୧୮୭

1. Դոռոմ/Horom; 2. Հակկո/ Hakko; 3. Նորատուս/ Noratus; 4. Գավառ/Gavar; 5.Սարուխան/ Sarukhan; 6. Դովրի/Dovri; 7. Օշական/Oshakan; 8. Արագած/Aragats; 9. Արմավիր/Armavir; 10. Կարմիր բլուր/Karmir blur; 11. Արին բերդ/ Arin berd; 12. Նոր Արեշ/ Nor Aresh; 13. ԵՐԲ/ BTY; 14. Երևան Բ/ Yerevan A; 15. Երևան Բ/ Yerevan B; 16. Գեղիովիտ/Geghhovit; 17. Օղիկնար/Tsovinar; 18. Կարճաղբյուր/ Karchaghbyur; 19. Արտաշատ/ Artashat; 20. Իգդիր/Igdir; 21. Եղեգնաձոր/ Yeghegnadzor; 22. Ալիշար/Alishar; 23. Դառնոց/Patnos; 24. Կայալի-դերե/Kayali-dere; 25. Կալեհ-օղլու/Kaleh-oghlu; 26. Բաստամ/Bastam; 27. Էվողլու/ Evoghlu; 28. Լիվար/Livar; 29. Սեկենդեղ/ Sekendel; 30. Նորշուն-թեփե/ Norshun-tepe; 31. Թոփրաք կալե/Toprak kale; 32. Հայկաբերդ/ Haykaberd; 33. Հիրկանիս (Գիյիմի)/ Hirkanis(Giyi' mih); 34. Տիգրանակերտ/Tigranakert; 35. Ուշնավիե/Ushnavie; 36. Հասանլու/ Hasanlu; 37. Ջիլիե/ Ziwie.

(հօքա-լուվիական/Hittite-Luwian) A. Ալփին-թեյն/ Altintepe; B. Մալաթիա/Malatia.

Ռ.Դ.Բարնեթի նշանացանկը
R.D.Barnet's list of signs

Vegetable	Astral	Human	Animal	Objects	Uncertain
1 16	7 Bud. 7 (c)	17 Bud. (H, G)	18 18, 23	19 Bud. (B)	20
2 21	8 27, 28, 29, 30	18 27, 28	19 16, 27	21 Cal. 21	21
3 3, 9, 10	9 17	19 22	20 17, 21	22 Bud. 22	22
4 20	10 10, 16 Bud. (B)	20 17	21 20	23 Cal. 23	23
5 LME 17	11 20	21 23	22 21	24 Cal. 24	24
6 7	12 6, 8, 9	22 12, 13, 14	23 17, 22	25 Cal. 25	25
	13 12	23 15	24 2	26 Cal. 26	26
	14 LME 15	24 LME 16	25 5	27 Cal. 27	27
	15 15	25 LME 17	26 4	28 Cal. 28	28
	16 LME 16	26 LME 18	27 7	29 Cal. 29	29
	17 16, 17, 18	27 LME 19	28 6, 7, 9	30 Bud. (C)	30
	18 18	28 LME 20	29 3	31 Cal. 31	31
	19 19	29 LME 21	30 21	32 Cal. 32	32
	20 20	30 LME 22	31 1	33 Cal. 33	33
	21 21	31 LME 23	32 8	34 Cal. 34	34
	22 22	32 LME 24	33 1	35 Cal. 35	35
	23 23	33 LME 25	34 1	36 Cal. 36	36
	24 24	34 LME 26	35 1	37 Cal. 37	37
	25 25	35 LME 27	36 1	38 Cal. 38	38
	26 26	36 LME 28	37 1	39 Cal. 39	39
	27 27	37 LME 29	38 1	40 Cal. 40	40
	28 28	38 LME 30	39 1	41 Cal. 41	41
	29 29	39 LME 31	40 1	42 Cal. 42	42
	30 30	40 LME 32	41 1	43 Cal. 43	43
	31 31	41 LME 33	42 1	44 Cal. 44	44
	32 32	42 LME 34	43 1	45 Cal. 45	45
	33 33	43 LME 35	44 1	46 Cal. 46	46
	34 34	44 LME 36	45 1	47 Cal. 47	47
	35 35	45 LME 37	46 1	48 Cal. 48	48
	36 36	46 LME 38	47 1	49 Cal. 49	49
	37 37	47 LME 39	48 1	50 Cal. 50	50
	38 38	48 LME 40	49 1	51 Cal. 51	51
	39 39	49 LME 41	50 1	52 Cal. 52	52
	40 40	50 LME 42	51 1	53 Cal. 53	53
	41 41	51 LME 43	52 1	54 Cal. 54	54
	42 42	52 LME 44	53 1	55 Cal. 55	55
	43 43	53 LME 45	54 1	56 Cal. 56	56
	44 44	54 LME 46	55 1	57 Cal. 57	57
	45 45	55 LME 47	56 1	58 Cal. 58	58
	46 46	56 LME 48	57 1	59 Cal. 59	59
	47 47	57 LME 49	58 1	60 Cal. 60	60
	48 48	58 LME 50	59 1	61 Cal. 61	61
	49 49	59 LME 51	60 1	62 Cal. 62	62
	50 50	60 LME 52	61 1	63 Cal. 63	63
	51 51	61 LME 53	62 1	64 Cal. 64	64
	52 52	62 LME 54	63 1	65 Cal. 65	65
	53 53	63 LME 55	64 1	66 Cal. 66	66
	54 54	64 LME 56	65 1	67 Cal. 67	67
	55 55	65 LME 57	66 1	68 Cal. 68	68
	56 56	66 LME 58	67 1	69 Cal. 69	69
	57 57	67 LME 59	68 1	70 Cal. 70	70
	58 58	68 LME 60	69 1	71 Cal. 71	71
	59 59	69 LME 61	70 1	72 Cal. 72	72
	60 60	70 LME 62	71 1	73 Cal. 73	73
	61 61	71 LME 63	72 1	74 Cal. 74	74
	62 62	72 LME 64	73 1	75 Cal. 75	75
	63 63	73 LME 65	74 1	76 Cal. 76	76
	64 64	74 LME 66	75 1	77 Cal. 77	77
	65 65	75 LME 67	76 1	78 Cal. 78	78
	66 66	76 LME 68	77 1	79 Cal. 7	

եզրահանգման, որ Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել բնիկ և ինքնուրույն հիերոգլիֆ գրություն³⁹: Բ.Բ.Պիտորովսկին ևս այն համարում է տեղական ծագում ունեցող և «ճեղ տնտեսական ու պաշտամունքային կարիքների» համար գործածված⁴⁰:

Բիայնա-արարտական մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես արդյունավետ եղավ մեր դարակետը: Առանձին հնավայրերի նյութերի հրապարակումից բացի արվեցին հիերոգլիֆների հավաքման և համակարգման փորձեր, որոնք նոր խթան հանդիսացան Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության համար: Նման առաջին փորձի հեղինակը Լ.Ա.Բարսեղյանն էր, որն ի մի բերելով թուրքացի կալեի և Կարմիր բլուրի նյութերը (բացի տարողության չափերի և կնիքների վրայի նշաններից), հրատարակեց 97 նշան (61-ը՝ թուրքացի կալեից, 36-ը՝ Կարմիր բլուրից)⁴¹, նշելով, որ իր հավաքած հիերոգլիֆների թիվը հասնում է 150-ի⁴²: Երկրորդ փորձի հեղինակը Ռ.Գ.Բարսեղյանն է, որը կատարել է ավելի մեծածավալ աշխատանք⁴³: Նա հավաքել է շուրջ երեք տասնյակ արձանագրություն, կազմել 102 հիերոգլիֆից բաղկացած նշանացանկ, որն, ըստ նշանների արտաքին տեսքի, ենթարկել է թեմատիկ բաժանման: Հեղինակն անդրադարձել է գրային համակարգը բնորոշող մի շարք հարցերի, որոնց մասին կխոսվի մեր հետագա շարադրանքի ընթացքում: Չմայած աշխատանքում տեղ գտած թերություններին (տե՛ս հաջորդ բաժնում), նյութի ոչ լիակատար լինելուն (ընդգրկված չեն մինչ այդ պեղված Արին բերդ, Արմալիր, Բաստամ և այլ հնավայրերի նյութերը, որոնք հրատարակվել էին 1974-ից առաջ) և այսօր արդեն հնացածությանը, Ռ.Գ.Բարսեղյանը աշխատանքը բիայնա-ուրարտական մեհենագրության վերաբերյալ մինչ օրս եղած հրապարակումներից ամենամթողնականն է: 1974-ից հետո, որքան մեզ հայտնի է, համապարփակ ուսումնասիրության նոր փորձ չի կատարվել:

Մեհենագրերի ուսումնասիրության ասպարեզում ուշագրավ աշխատանք է կատարել Հ.Ա.Սարտիրոսյանը⁴⁴: Օգտվելով Լ.Ա.Բարսեղյանի կազմած նշանացանկից՝ նա համադրել է բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆները Հայաստանի ժայռապատկերներում հանդիպող նմանատեսք պատկերագրերի ու հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տալով, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը կապող մի օղակ է այդ երկուսի միջև և, որ ժայռագրերը, ուրարտական հիերոգլիֆներն ու միջնադարյան նշանագրերը հայաստանյան պատկերագրության ժառանգական զարգացման տարբեր փուլերն են⁴⁵:

Մեր դարակետում հայտնաբերված նյութերն ու կատարված ուսումնասիրությունները վերջնականապես հաստատեցին մինչ այդ արդեն հայտնված տեսակետը Վանի թագավորության մեհենագրության բնիկ հայաստանյան ծագման վերաբերյալ, ինչը ներկայումս ստացել է համընդհանուր ընդունելություն⁴⁶:

Բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան տեղ է գտել աշխարհի գրային համակարգերի պատմությանը նվիրված որոշ աշխատանքներում՝ որակվելով իբրև «նախապատմական Հայաստանի նկարային գիր»⁴⁷, «նախահայկական արձանագրություններ», «հայկական պատկերագրություն»⁴⁸ և այլն: Որպես օրինաչափություն, այս աշխատանքներում ընդգծվում է գրային համակարգի անբավարար ուսումնասիրվածությունը:

Արդեն վկայակոչված աշխատանքներից բացի գրի հետազոտության ուղղությամբ հիշատակելի են վերծանության և առանձին նշանների մեկնաբանման փորձերը, որոնց կանոնադրականը «վերծանության վիճակը» գլխում:

3. Մեր կատարած աշխատանքը: Հաշվի առնելով Վանի թագավորության մեհենագրության մեծ կարևորությունը թե՛ Հայաստանի, թե՛ Առաջավոր Ասիայի պատմության ու մշակույթի և թե՛ աշխարհի գրային համակարգերի հետազոտության տեսանկյունից և, հակառակ դրան, վատ ուսումնասիրված լինելը,

1995թ. սկսեցինք հրատարակված արձանագրությունների հավաքումը՝ բնագրերի լիակատար ժողովածու կազմելու նպատակով: Նույն տարվա վերջին աշխատանքը տվեց առաջին մեծ արդյունքը. ստացվեց վերծանության մի բանալի, որի շնորհիվ ընթերցվեցին երեք վանկագիր անուններ ու մեկնաբանվեցին մի շարք գաղափարագրեր (տե՛ս «Մեր վերծանությունը» բաժնի «Փուլ առաջին» մասը): 1996թ. սկսեցինք և 1997-ի սկզբին ավարտեցինք արձանագրությունների համահավաք ժողովածու կազմելու երկրորդ փուլը, որի ընթացքում ուսումնասիրեցինք Հայաստանի Հանրապետության մեծ թանգարաններում⁴⁹ պահվող բիայնական հիերոգլիֆակիր իրերը, որոնց զգալի մասը (շուրջ 350 առարկա) առաջին անգամ հրատարակվում է մեր կողմից սույն աշխատանքի հավելվածում: Նույն ժամանակաշրջանում խնդրին վերաբերող մի շարք գեկուցումներով հանդես եկանք Երևանում և Մոսկվայում, հրատարակեցինք հոդվածներ⁵⁰: Կատարված աշխատանքի ամփոփման շնորհիվ 1997-ի գարնանը վերծանության ուղղությամբ ստացվեցին նոր արդյունքներ, որը մենք պայմանականորեն համարեցինք վերծանման երկրորդ փուլ:

Վերծանությունից և չիրատարակված նյութերի ուսումնասիրությունից զատ թանգարանային աշխատանքը մեզ օգնեց ճշգրտելու նախկինում հայտնի մի շարք արձանագրություններ, որոնք սխալ տեսքով էին մտել գիտական շրջանառության մեջ և պատճառ դարձել թյուրիմացությունների: Դրանց վրա այստեղ կանգ կառնենք ավելի համաձայնորեն:

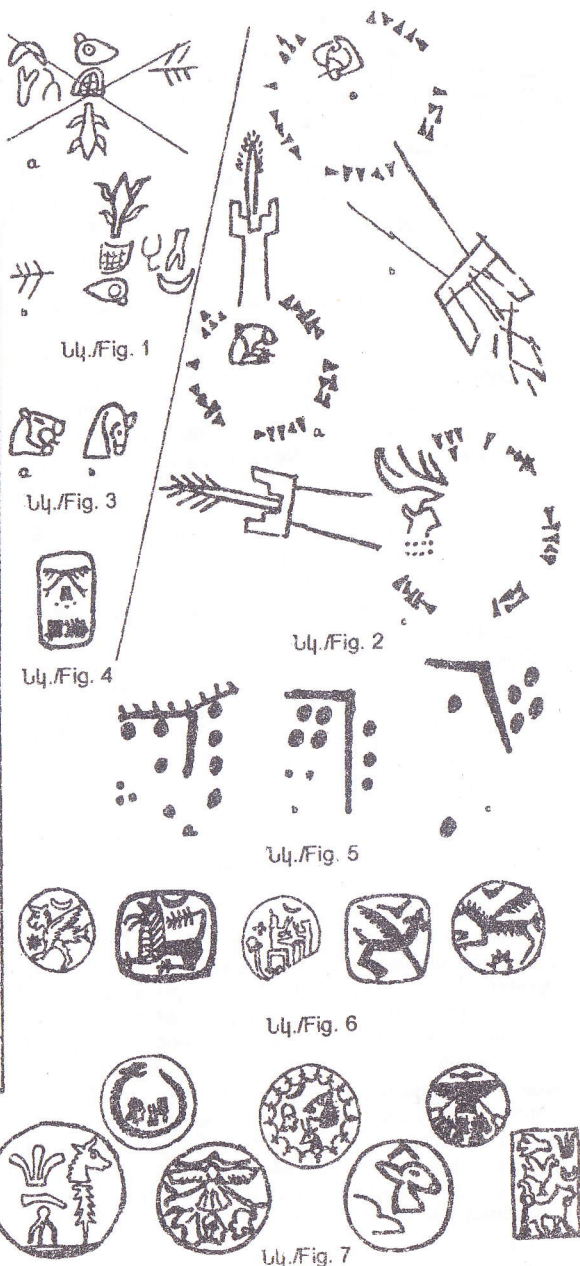
Առաջին բնագիրը, որ կարիք ունի հիմնովին ճշգրտման, Կարմիր բլուրի քայքայված կողերով բրոնզե թասի հատակին արված յոթանիշ արձանագրությունն է (Նկ.1), որը ժամանակին Բ.Բ.Պիտորովսկու կողմից հրատարակվել է գլխիվայր⁵¹ և այդպես էլ մտել գիտական շրջանառության մեջ: Այս տեսքով արձանագրությունը փորձել է վերծանել Լ.Ա.Բարսեղյանը⁵², իսկ Ռ.Գ.Բարսեղյանի ժողովածուում (թիվ 21) բացի այս նախնական սխալից արվել է մեկ ուրիշը. բնագրին կցվել են երկու եռանիշ արձանագրություններ, որոնք կապ չունեն միմյանց հետ⁵³: Թասի պահպանված մասի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն տվեց պարզելու արձանագրության ճիշտ դիրքը (Նկ.1b), որով ճանաչվեցին բոլոր նշանները՝ մեծ մասամբ համադրվելով նաև այլ բնագրերի հիերոգլիֆների հետ⁵⁴:

Կարմիր բլուրի սեպագիր և հիերոգլիֆ նշաններ կրող բրոնզե թասերի մեծ մասի վրա հանդիպում են առյուծի գլխի և աշտարակատեսք պատկերանշանները: Դրանց ուշադիր զննումը ցույց է տալիս, որ առյուծի գլուխը միշտ պատկերվել է սեպագիր արձանագրության սկզբնամասում, իսկ աշտարակատեսքը՝ նշանը՝ ուր պատահի, երբեմն նույնիսկ հակառակ դիրքով, ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս ավելացվել է հետո (Նկ.2): Սա նկատվել է մեզանից առաջ, բայց համապատասխան ուղղումների խնդիր չի դրվել: Դա նշանակում է, որ չի կարելի առյուծի գլուխն աշտարակատեսք նշանի հետ դիտել որպես մեկ արձանագրություն և այն համադրելով սեպագիր գրությունների հետ՝ եզրակացնել, որ բիայնական սեպագրերն ու մեհենագրերը չեն հանդիպում երկվեզու արձանագրություններում՝ թարգմանելով միմյանց: Բացի այդ, քանի որ աշտարակատեսք նշանով չի որոշվում արձանագրության դիրքը, մեզ թվում է, որ պետք է ուղղել թասերից մեկի հիերոգլիֆ գրության դիրքը (Նկ.2b)՝ այն ընթերցելով վերից վար: Նման ենթադրության համար ունենք երկու պատճառ. մեր առաջարկած դիրքում է, որ հիերոգլիֆները դասավորված են սեպագիր արձանագրության սկզբնամասում, և այդ դիրքով մեհենագիր արձանագրության կենտրոնական նշանը՝ ցլի գլուխը, ստանում է իր ճիշտ տեսքը: Ի դեպ, իմնույն աստիճանի թեքությամբ հրատարակվելով՝ ցլի գլուխը չի ընկալվել որպես այդպիսին, և Ռ.Գ.Բարսեղյանը նշանացանկում (թիվ 49) արձանագրությունն առանց ութ կետերի ներկայացվել է իբրև մեկ նշան, որը ևս պետք է ուղղել:

1	2	3
		Արեգակն Sun
		Արևել East
		Խաչ, Արև Cross, Sun
		Խոյ Sheep
		Երկինք Heaven
		Լեռ Mount
		Ջուր Water
		Նետ Arrow
		Սարդ Man
		Ցուլ Bull
		Պտուղ Fruit
		Արուսյակ Venerus
		Կենաց ծառ, Ան թառամ, Life tree, Umbrella
		Աշտարակ, Տաճար Tower, Temple
		Փայլակ, Այծ Lightning, Goat
		Աստղ Star
		Երկիր Land
		Թռչուն Bird
		Արևմուտք West

Աղ. I (ըստ Հ.Ա.Մարտիրոսյանի)
Table I (after H.A.Martirosyan)

1. Ժայռապատկերներ / Rock-carvings
2. Բիայնական / Biainian
3. Միջնադարյան հայկական / Medieval Armenian

Եվ վերջին նկատողություն-ուղղումը, որ պետք է անել՝ կապված բրոնզե թասերի հետ, վերաբերում է Ռուսայի անունը կրող թասերին: Քննությունը ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի թասերին պատկերվածը ոչ թե առյուծի, այլ ձիու գլխի պատկեր է (համեմատությունը տես նկ.3) և, բացի այդ, եթե առյուծի գլուխը սովորաբար հանդիպում է սեպագիր արձանագրության սկզբում՝ սեպանշաններով կազմված շրջանի եզրային մասում, ապա ձիու գլուխը պատկերվում է սեպագիր շրջանակի կենտրոնում: Այս ուղղումը, ինչպես կտեսնենք, կարևոր նշանակություն ունի մեհենագրության ուսումնասիրության և, մասնավորապես, վերձանության գործում:

Ճշգրտման ենթակա արձանագրությունների մյուս խումբը հանդիպում է կնիքների վրա: Կարմիր բլուրից հայտնաբերված քառակող կնիքի հատակին (նկ.4) փորագրված են երեք նշաններ, որոնք Բ.Բ.Պիտրովսկու հրատարակության մեջ⁵⁵ արտանկարված են կնիքից, ոչ թե վերջինիս դրոշմից, և արդյունքում նշանները գիտական շրջանառության մեջ են մտել հայեցային արտապատկերմամբ: Կարմիր բլուրի կնիքների մեջ մեծ թիվ են կազմում այնպիսիք, որոնց նշաններն ու պատկերները հրատարակվել են թերի: Որպեսզի դրանք մեկ առ մեկ այստեղ չքվարկվեն, մեր ժողովածուի բացատրագրերում, հիշատակելով նախկին հրատարակությունը, փակագծում նշել ենք, թե ինչ թերություն է առկա նրանում:

Կրկին անդրադառնալով Ռ.Գ.Բարնեթի ժողովածուին՝ նշենք, որ արդեն հիշվածներից բացի թերի են հրատարակված նաև 9, 18, 26 և 27 համարները կրող արձանագրությունները, վիճելի են տեքստերից մի քանիսի համար նրա առաջարկված նշանների դասավորության ուղղությունները, որոնց կանոնադրմանը գրության ուղղության հարցը քննարկելիս:

Կարմիր բլուրի և Արմավիրի կարասների տարողության նշաններն ուսումնասիրելիս նկատեցինք, որ ակարկի և տերուսի չափերի մեծ կետերով արված նշանների կողքին կան ավելի փոքր կետեր (նկ.5 a, b), որոնք ըստ դասավորության պետք է ցույց տային տերուսից ավելի փոքր չափման միավոր: Այս առումով ուշագրավ է Ալբին թեփե հնավայրից (Երզնկայի մոտ) գտնված կարասների վրա բիայնական տարողության չափերի նշումը խեթա-ուլիական հիերոգլիֆներով՝ ահարկու (ակարկի), տուրուգա (տերուսի) և արուգա⁵⁶: Մինչ օրս համարվել է, որ Կարմիր բլուրի կարասների վրա առկա են միայն ակարկի և տերուսի չափերի նշումները, մինչդեռ այստեղ ունենք նաև երրորդ՝ ավելի փոքր միավորը: Ի դեպ, չի բացառվում, որ այս նշումներում ակարկիից և տերուսիից հետո մեկուսի փորագրված կետերը, որոնց Բ.Բ.Պիտրովսկին ենթադրաբար վերագրում է «0.5 (տերուսի)» իմաստը⁵⁷, նշանակեն «1 արուգա» (նկ.5c):

Մեր աշխատանքի համառոտակի ներկայացումն ավարտելուց առաջ նշենք, որ այս աշխատության մեջ ընդգրկված են 1995-1997թթ. մեր կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները:

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԵՌՈՒԹԱԳԻՐԸ

Որևէ անհայտ լեզվի ու նրա գրային համակարգի ուսումնասիրությունն սկսելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է պարզել այդ համակարգը բնութագրող մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում տվյալ գրի ու լեզվի վերծանության համար: Պրանք վերաբերում են խնդրո առարկա լեզվի ու գրի հայտնիությանը և այլ լեզուների ու գրերի հետ ունեցած կապերին (եթե կան այդպիսիք), արձանագրությունների ժամանակագրությանը, տարածմանն ու այլ բնութագրիչներին (ծավալ, տեսակներ, կառուցվածք և այլն), գրային համակարգի տեսակին (ըստ նշանների թվի), գրության ուղղությանը և ներքին առանձնահատկություններին (գրանշանների ոճական բնույթին, օժանդակ նշանների, դետերմինատիվների, թվանշանների, կցագրման և այլնի գործածմանը), բազմալեզու արձանագրություններում մեզ հետաքրքրող լեզվի ու գրի առկայությանը, համաժամանակյա և այլ սկզբնաղբյուրներում վերծանությանը նպաստող լրացուցիչ ուրիշ տվյալների գոյությունը:

Վանի թագավորության մեհենագրային համակարգի ուսումնասիրության առաջին այս փուլը կատարված է խիստ անբավարար: Այդ ուղղությամբ արված ամենամաքողական աշխատանքը Ռ.Գ.Բարսեբի վերոհիշյալ հոդվածն է, որում հեղինակն, ինչպես ասվեց, անդրադարձել է գրության ուղղության, նշանների ոճական տեսակի, մեկ օժանդակ նշանի և գաղափարագիր-որոշիչների կիրառության, գրի ծագման խնդիրներին ու ըստ նշանների արտաքին տեսքի՝ դրանք բաժանել ութ խմբի: 1974թ. հրատարակված այս աշխատանքն, ինչ խոսք, այսօր կարիք ունի մեծ լրացումների ու բազմաթիվ ճշգրտումների, որոնցից մի քանիսի մասին արդեն մշվել է մախրող բաժնում:

Ստորև մեր այսօրվա ունեցած նյութի սահմաններում հնարավորին չափ մանրամասնորեն կներկայացնեք բիայնա-ուրարտա-արարատյան մեհենագրության ընդհանուր բնութագիրը:

1. **Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի հայտնիության աստիճանը:** Նախքան 1995թ. բիայնական հիերոգլիֆներով գրված որևէ բնագիր (եթե հաշվի չառնենք տարողության պարզ նշումները և առանձին նշանների վերաբերյալ արված դիտողությունները) չի ընթերցվել: Այս գրային համակարգը հատուկ է միայն Վանի թագավորությանը և նրա ազդեցության սահմաններից դուրս որևէ տեղ առայժմ վկայված չէ:

Մինչև վերծանության առաջին արդյունքների ստացվելը միանգամայն անհայտ էր նաև մեհենագրության լեզուն: Այդ լեզվի համար հնարավոր է երկու թեկնածություն: Առաջինը՝ բիայնական սեպագիր արձանագրությունների լեզուն, երկրորդը՝ Վանի թագավորությունում առավել տարածված լեզուներից մեկը: Այս առթիվ նկատենք, որ ուրարտերենի բառապաշարի աղբատիկությունը (շուրջ 400 բառ ավելի քան 600 արձանագրության մեջ), քերականական միևնույն կառուցվածքը, տեքստերի կաղապարային լինելը, շուրջ երեք դար գործածվելով՝ փոփոխություն չկրելը, գրական ստեղծագործությունների (հիմներ, աղոթքներ, ողբեր, սիրային ու փիլական երգեր և այլ ժանրի գործեր) բացակայությունը տավորություն են ստեղծում, որ այդ լեզուն՝ իր գրային համակարգով, գործածվել է արքունի պաշտոնական գրագրության մեղ սահմաններում և չի եղել ժողովրդախոսակցական ու հասարակության լայն խավերի կողմից կիրառելի: Տրամաբանական այս դիտողություններից բացի կան այլ փաստեր ևս, որոնք ցույց են տալիս, որ բիայնական սեպագրերի լեզուն (իսկ գրային համակարգով)

չի եղել Վանի թագավորության ստեղծողների մայրենին: Մասնավորապես, հատուկ ուշադրության է արժանի Խ.Մ.Դյակոնովի ուսումնասիրությունը, որով հեղինակը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լինի դեռևս Ք.ա. XIV-XIII դարերում՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տերության գրչության դպրոցներից, և հնարավոր համարում, որ «պեղումները դեռևս մեզ կբերեն մ.թ.ա. XIII-XIV դ. ուրարտա-խուռիական սեպագիր վավերագրեր»³: Եթե «բիայներենը» («ուրարտերենը») իր սեպագիր համակարգով լինել Վանի արքաների մայրենին՝ ունենալով շուրջ 500-ամյա գրային ավանդույթ, միանգամայն անհասկանալի է, թե արձանագրություններ կանգնեցրած առաջին արքան՝ Սարգուրի Ա-ն, ինչու՞ էր իր մայրենին թողած՝ օգտագործում թշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սեպագիր համակարգով: Նշանակում է՝ չկար բիայնական արքաների մայրենի լեզվին հարմարեցված սեպագիր համակարգ, իսկ Սարգուրիի հաջորդ Իշպուլինի, ելնելով Ստրեստանի հետ խորացող հակադրությունից, որդեգրեց խուռիական գրչության դպրոցներից մեկի ավանդույթները: Դա հակադրելի չէր Վանի տիրակալների հոգեբանությանն ու քաղաքական կուրսին, քանի որ խուռիների հետ դարեր շարունակ ապրել էին կողք-կողքի և տվյալ ժամանակաշրջանում ունեին ընդհանուր պիտյան՝ Ասորեստանը: Այդտեղից էլ՝ բիայնական սեպագրության լեզվի ազգակցությունը խուռիերենի և բազմաթիվ կապերը հնդեվրոպական լեզուների հետ:

Այլ է խնդիրը Վանի թագավորության մեհենագրության պարագայում, որն ի տարբերություն սեպագիր համակարգերի, ուներ բնիկ հայաստանյան ծագում (տես գլուխ V) և նրանով կարող էր հաղորդվել երկրի հիմնական խոսակցական լեզուն (կամ լեզուներից մեկը):

Բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության առաջին արդյունքները թույլ են տալիս որոշ պարզեցում մտցնելու լեզվի խնդրում, ինչին կանոնադաշտանք այդ արդյունքները ներկայացնելուց հետո:

2. **Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը:** Ռ.Գ.Բարսեբն իր ուսումնասիրության մեջ վկայակոչելով Ռ.Մերհալի կողմից հիերոգլիֆակիր զահի թվագրումը Մենուա արքայի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. 810-786թթ.) նշում է, որ չկան ավելի վաղ թվագրվող արձանագրություններ: Այնուհետև նա մեծ վերապահությամբ առաջ է քաշում մի տեսակետ, համաձայն որի ուրարտական մեհենագրության ծագումը կարելի է հետ տանել մինչև Ք.ա. XIV դար:

Ռ.Գ.Բարսեբի կողմից հրատարակված Բուդինի թիթեղի արձանագրության մեր վերծանությամբ ընթերցվեցին երկու արքայանուններ, ինչից պարզ դարձավ, որ այն վերաբերում է Իշպուլինի արքայի գահակալության (Ք.ա. 825-810թթ.) սկզբնական շրջանին, երբ Մենուան դեռևս մանկահասակ արքայազն էր (տես «Մեր վերծանությունը» բաժնում): Այսինքն՝ բիայնա-արարատյան մեհենագրությունը արդեն կայացած գրային համակարգ էր առնվազն Իշպուլինի օրոք:

Մեհենագրերը կիրառվել են մինչև Վանի թագավորության անկումը, ինչը փաստվում է Ք.ա. VII դարավերջով և VI դարի սկզբով թվագրվող ուրարտական իրերի վրա հիերոգլիֆների առկայությամբ⁶: Այսպիսով տեսնում ենք, որ բիայնական մեհենագրությունը կիրառվել է Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդից մինչև Ք.ա. VI դարի սկիզբը:

«Մնացածիտական հայտնագործություններ» բաժնում ժամանակագրական կարգով համառոտակի ներկայացվեցին այն հնավայրերը, որոնցից գտնվել են գրակիր առարկաներ: Տեղադրելով դրանք քարտեզին (եջ 9) տեսնում ենք, որ մեհենագրության տարածման սահմանը հյուսիսում հասել է մինչև Շիրակ և Սևանա լճի ավազան, հարավում ընդգրկել է Ուրմիո լճի ավազանը՝ ներառյալ Վանի թագավորության ազդեցության տակ գտնված և որոշ ժամանակ նրա մասը կազմած Սանա երկիրը

(Զիվիե): Արևմուտքում այդ սահմանը հասել է մինչև Նորշուն-թեփե և Տիգրանակետ: Ավելի արևմուտք՝ Եփրատի հովտում, գործածվել են խեթա-ուվիական հիերոգլիֆները, որոնք այդ տարածքում հայտնի էին դեռևս Ք.ա. II հազարամյակի վերջերի⁷: Չափազանց ուշագրավ են Երզնկայի մոտ գտնվող Ալթին թեփե հնավայրից (պատմական Չայաստանի Չրմես ամրոցը) հայտնաբերված իրերը, որոնց վրա խեթա-ուվիական հիերոգլիֆներով գրված են բիայնական չափի միավորների անվանումները⁸: Դա յուրօրինակ սահմանային խառնարան էր երկու գրավոր մշակույթների տարածման շրջանում:

3. **Գրակիր հուշարձանների բնութագիրը:** Գրային համակարգի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է ունենալ հնարավորին չափ մանրամասն տեղեկություն մշակակիր իրերի և արձանագրությունների բնույթի, մշակակության, կիրառման, ինչպես նաև արձանագրությունների կատարման տեխնիկայի վերաբերյալ: Զարկ է մշել, որ մշակագրված առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերվում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին (արքայական իշխանությանը, հոգևոր աշխարհին, ռազմական գործին, տնտեսությանը, մշակույթին ու կենցաղին): Ներկայացնենք մշակագրված առարկաների հիմնական խմբերը՝ իրենց առանձնահատկություններով:

ա) **Կմիքներ:** Նշանագրված կմիքները վերաբերվում են հիմնականում արքայական և հոգևոր իշխանությունների ոլորտներին: Նշանագրության տեսակետից դրանք բաժանվում են երեք հիմնական խմբի: Առաջինն այն կմիքներն են, որոնց վրա (հիմնականում՝ հատակին) փորագրված են առանձին պատկերներ (կենդանիներ, գրիֆոններ և այլն): Վերջիններս, թեև, կատարել են խորհրդանշանների (սիմվոլների) դեր: Երկրորդ խմբում համդես են գալիս հիերոգլիֆներ, որոնք հիմնականում ծառայում են իբրև որոշիչներ՝ ուղեկցելով դիցաբանական էականներին կամ նմանաբնույթ պատկերներին ու տեսարաններին (մկ. 6): Երրորդ խմբի կմիքների վրա (մկ. 7) մեհենագրերը որոշակի դասավորությամբ ներկայացնում են ինչ-որ տեքստ (մեծ մասամբ, հավանաբար, հատուկ անուններ): Այս խմբերն իրենց հերթին կարելի է բաժանել ենթախմբերի, սակայն, քանի որ այն որևէ էական մշակակություն չի ունենա վերծանության գործում, չենք անդրադառնա դրանց: Կմիքների պատրաստման համար որպես նյութ են ծառայում զանազան տեսակի քարերը (այդ թվում՝ լեռնային ապարները), կավը և կավանձան խառնուրդները, մետաղներից՝ հիմնականում բրոնզը: Որպես օրինաչափություն, մշանները կմիքների վրա փորագրված են այնպես, որ կմիքն իրեն կնքված իրի վրա երևում են դուրս եկած ռելիեֆային մակերեսով: Նշանները հանդիպում են կմիքների և՛ կողային մակերևույթին, և՛ հատակին:

Մեծ թիվ են կազմում այն կմիքները, որոնք չեն հասել մեզ, սակայն պահպանվել են դրանց դրոշմները: Կմիքներ և կմքադրոշմներ են հայտնաբերվել գրեթե բոլոր մեծ հնավայրերից:

բ) **Մետաղյա թասեր և սափորներ:** Ուրարտական մետաղյա հիերոգլիֆակիր իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում թասերը: Դրանք բաժանվում են երկու խմբի. առաջիններն, ունեն զուգահեռ սեպագիր գրություններ, իսկ երկրորդ խմբի թասերի վրա առկա են միայն մեհենագրեր: Առաջին խումբն իր հերթին բաժանվել է երեք ենթախմբի. միայն առյուծի գլխի պատկերով ու սեպագրով թասեր⁹; առյուծի գլխի հետ համդես է գալիս աշտարակատեսք մշանով կազմված կցագիրը¹⁰ (տես «Կցագրում» բաժնում); այլ մշաններով թասեր¹²: Երկրորդ խումբն իր հերթին ենթակա է մեծ բաժանման մեկ¹³ և մի քանի մշաններով թասերի¹⁴:

Մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր բոլոր թասերը պատրաստված են բրոնզից: Դիերո լիֆներն արված են դրվագման եղանակով: Նշանի գծագիրը թափ վրա մախ խազլ է ինչ-որ սուր գործիքով, ապա կատարվել է դրվագում (դա ակներև է այն

թասերից, որոնց վրա կցագիր մշանը մնացել է անավարտ՝ միայն խազված կամ կես-դրվագված, կես-խազված):

Թասերից բացի մետաղյա ամանեղենի մեջ հատուկ ուշադրության է արժանի արծաթյա մի սափոր, որի վզին փորագրված է եռանիշ հիերոգլիֆ արձանագրություն¹⁵: Ի դեպ, մուս մշանախումբը (երկրորդ մշանի հայելային շրջամաթ) պատկերված է բրոնզե թասերից մեկի վրա¹⁶:

գ) **Արձանիկներ:** Բիայնական արվեստի ուսումնասիրության առումով ուշագրավ այս խումբը կազմված է դիցաբանական էականների, մարդատեսք և կենդանատեսք արձանիկներից, որոնք ունեցել են զանազան կիրառություն (կուռքեր, գահերի, պաշտամունքային ամանների, զարդերի մասեր և այլն): Դիերոգլիֆիկայի տեսանկյունից հուշարձանների այս ընտանիքը բաժանվում է երեք խմբի: Առաջին խմբի արձանիկների վրա հանդիպում են մեկ կամ երկու մշաններ՝ մրանց աստվածայնությունը կամ գործառույթը (ֆունկցիան) ցույց տվող¹⁷: Երկրորդ խմբի արձանիկների վրա հանդիպում են բազմանիշ գրություններ¹⁸, որոնցից ոչ մեկը դեռևս չի ընթերցվել: Երրորդ խումբը ներկայացված է արձանիկներով, որոնք կրում են և՛ սիմվոլիկ մեհենաշան, և՛ բազմանիշ գրություն¹⁹:

Արձանիկները պատրաստված են զանազան նյութերից՝ ոսկի, արծաթ, բրոնզ, քար և այլն: Նշանները բոլոր դեպքերում փորագրված են:

դ) **Պաշտամունքային տեսարաններով թիթեղներ:** Վանի թագավորության հոգևոր ու նյութական մշակույթի ուսումնասիրության կարևոր աղբյուրներ են կրոնա-պաշտամունքային տեսարաններ ունեցող բրոնզե թիթեղները: Մեզ հայտնի թիթեղներից երեքն են կրում մեհենագրեր²⁰, և հենց դրանցից երկուսն էլ (մկ. 8 և 9) իմք դարձան բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության առաջին բանալին գտնելու համար:

ե) **Մեղալիոններ:** Մեզ հասած մեղալիոնների վրա պահպանվել են սիմվոլիկ մշաններ, որոնք ուղեկցում են հիմնականում պաշտամունքային բնույթի տեսարաններին: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Կարմիր բլրից գտնված երկու արծաթե մեղալիոնների վրա աստծու գլուխը փորագրված է արծաթի վրա զոդված ոսկյա շրջանակի վրա²¹: Արդյո՞ք այստեղ մենք գործ չունենք լուսապսակի պատկերման հնագույն դեպքերի հետ...

զ) **Ռազմական հանդերձանքի մասեր:** Այսօրվա մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր ռազմական հանդերձանքի մասերն, առանց բացառության պատրաստված են բրոնզից: Այս հուշարձանախումբը ներկայացված է սաղավարտներով, զրահաբանկոնի մասերով, զոտիներով և ձիու սպառազինության մասերով: Նշված իրերը սովորաբար կրում են մեհենաշաններ՝ հիմնականում կրոնա-ռազմական իմաստավորում ունեցող (առյուծի, ցլի, արծվի գլուխներ և այլն): Նշանները, հիմնականում, փորագրված են:

է) **Խեցեղեն ամաններ:** Այս ընդհանրական ամվան տակ մենք միավորել ենք խեցեղեն զանազան տեսակի ամոթների խմբեր՝ կարասներ, սափորներ, քրեղաններ, թասեր և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը, ելնելով մի շարք առանձնահատկություններից, կարելի է բաժանել մի քանի ենթախմբի: Դա, սակայն, դուրս է մեր ուսումնասիրության սառաջադրած խնդիրների շրջանակից (և վերաբերում է խեցեղագործության պրոբլեմներին): Կենցաղային մշակակության իրերի այս մեծ խմբի համար բնորոշ է հիերոգլիֆ մշանների կիրառման չորս հիմնական դրսևորում.

1. որպես վարպետի մշան՝ ցույց տալու աշխատանքի հեղինակին (մկ. 10),
 2. իբրև դաջվածք՝ վարպետի կողմից մախապես մշելու իրի մպատակը, պատկանելիությունը այս կամ այն շինությանը (մկ. 11),
 3. տարողության չափի մշման միջոց,
 4. առայժմ անհայտ մշանակությանը կիրառման դեպքեր:
- Փոքրածավալ ամոթների վրա վապետների մշանները սովորաբար դրվել են իրանի

ներքին մասում կամ հատակի վրա՝ մինչև թռվելը: Մեծ ծավալ ունեցող կարասների վրա նշանները (թե՛ վարպետի և թե՛ այլ) արվել են իրանի վերին մասում կամ վզի ու շուրթի վրա: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գինու պահեստներում կարասները կիսով չափ թաղվում էին հողում և երևում էին միայն վերին ծասերը:

Կարասների վրա դաջվածքներ չեն հանդիպում թերևս այն պատճառով, որ դրանց կիրառումը միանգամայն պարզ էր: Միջին և փոքր չափի անոթների դաջերը (բոլորն էլ՝ արված մինչև թռուկը), մեր կարծիքով, ցույց են տվել դրանց նպատակադրումը: Չի բացառվում, որ դաջվելուց հետո այդ իրերը (հատկապես հողերի նպատակների ծառայելու կոչվածները) անցած լինեն սրբազործման հատուկ ծեսերով:

Կարասների և սափորների վրա տարողության չափի նշումները արված են կետային թվանշանների և չափման միավոր-նշանների միջոցով: Վերջիններիս մեջ հաճախ են հանդիպում տիկի, սափորի, թասանման և այլ գծապատկերներով նշանագրերը (նկ. 12): Հիմնականում դրանք խազված են անոթների վրա թռուկից հետո: Որպես օրինակափոխություն, սափորների տարողության նշումները արված են կանթերի վրա:

Խեցեղենի նմանօրինակ նշանագրումը Հայկական լեռնաշխարհում ունի հին ավանդույթներ և վկայված է դեռևս Բ.ա. IV հազարամյակում²²:

Սովորաբար նշանները պատկերվում են խեցեղեն ամանների արտաքին մակերեսին: Այս կանոնից ուշագրավ բացառություն է Կարմիր բլուրից գտնված խեցանոթներից մեկը (ՀԴՊՈՅ 2050-64; մեր դիվանի K9-201-ը), որի վրա երկու նշան է պատկերված ներսի կողմում:

ը) Արձանագրված քարեր և կավե սալիկներ: Եթե չհաշվենք քարե մանր առարկաները (կնիքներ և այլն), ապա (որքան մեզ հայտնի է) ցայսօր հայտնաբերվել է քարի վրա արված երեք արձանագրություն, որոնցից երկուսը՝ Արգիշտիիսինիից, երկրորդը՝ Երևանի բիայնական դամբարանի տարածքից: Առաջին քարը շրջանաձև ծանրոց է, որի կենտրոնում բացված անցքի շուրջ անհամաչափորեն դասավորված են ութ նշաններ²³, երկրորդը՝ սյունախարիսիսի վերին մակերևույթին գրված միատող արձանագրություն է²⁴, երրորդը՝ երկտող, բայց թերի է²⁵: Բոլոր արձանագրությունները փորագրված են:

Փոքրաթիվ, բայց խիստ մեծաթիվ խումբ են կազմում կավե սալիկները: Դրանցից առաջինը գտնվել է Թոփրաք կալեից (նկ. 14) և կրում է, թերևս, տնտեսական նշանակություն ունեցող եռատող արձանագրություն²⁶: Մյուս սալիկը՝ գտնված Կարմիր բլուրից²⁷, մի երեսին կրում է մեկ տողանոց թերի հիերոգլիֆ, մյուս երեսին՝ բազմատող սեպագիր արձանագրություն և կնքադրոշմ: Կնքադրոշմներ են կրում նաև մի քանի այլ կավե սալիկներ²⁸: Բոլոր դեպքերում գրություններն ու դրոշմներն արվել են թաց կավի վրա:

թ) Այլ իրեր: Զարե նշանակի մանր առարկաներից հիշատակության է արժանի իր տեսակի մեջ եզակի քարե հմայիլը Կարմիր բլուրից՝ երկկողմ նշաններով և կախիկով²⁹: Խաչաձև մենանշան է կրում «Երեբունի» թանգարանում պահվող քարե փոքրիկ մի ծանրոց³⁰:

4. Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները: Այսօրվա դրությամբ մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների (ավելի ճիշտ՝ գրակիր առարկաների) թիվը շուրջ 1350 է: Այս թիվը մոտ ապագայում կարող է շատ արագ փոխվել, քանի որ, ինչպես նշվեց, մեզ ամենատեղի են մնացել խնդրի հետ կապված մի շարք ուսումնասիրություններ, բացի այդ, օրըստօրե ի հայտ են գալիս գանձագողության հետևանքով աշխարհով մեկ սփռվող և տարբեր թանգարաններում ու հավաքածուներում հայտնվող նորանոր իրեր:

Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծավալի և

Նկ./Fig. 8

Նկ./Fig. 11

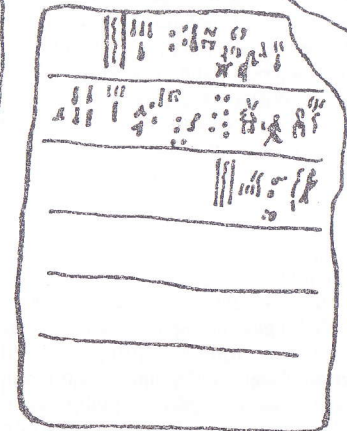
Նկ./Fig. 12

Նկ./Fig. 13

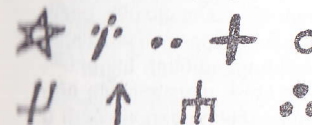
Նկ./Fig. 9

Նկ./Fig. 14

Նկ./Fig. 15

Նկ./Fig. 10

Նկ./Fig. 16

բովանդակային բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է նաև արձանագրությունների կառուցածքը, բայց քանի որ մեր ունեցած բնագրերը սակավաթիվ են և հիմնականում չլեթմանված, այդ հատկանիշով բիայնա-ուրարտական մեհենագրության բնութագրումը մնում է ապագայի գործ: Ըստ ծավալի արձանագրությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ միանիշ (հիմնականում վարպետի նշանով) և բազմանիշ: Բազմանիշ արձանագրությունները նույնպես բաժանելի են երկու խմբի՝ միատող և բազմատող: Մեծամասնություն են կազմում միատող արձանագրությունները, որոնց շարքն ենք դասում նաև խեցեղեն ամանների վարպետի նշանից կամ դաջից և տարողության նշումներից բաղկացած նշանախմբերը: Ըստ տողերի քանակի, դասակարգման մեջ առանձնակի դժվարություն են ներկայացնում մի քանի կնիքներ՝ կապված գրության ուղղության խնդրի հետ (տե՛ս ստորև):

Քանի որ բնագրերի մեծ մասը վերծանված չէ և հնարավոր չէ դրանք դասակարգել ըստ բովանդակության, մենք այդ խնդրի ուղղությամբ անում ենք միայն նախնական քայլեր՝ դասակարգումը կատարելով ըստ բնագրի բովանդակային բնույթի՝ նկնելով նրա կոմստեքստից, ինչպես նաև այն կրող առարկայի նպատակադրումից: Ըստ նշված հատկանիշի, մեր ունեցած արձանագրությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

ա) արքայական իշխանության ոլորտին վերաբերող բնագրեր, որոնց մեջ են մտնում մի խումբ կնիքների (տե՛ս վերծանության բաժնում), ռազմական հանդերձանքի, արքաների անունով սեպագիր ամանագրություններ կրող և այլ իրերի գրությունները,

բ) արձանագրություններ կրող ամապաշտամունքային նշանակություն ունեցող առարկաների (բրոնզե փեթեղներ, մեդալիոններ, կնիքների մի խումբ և այլն) վրա. ի դեպ, միշտ չէ, որ կարելի է հստակ սահման դնել այս երկու խմբերի միջև, քանի որ վանի թագավորությունում հոգևոր բարձրագույն իշխանությունը ևս պատկանում էր արքային⁶¹,

գ) տնտեսական և կենցաղային նշանակության առարկաների վրա հանդիպող գրություններ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում խեցեղեն ամանները,

դ) արձանագրություններ, որոնց բովանդակային բնույթն առաջին անհայտ է մնում՝ լրացուցիչ տեղեկությունների բացակայության պատճառով:

5. Բազմալեզու արձանագրությունների առկայության խնդիրը: Անհայտ գրերի և լեզուների վերծանության համար բացառիկ նշանակություն ունի նույն բովանդակությամբ բազմալեզու արձանագրությունների առկայությունը, մասնավոր, եթե վերծանման ենթակա տեքստն ունի զուգահեռ թարգմանություն մեկ ուրիշ, արդեն հայտնի գրով ու լեզվով: Համախառն նորահայտ բազմալեզու արձանագրությունները դառնում են արդեն վերծանված գրի ու լեզվի ընթերցման ճշգրտությունը ստուգելու միջոց: Ուստի հատուկ կարևորություն ունի այն հարցը, թե ուրարտական մեհենագիր բնագրերը ունե՞ն զուգահեռ թարգմանություններ մեզ արդեն ծանոթ որևէ գրով ու լեզվով, հանդես գալի՞ս են բազմալեզու արձանագրություններում, թե ոչ:

Առ այսօր հայտնի միակ գրային համակարգը, որով թողնված արձանագրությունները հանդիպում են ուրարտական հիերոգլիֆների կողքին, վանի թագավորության սեպագրերն են: Դրանք հանդիպում են բրոնզե թասերի, կնիքների ու կնքադրոշմների, ռազմական հանդերձանքի մասերի, կավե սալիկների և այլ իրերի վրա: Թարգմանու՞մ են այդ գրությունները մեկմեկու, թե ոչ:

Քննելով այս հարցը՝ Ռ.Գ.Բարսեթը հանգում է բացասական պատասխանի, քանի որ առյուծի գլուխ է պատկերված թե՛ Սարգուրիի և թե՛ Ռուսայի անունները կրող թասերին, իսկ արծվի գլուխը հանդիպում է և՛ Արգիշտիի, և՛ Սարգուրիի անունների կողքին⁶²: Միանգամայն տրամաբանական այս տեսակետը մենք ընդունել և պաշտպանել ենք նախկինում: Սակայն բիայնական մեհենագիր արձանագրությունների ժողովածուն և նշանացանկը կազմելուց հետո մեզ հաջողվեց պարզել ուրարտական մեհենագրության

գաղտնիքներից մեկը և ցույց տալ, որ վերը թվարկված գրակիր առարկաների մի մասի վրա առկա են երկլեզու արձանագրություններ: Այս ուշագրավ խնդրին կանոնադաշտանք հետագա շարադրանքում՝ վերծանության ուղղությամբ մեր կատարած աշխատանքը ներկայացնելիս:

6. Գրության ուղղությունը: Հին աշխարհի գրային համակարգերում կիրառվել են գրության ամենատարբեր ուղղություններ՝ աջից ձախ, ձախից աջ, վերից վար, բուստրոֆեդոն (տողերը հորիզոնական էին՝ ամեն հաջորդը նախորդին հակառակ ուղղությամբ), շրջանաձև և այլն: Գրության ի՞նչ ուղղություն (կամ ուղղություններ) են ընդունված բիայնա-արարատյան հիերոգլիֆիկայում:

Գրության ուղղությունը սովորաբար որոշում են՝ նկնելով ամավարտ տողերի չգրված մասերից: Թուփրաք կալեի տողագծած սալիկի (նկ. 14) առաջին տողի գրությունը ավարտվում է ձախ եզրին չհասած: Երկրորդ տողը գրված է ամբողջությամբ, իսկ երրորդն առաջինի պես սկսում է աջից և ավարտվում ձախ եզրին չհասած: WAB-1 փեթեղի (նկ. 8) վերին մասում գրված է մի ամուսն՝ արևի թևավոր սկավառակ պատկերող որոշիչով, որ չափերով մեծ է մյուս նշաններից և դրված է աջում, ինչը ևս վկայում է հոգուտ աջից ձախ ուղղության: Նույն փեթեղի դաշտի գծումնից ակնհայտ է դառնում, որ ուղղահայաց գրության դեպքում նշանները ուսադիր զննումից են վերից վար ուղղությամբ (երկրպագող անձներից երրորդի գլխավերևում): Վերից վար ուղղությամբ են դասավորված նշանները մի շարք բրոնզե թասերի, որոշ կնիքների, սափորների կանթերի վրայի տարողության և այլ նշումներում, այդ դասավորությամբ է կատարվել կցագրման մի տեսակը (տե՛ս ստորև):

Ռ.Գ.Բարսեթն իր արդեն բազմիցս հիշված հոդվածում ուրարտական մեհենագրության համար հնարավոր է համարում բուստրոֆեդոն ուղղությունը և, նկնելով դրանից, որոշ բնագրեր առաջարկում է կարդալ շրջանաձև (ժամ սլաքին հակառակ) ուղղությամբ⁶³, որի հետևանքով նրա կազմած կուրպուսում առաջացել են հակասություններ⁶⁴: Մեր կարծիքով, բիայնական մեհենագրության մեջ շրջանաձև կամ բուստրոֆեդոն ուղղություն ենթադրելու համար որևէ հիմնավոր փաստարկ չկա: Պետք է ընդունել, որ Ուրարտու-Արարատում մեհենագրության մեջ կիրառվել է երկու ուղղություն՝ աջից ձախ (հորիզոնական գրության դեպքում) և վերից վար (ուղղահայաց դասավորության պարագայում):

7. Նշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ այդմ: Գրային համակարգի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը նրանում գործածված նշանների թիվն է: Այն, որպես օրինաչափություն, ցույց է տալիս, թե գրային ինչ տեսակի համակարգ է մեր առջև: Եթե նշանների թիվը չի անցնում 40-50-ից, ապա մենք գործ ունենք այդպեսի՛ն հետ: 50-ից ավելի, մի քանի հարյուր նշաններ ունեցող համակարգերը լինում են վանկային կամ բառա-վանկային: Իսկ հազարավոր նշաններ ունեցողները բառային (գաղափարապարային) համակարգեր են՝ առանց հնչյունային նշանների կամ դրանց հազվադեպ կիրառմամբ:

Բիայնական մեհենագրերը մեր կատարած հաշվումներով շուրջ 300 նշան են: Այդ թիվը հետագայում կարող է ոչ մեծ փոփոխություն կրել՝ կապված մեր բնագրերի հայտնաբերման հետ: Նշանների մեծ քանակը ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը գաղափարագրերի կիրառմամբ վանկային՝ բառա-վանկային (գաղափարահնչյունագրային) է: Նշանների մոտավորապես նման քանակություն և գրային համակարգի նույնպիսի բնութագիր ունի վանի թագավորության սեպագիրը:

8. Նշանների խմբային դասակարգումն ըստ արտաքին տեսքի: Ուրարտական մեհենագրերի ըստ արտաքին տեսքի խմբային դասակարգման առաջին և առաջին միակ փորձը կատարել է Ռ.Գ.Բարսեթը: Նա տարբերակում է 8 խումբ՝ րուսական, երկնային, ճարտարապետական, մարդկային, կենդանական, առարկաների,

թվերի և անորոշ տեսքով նշանների: Մեր կարծիքով այս խմբերին պետք է ավելացնել ևս երկուսը՝ դիցարանական էակների պատկերներ և օժանդակ նշաններ:

9. **Թվանշանները:** Մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր առարկաների մեջ մեծ թիվ են կազմում տարրողության նշաններով խեցեղեն ամանները, որոնց վրա բազմաթիվ տարբերակներով հանդիպում են մեկից մինչև ինը թվերի նշանները՝ կետերով (տե՛ս աղ. VI): Տարրողության նշաններում կետերի կողքին հանդիպում են որոշ առարկաների (տիկ, սափոր, գավաթ, թաս և այլն) գծապատկերներ (նկ. 12), որոնց չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են: Կարասների վրա առարկաների պատկեր-նշաններից բացի հանդիպում են ևս չորս հիերոգլիֆներ (նկ. 15), որոնցից երկուսը (c,d), մեր կարծիքով, կարող էին նշանակել ակարկի, մյուս երկուսը՝ տերուսի (a,b): Կարասների վրա վկայված են հեղուկների տարրողության երեք չափեր, որոնք, վերջին և առավել ճշգրիտ հաշվումների համաձայն³⁵, ներկայանում են հետևյալ կերպ՝

ակարկի (ահարկու) - 300 լիտր,

տերուսի (տուրուզա) - 30 լիտր,

արուզա - 3 լիտր:

Երեք լիտրից փոքր միավորի կիրառումը հսկա կարասների համար անիմաստ կլիներ: Քանի որ նվազագույն միավոր է ընդունված արուզան, տերուսին հավասար է տասը արուզայի, իսկ ակարկին՝ հարյուրի, ապա թվում է, որ վերջին երկու չափման միավորների երկուսն էլ նշանները (կամ յուրաքանչյուրից մեկը) կարող էին նաև համապատասխանաբար ցույց տալ 10 և 100 թվերը³⁶:

1-9 թվերի համար կետային նշաններից բացի ունենք նաև ուղղահայաց գծիկներով նշաններ, որոնք հանդիպում են միայն Թոփրաք կալեում և Արին բերդում: Միայն երկու հուշարձաններում հանդիպելուց զատ հատկանշական է նաև, որ այդ նշաններն արված են շատ ամարվեստ, այսինքն՝ դրանք պատկանել են ստորին խավի: Մյուս կողմից, ակնհայտ է դրանց ընդհանրությունը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ-թվանշանների հետ: Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ այդ նշանները գործածել են բիայնական արքաների՝ Եփրատի ավազանից բերված ռազմագերիները, որոնց մասին կա գրավոր հիշատակություն³⁷:

Թվերի կետային նշանը հին առաջավորասիական տարածաշրջանում բնորոշ է միայն Չայաստանին: Ի տարբերություն Եգիպտոսի, Փոքր Ասիայի, սեպագիրը գործածող Միջագետքի և հարակից երկրների, Չայկական լեռնաշխարհում թվերի նշանները կատարել են ոչ թե գծիկներով, սեպերով կամ այլ սիմվոլիկ նշաններով, այլ կետ-շրջանակներով (տե՛ս աղ. VI): Թվերի կետային նշանը, լինելով հայաստանյան երևույթ, գալիս է դեռևս ժայռապատկերներից. բիայնական մեհենագրության մեջ վերջինիս լայն կիրառումը այդ գրային համակարգի տեղական ծագման ապացույցներից մեկն է:

Ռ.Դ.Բարնեթի նշանացանկում ուղղահայաց գծիկներով բերված են 1-4 թվանշանները, կետերով՝ 3-8 թվերը, ապա կարասների վրա հանդիպող հիշյալ նշաններից երկուսը (նկ. 15b,d):

10. **Օժանդակ նշանների կիրառությունը:** Այսօրվա մեր ունեցած գիտելիքները թույլ են տալիս խոսելու բիայնա-արարատյան մեհենագրության մեջ երեք օժանդակ նշանների կիրառության մասին: Դրանցից ամենատարածվածը դեպի վեր ուղղված անկումաձև նշանն է, որը դրվում է այլ մեհենագրերի վրա: Այս օժանդակ նշանի ստույգ բովանդակությունն առայժմ հայտնի չէ: Ելնելով այն համազանցից, որ WAu-1 թիթեղի վրա (նկ. 8) մույն հիերոգլիֆը պատկերված է մեկուսի և առանց այլ նշանի, իսկ առաջին տողի անվան մեջ՝ անկումաձև նշանով, կարելի է ենթադրել, որ վերջինիս դերը գաղափարագիր վանկի վերածելն է: Նման բացատրությունը, սակայն, չի կարող բավարար լինել, քանի որ կան մի շարք գաղափարագրեր, որոնք հատուկ անունների գրության մեջ չեն կրում տվյալ նշանը (սկզբունքորեն, բոլոր նշաններն էլ կարող են

ունենալ և՛ բառային, և՛ վանկային (ինչյունային) կիրառություն): Չունենալով վերջնական պատասխան այս օժանդակ նշանի գործառնության (ֆունկցիոնալ) իմաստի մասին, նշենք միայն, որ այսօր հայտնի է տվյալ հիերոգլիֆի կիրառության մեկ տասնյակից ավելի դեպք:

Մյուս օժանդակ նշանը հանդիպում է Թոփրաք կալեի տողագծած սալիկի (նկ. 14) առաջին և երրորդ տողերի վերջում: Նման դիքբում հանդես գալը ցույց է տալիս, որ այն, հավանաբար, կիրառվել է իբրև ավարտանշան: Նման մի նշանով է ավարտվում Երևանի բիայնական դամբարանի տարածքից հայտնաբերված երկտող արձանագրությունը³⁸ (նկ. 13):

Երրորդ նշանը, որը մենք ենթադրաբար ենք համարում օժանդակ, քանի որ ունենք դրա կիրառման մեկ դեպք (եթե դա կցագրում չէ), մույնպես հանդիպում է WAu-1 թիթեղի վրա, երկրպագող չորրորդ անձի գլխավերևում: Այս հիերոգլիֆի նշանակությունը ևս մեզ անհայտ է մնում:

Մեր ունեցած տվյալներն օժանդակ նշանների մասին առայժմ սահմանափակվում են այսպանով: Շավալուն բնագրերի բացակայությունը ներկայումս թույլ չի տալիս պարզելու՝ կիրառվել են արդյո՞ք կետադրական այլ նշաններ, թե ոչ:

11. **Որոշիչներ (դետերմինատիվներ):** Հին գրային համակարգերում լայն տարածում ունեն ր մեկ բառը, երևույթը մեկ նշանով արտահայտելու, գաղափարագրելու սկզբունքը: Գրային մտածողության զարգացմանը զուգընթաց՝ նշանները, կապված իրենց իմաստային և գործառնության բազմանշանակության հետ, ձեռք էին բերում բազմիմաստություն: Դա բավական լայնացրեց գրային հաղորդակցության հնարավորությունները և որպեսզի ստեղծված բազմիմաստությունը առաջ չբերեր խառնաշփոթ, հին դպիրները սկսեցին կիրառել որոշիչներ (դետերմինատիվներ):

Կիրառության սկզբունքը հետևյալն էր. բազմիմաստ նշանը գործածելիս ճշգրտության նպատակով նրանից առաջ դրվում էր մեկ այլ որոշիչ-նշան, որը կոնկրետացնում, որոշակիացնում էր այդ գրանշանի իմաստը: Նույն սկզբունքով հատուկ անուններից առաջ դրվող որոշիչը ցույց էր տալիս անվան տիրոջ ով կամ ինչ (աստված, տղամարդ, կին, թագավոր, երկիր, քաղաք և այլն) լինելը:

Վանի թագավորության մեհենագրության մեջ ևս լայն տարածում ունի որոշիչների գործածությունը: Նմենաշատը կիրառվել են «արքա» և «աստված» որոշիչները: Սրանց մասին հանգամանորեն կխոսենք վերծանության բաժնում:

12. **Կցագրում:** Որոշիչ-գաղափարագրության մի դրսևորում է կցագրումը: Տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում որոշիչ և որոշյալ նշանները գրվում են առանձին, իսկ երկրորդի դեպքում կցագրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ քաղաղությալ գրանիշ:

Ուրարտական մեհենագրության մեջ ամենից շատ կցագրեր են կազմվել աշտարակատեսք հիերոգլիֆով: Վերջինս, թերևս, նշանակել է «մեծ կառույց, շինություն» և համապատասխանել են սեպագրերի Է. GAL-ին («մեծ տուն/շինություն», նաև՝ «ամրոց, պալատ»): Այսօր հայտնի են այդ նշանով կազմված առնվազն ինը կցագրեր (նկ. 16), որոնք ցույց են տվել կառույցների, շենքերի զանազան տեսակներ: Դրանցից երկուսի մասին կխոսվի վերծանության բաժնում, մյուս երեքի բացատրությունն առայժմ անհայտ է:

Կցագրման ուշագրավ մի օրինակ ունենք Թոփրաք կալեի արձանիկներից մեկի հնգանիշ արձանագրության մեջ³⁹, որի նշաններից մեկը մարդու գլխի պրոֆիլային պատկեր է (հայտնի՝ այլ բնագրերից ևս)՝ վերևում ավելացված երեք գծիկներ:

Յնարավոր է, որ կցագիր լինի Վանի թանգարանում պահվող բրոնզե թիթեղի (նկ. 9) արձանագրության առաջին նշանը՝ պրոֆիլային պատկերմամբ մարդու գլուխ վրան

երկու բաղադրիչներով, եթե այն սաղավարտով կամ ինչ-որ մի տեսակ գլխակապով (գուցե թագով) գլխի գծապատկեր չէ:

Չի բացառվում, որ կցագրեր լինեն էրմիտաժում պահվող արձանիկներից երկուսի գրություններում⁴⁰ (մեր կորպուսում՝ ТК-31, 32), որոնց բնօրինակներին ծանոթ չլինելով՝ մենք ձեռնպահ ենք մնում դրանց մասին որոշակի կարծիք հայտնելուց: Նույնը կարելի է ասել Բրիտանական թանգարանում պահվող գահի մասերից մեկի երկու անգամ կրկնվող նշանի վերաբերյալ⁴¹:

Որպես կցագիր կարելի է ընկալել նաև «առավոտ» գաղափարագիրը⁴², ներքին բաղադրիչը՝ լեռների գծապատկեր, իսկ վերինը՝ արևի սկավառակ մեկնաբանելով:

Կցագրերի մի հետաքրքիր խումբ է հանդիպում խեցեղեն ամոթների վրա (Ու.17): Այս նշանների առանձնահատկությունն այն է, որ կցագրի բաղադրիչները ոչ թե դասավորվում են մեկը մյուսի վրա, այլ «մտնում» են իրար մեջ:

Այսքանով ամփոփելով բիայնական մեհենագրության մեջ կցագրման երևույթի ներկայացումը՝ նշենք, որ առաջիկա հետազոտություններում պետք է սպասել կցագրերի քվի մեծացում:

13. Վերծանությանը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյությունը: Անհայտ լեզուների ու գրերի վերծանությանը մեծապես նպաստում են դրանք կիրառած երկրի և ժողովրդի հոգևոր ու նյութական արժեքների մասին տեղեկությունները: Գրերի ուսումնասիրության պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ դեպքերով, երբ առանց տվյալ երկրի ու նրա ժողովրդի մասին ունեցած հանգամանակի տեղեկությունների, ելնելով միայն գրանշանների արտաքին տեսքի վերլուծությունից՝ կատարվել են լիովին սխալ եզրահանգումներ, և, ընդհակառակն, երբ այդ տեղեկությունները մեծապես նպաստել են վերծանության աշխատանքներին: Պետք է ասել, որ թեպետ Վանի թագավորության ողջ տարածքը (հատկապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Չայսատանը) սիստեմատիկ հետազոտության դեռևս չի ենթարկվել, բայց այսօր հայտնի հնագիտական նյութեր թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու հնագույն այդ պետության ու նրա ժողովրդի, պետական իշխանության, կրոնի, սովորույթների, տնտեսության, մշակույթի ու կենցաղի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Սրանց մասին կան մեծածավալ ուսումնասիրություններ, որոնք ըստ անհրաժեշտության կօգտագործվեն մեր հետագա շարադրանքում:

14. Համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Նույն խնդրի լուծման համար առանձնակի կարևորություն ունեն Վանի թագավորության ժամանակաշրջանից մեզ հասած գրավոր հուշարձանները: Այսօր մենք ունենք գրավոր աղբյուրների չորս խումբ.

ա) Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են Իշպուհիի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. 825-810թթ.),

բ) ասուրա-բաբելական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Ասորեստանում և Բիայնիլիում կիրառված⁴³,

գ) խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերվում են Ք.ա. XII-VIII դարն ընկած ժամանակահատվածին⁴⁴,

դ) Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցում Արարատի թագավորությունը հիշատակվում է երեք անգամ՝ կապված Ք.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ⁴⁵:

Նման աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունների արժեքը հատկապես կարևորվում է այն դեպքերում, երբ չկան բազմալեզու արձանագրություններ: Մինչև 1997-ի ապրիլը բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆների հետ կազմված երկլեզու արձանագրություններ հայտնի չէին, և նրանց վերծանության առաջին բանալին (1995թ.) գտնվեց սեպագիր արձանագրություններից ստացված տեղեկությունների

օգտագործման շնորհիվ: Բիայնական սեպագիր բնագրերից մեզ հայտնի են Վանի թագավորության բոլոր աստվածների ու արքաների, մեծ թաղաքների, երկրամասերի անվանումները, բազմաթիվ տեղեկություններ երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ, որոնք անգլոսահառելի արժեք են ներկայացնում արարատյան մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այս արձանագրությունների դերն ավելի կարևորվեց վերծանության երկրորդ փուլում, երբ հայտնի դարձավ, որ մի շարք գրակիր առարկաների վրա եղած սեպագիր և հիերոգլիֆ գրառումները թարգմանում են մեկմեկու, այսինքն՝ երկլեզու արձանագրություններ են, ինչը մոր հեռանկարներ բացեց մեհենագրության վերծանության ասպարեզում:

15. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները: Ուսումնասիրության պատմության բաժնում ասվեց այն մասին, որ հայտնաբերման և հետազոտության սկզբից և եթե բիայնական մեհենագրերը համաժամանակյա գրային համակարգերի մեջ ամենից ավելի մնացել է են խեթա-լուվիականին, անգամ համարվել «կեղծ-խեթական»⁴⁶: Հետազոտությունները ճշգրտեցին և իրենց տեղը դրեցին արտահայտված կարծիքները, սակայն երկու հարևան երկրներում կիրառված հիերոգլիֆային նշանների նմանությունը մնաց անհերքելի: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ այդ նմանությունը ոչ միայն պատահական չէ, այլև երկու գրային համակարգերի միջև առկա են փոխառնչություններ, որոնք պայմանավորված են նաև ժամանակաշրջանի պատմական անցուդարձով:

Նույն բաժնում խոսվեց նաև ժայռապատկերների, ուրարտական հիերոգլիֆների հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի ժառանգական կապի և նույն համակարգի զարգացման տարբեր փուլերը լինելու մասին, որի բացահայտման գործում մեծ է Հ.Ա.Մարտիրոսյանի վաստակը: Հ.Ա.Մարտիրոսյանից հետո (մահ.1977թ) կուտակված մեծաքանակ նյութի հետազոտությունն ավելի հաստատեց նրա տեսակետը, վերհանելով այդ ժառանգական շղթայի մոր, Մախկիմում անհայտ օղակներ: Վերծանության արդյունքները եկան հաստատելու նշված տեսակետը և ցույց տալու, որ բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան հայկական մեհենագրության զարգացման կարևոր մի փուլն է (տես գլուխ V): Քրիստոնեական դարաշրջանում հայկական մեհենագրության դրսևորման կարևոր արտահայտություններից մեկը միջնադարյան հայկական մատյաններում նշանագրերի ցանկերի առկայությունն է, որոնցում ամեն նշանի դիմաց տրվում է նրա բացատրությունը⁴⁷: Նշանացանկերը կարելի է օգտագործել բիայնա-արարատյան մեհենագրության վերծանության ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր, սակայն հարկավոր է դրանց նկատմամբ ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ: Նախ դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համառոտագրություն-նշանները⁴⁸, որոնք ոչինչ չեն տալիս մեր խնդրի լուծմանը: Երկրորդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող էին փոփոխություն կրել՝ հարմարվելով մոր, քրիստոնեական միջավայրի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝ նշանը կարող էր կոչվել մոր, օտար լեզվից փոխառյալ բառով, իսկ Ք.ա. IX-VI դարերում գործածված տերմինը մոռացվեց: Այս հանգամանքը կարևոր է հատկապես վանկագրության (հնչյունագրության) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ սկզբնաինչյունության (սկրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն, որևէ բառ արտահայտող նշանը վանկային գրության մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը), ուստի կարևոր է իմանալ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում ամեն մի բառ-գաղափարագրի ճշգրիտ հնչողությունը: Եվ վերջապես, դարձը շարունակ արտագրվելու հետևանքով նշանների տեսքը կարող էր զգալի փոփոխության ենթարկվել:

Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելու պարագայում միայն նշանագրերի ցանկերը կարելի է օգտագործել իբրև օժանդակ աղբյուր: Հայկական մեհենագրության

մյուս փուլերն ու դրսևորումները, չլինելով վերծանված ու մեկնաբանված, առայժմ չեն օգնում վերծանության աշխատանքներին:

Ընդհանուր բնութագրի պարզաբանումից և լրացուցիչ տեղեկություն հաղորդող տվյալների ներկայացումից հետո անցնենք վերծանության խնդրին:

ԳԼՈՒԽ III

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Գրի ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր տեղ են գրավում վերծանության փորձերը: Ի՞նչ վիճակում է ներկայումս քիայնա-արարատյան մեհենագրության վերծանությունը: Ի՞նչ փորձեր են արվել այդ ուղղությամբ, և ո՞րն է մեր ներդրումն այդ խնդրի լուծման ասպարեզում: Նշված հարցերի պարզաբանման նպատակով մասկներկայացնենք մեզ հայտնի մախկնիում կատարված վերծանության և մեկնաբանությունների փորձերը, ապա մեր ընթերցումներն ու դրանցից բխող եզրակացությունները:

1. **Վերծանության մախորդ փորձերը:** Վերծանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրորդինը՝ վերծանել ամբողջական տեքստեր:

1ա) Լայն գիտական շրջանառության մեջ դնելով Վանի թագավորության հիերոգլիֆիկան՝ Կ. Ֆ.Լեհման-Յաուպտն առաջինը եղավ, որ փորձեց տալ որոշ նշանների մեկնաբանում: Նա իբրև հեղուկի տարողության չափի նշաններ է մեկնում տիկի, սափորի և թասի գծապատկերները, ընդ որում, առաջին երկուսը, համապատասխանաբար, համարելով սեպագիր արձանագրություններից մեզ հայտնի ակարկի ու տերուսի (հեղինակի մոտ՝ խիրուսի, որը հին ընթերցումն էր) չափի միավորների նշաններ, որոնք ունեցել են մոտ 120-150 և 12-15 լիտր տարողություն՝

1բ) Բ. Բ.Պիտրովսկին անդրադառնալով Կարմիր բլուրում վկայված նշված երկու միավորներին, կարծում է, որ պետք է ճշտել դրանց տարողության չափերը. ակարկին՝ 240-250 լիտր, իսկ տերուսին՝ վերջինիս մեկ իններորդի կամ տասներորդի չափ: Կարմիր բլուրում ակարկին ու տերուսին ներկայացված են ոչ թե տիկի և սափորի գծանկարներով, այլ կետերով և երկու նշաններով, որոնցից մեկը նա համարում է տերուսիի, իսկ խաչը՝ «5 ակարկի» նշում: Կարասներից բացի Բ.Բ.Պիտրովսկին հիշատակում է մի երկայնածիզ կավե անոթի մասին, որի տարողությունը նշված է ավելի փոքր չափի միավորով (աշից ձախ պատկերված են հասկատեսք նշան, սափորի մեծան իրի գծապատկեր՝ շուրթից ելնող զիզգազ գծով, և յոթ կետ, մկ. 18) և եզրակացնում, որ այն մախատեսված է եղել հացահատիկի համար, իսկ զիզգազ գծով սափորի գծապատկերը (որը հանդիպում է նաև Թուփրաք կալեի նյութերում) ներկայացրել է ոչ թե հեղուկի, այլ հացահատիկի չափման միավորը՝

Բ.Բ.Պիտրովսկին անդրադարձել է նաև այլ նշանների: Մասնավորապես նա ենթադրում է, որ սաղավարտների վրա դուրս ճկմամբ պատկերված քառաձառնի խորհրդանշել է ամպրոպի և ռազմի Թեյշեբա աստծուն՝:

1գ) Յատուկ մի հոդված նվիրելով նշված երկայնածիզ կավանոթի սափորատեսք նշանին՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասնակից Զ.Մ.Ղաֆաջյանը այն (հոդվածում՝ «հղածե անոթի նշանը») ընթերցում է՝ «զարեջուր» և ծագած՝ համարում շունեբալան ու մրանից սերող ասուրա-բաբելական մույնիմաստ հիերոգլիֆից՝: Միայն արտաքին տեսքից ելնելով արված այս եզրահանգումը մեզ թվում է ոչ հավանական. մույն նշանի առթիվ ավելի հանդիչ է Բ.Բ.Պիտրովսկու վերոնշյալ կարծիքը, հօգուտ որի է վկայում

նաև այդ նշանի հարևանությամբ հանդիպող հասկի գծապատկերը:

1դ) Յատարակելով Կայալի դերեի (Ներքին Խնձոր) խեցանոթների տարողության նշանները՝ Զ.Բարսեղ չափի միավորների նշաններ է համարում տիկ և սափոր պատկերող նշանագրերը (առանց կրկնրետացնելու դրանց անվանումն ու ծավալը), կետը մեկնաբանում է որպես միավորի կամ տասնավորի, իսկ ներսում կետ ունեցող շրջանակը՝ տասնավորի կամ հարյուրավորի նշան (այսինքն՝ երկրորդն առաջինի տասնապատիկն է)՝:

1ե) Նույնպիսի քննություն կատարելով Բաստամից և Լիվարից գտնված խեցեղենի վերաբերյալ՝ Ա.Ֆոն Շուլերը ևս տիկի գծապատկերը համարում է «ակարկի», իսկ սափորինը՝ «տերուսի» չափերի միավորները: Նույն տեղում հեղինակը ներկայացնում է 26 հիերոգլիֆներից (և դրանց տարբերակներից) կազմված նշանացանկ, որոնցից վեցը 1-6 թվանշաններն են: Տարողության չափերին և հիերոգլիֆ նշաններին անդրադարձել է նաև Ա.Ա.Վայնմանը, որի մասին կխոսենք նրա վերծանության փորձի ընդհանուր արդյունքները ներկայացնելիս: Նշվածներից բացի տարողության չափերի նշաններին անդրադարձել են քիայնական չափագիտությանը նվիրված կամ առնչվող այլ աշխատանքներում ևս, որոնցում արտահայտված են բավականին իրարամերձ կարծիքներ. միակ ընհանուրը, թերևս, այն է, որ տիկի և սափորի գծանկարներով քիայնական հիերոգլիֆիկայում ներկայացվել են «ակարկի» և «տերուսի» չափման միավորները:

1զ) Յատուկ ուշադրության է արժանացել ծառի (կամ միզակի) և աշտարակի տեսքով նշանների կցագիրը (մկ. 16a): Ռ.Դ.Բարսեղը նշված աշխատանքում մախ րացասական պատասխան է տալիս այն ենթադրությանը, որ կցագիրը կարող է լինել Կարմիր բլուրի անվան ուրարտական հիերոգլիֆային նշումը, քանի որ մույն նշանն առկա է նաև Թուփրաք կալեում, ապա հավանական է համարում նրա «զինանոց» նշանակությունը՝ համադրելով սեպագրերի urisñi կառույցի հետ՝:

1է) Փ.Քալմայերը Խալդի աստծո խորհրդանշանին նվիրված իր հետաքրքրական աշխատանքում անդրադառնալով մույն նշանին, նկատում է, որ բրոնզե թասերի վրա առյուծի գլուխը միշտ պատկերված է սեպագիր տեքստի սկզբում, իսկ կցագիր-նշանը ավելացվել է հետո՝ առանց օրինաչափ դիրք ունենալու առյուծի գլխի նկատմամբ՝ որ մասում պատահի: Ելնելով այս հանգամանքից՝ հեղինակը ենթադրում է, որ առյուծի գլուխը ծառայել է իբրև ինչ-որ ճշգրտում սեպագիր արձանագրության համար, իսկ ավելացված կցագիրը ցույց է տվել տվյալ իրի նպատակադրումը. սափորների վրա մույն նշանով դաջերի առկայության հիման վրա նա եզրակացնում է, որ կցագիր-հիերոգլիֆը ցույց է տալիս արքայի կամ նրա ներկայացուցչի կողմից տվյալ իրի ձուլումը «տաճարին» կամ «խալդիի ծառին»՝:

1ը) Փ.Քալմայերի նշված աշխատանքի վերլուծությանը նվիրված ոչ ծավալուն մի հոդվածում Ի.Մ.Դյակոնովը հնարավոր է համարում, որ ծառի նշանը աշտարակատեսք գաղափարագրի համար ծառայած լինի իբրև վանկային (ինչյունային) ցուցիչ (դետերմինատիվ): Աշտարակատեսք նշանը, նրա կարծիքով, հավանաբար, նշանակել է «տուն, տնային տնտեսություն», «պալատ», կամ «տաճար», իսկ երկու նշանների միացումը կարող էր նշանակել «ընդունված է պալատ» (սրան ավելացվում է, որ Է.սիճի նշանակում է ոչ թե «զենքի տուն», այլ «կահ-կարասիի տուն»)՝: Այս կցագրի մեկնաբանմանը կանոնադաշտում մեր վերծանության մասին խոսելիս:

Նշված հիերոգլիֆներից բացի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ անդրադարձել են կրոնա-պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մի շարք աստրալ նշանների (հիմնականում ընդհանուր առաջավորասիական տարածում ունեցող), որոնց այստեղ չենք անդրադառնալ:

1կ) Անըդջական արձանագրությունների վերծանության հրատարակված փորձեր

(որքան մեզ հայտնի է) կատարել են Լ.Ա.Բարսեղյանը և Ա.Ա.Վայմանը: Լ.Ա. Բարսեղյանը առաջարկել է Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերից մեկի յոթանիշ (այն ժամանակ՝ ամենամեծ) արձանագրության վերծանությունը: Ցավոք այս փորձն անհաջող էր: Յենց առաջին նշանի մեկնաբանման մեջ հեղինակը թույլ է տալիս սկզբունքային վրիպում՝ համարելով, որ այդ հիերոգլիֆի շրջմամբ և սեպի վերածմամբ ստեղծվել է սեպագրի «տարի» նշանը: Նման մեկնությունը խիստ անհամոզիչ է, քանի որ ուրարտական մեհենագրերից չէին կարող առաջանալ բիսյանական սեպագրերը: Վերջիններս փոխառվել են Միջագետքից, որտեղ դրանք վկայված են Զ. ա. 3-րդ հազարամյակում և առաջացել են շումերական հիերոգլիֆներից¹⁰: Նույն վրիպումը կրկնվում է արձանագրության մեկ այլ հիերոգլիֆի կապակցությամբ: Մյուս նշանների վերաբերյալ, հիմնականում ելնելով դրանց արտաքին տեսքից, հեղինակն ամուսն է մի շարք դիտողություններ: Վերջին հաշվով այս արձանագրության վերծանությունը չի կարող ճիշտ լինել, բանի որ Բ.Բ.Պիտրովսկու կողմից այն հրատարակվել է գլխիվայր (նկ.1)... Այդ մասին արդեն խոսել ենք մեր կատարած բնագրային ուսումնասիրությունը ներկայացնելիս:

IIբ) Ա. Ա. Վայմանը, որը մինչ այդ հայտնի էր շումերական հիերոգլիֆիկայի վերծանման ապարիետում ունեցած մի շարք հաջող աշխատանքներով, փորձել է վերծանել մեկ նշան, ինչն, ըստ հեղինակի, կարող էր բանալի դառնալ ութ արձանագրությունների (որոնցից յոթը տարողության չափի նշումներ են) ընթերցման համար¹¹: Այն մեզ արդեն ծանոթ կցագիր-հիերոգլիֆի վերին բաղադրիչն է՝ ծառի (ճյուղի) կամ նիզակի գծապատկերը: Հեղինակի կարծիքով, տվյալ հիերոգլիֆը, հասկի և դեպի վեր ուղղված ճիզակի գծապատկերները նշանակել են սեպագրի istini բառը՝ տարբեր հոլովածներում՝ «նրանում», «այնտեղ», «համար», «այնտեղից» նշանակություններով: Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, լիովին անհիմն է, քանի որ կցագրի վերին բաղադրիչները Վանի թագավորության արվեստի հուշարձաններում բազմիցս հանդիպող կենսա ծառի կամ խալդիին խորհրդանշող նիզակի¹² գծապատկերներն են և պարզեցված տարբերակներում (նաև Ա.Ա.Վայմանի բերած օրինակներում) չեն վերածվում հասկի տեսք ունեցող հիերոգլիֆի: Իր հերթին հասկի տեսք ունեցող նշանը հանդիպում է կավե ամանների վրա և կարող էր ցույց տալ այդ ամանների նախատեսված լինելը հացահատիկ կամ նրանից պատրաստված որևէ մթերք (ասենք՝ գարեջուր) պահելու համար, այլ կերպ ասած՝ հասկատեսք հիերոգլիֆը պետք է նշանակած լիներ հացահատիկի որևէ տեսակ կամ նրանից ստացվող մթերք: Մեր կարծիքը հիմնավորվում է նաև Կարմիր բլուրի բրոնզե թասի հիշյալ յոթանիշ արձանագրության (նկ. 1) ճշգրտումով, որտեղ նույն բնագրում առկա են փայլատակող նիզակի տեսքով մեհենագիրը և հասկատեսք նշանը՝ յուրաքանչյուրն իր նշանակությամբ:

Բացի բանալի հանդիսացող այդ նշանի անհաջող վերծանությունից, հեղինակը փորձում է մեկնաբանել իր քննած բնագրերում հանդիպող ևս ութ նշան: Առաջինը կցագիր-հիերոգլիֆի ստորին բաղադրիչն է՝ աշտարականման նշանը, որը մեկնաբանում է իբրև «ամրոց, պալատ» և հնարավոր համարում դրա նույնացումը սեպագրերի Զ. GAL-ի հետ: Մեզ քիչ հավանական է թվում «ամրոց, պալատ» թարգմանությունը, բայց միանգամայն հնարավոր ենք համարում հիերոգլիֆի համադրումը սեպագրերի Զ. GAL-ի հետ, միայն թե ավելի լայն՝ «մեծ տուն, մեծ շինություն» իմաստով: Հաջորդ չորս նշանները տարողության միավորներ ցույց տվող պատկերագրերն են (տիկ, սավոր կամ կարաս, թաս, հոլածև անոթ՝ զիզգազ գծով), որոնք Ա.Ա.Վայմանից առաջ, ինչպես նշեցինք, մեկնաբանվել են Կ.Ֆ.Լեհման-Յաուստի, Բ.Բ.Պիտրովսկու, Ա. ֆոն Շուլերի կողմից՝ նույն իմաստով: Եվ վերջին երեք նշանը՝ կետ, կետով շրջանակ և կիսաշրջան, համապատասխանորեն, մեկնաբանվում են «1 տերության», «1 ակարկի», «1/2 տերության»: Սրանցից առաջին երկուսը նույնպես հայտնի էին Ա.Ա.Վայմանից առաջ և նրան է պատկանում միայն կիսաշրջանի մեկնաբանությունը, որը, մեր կարծիքով, չի կարելի

անվերապահորեն ընդունել: Հեղինակը հայտնում է, որ իր եզրակացություններն արվել են սեփական չափումների հիման վրա, որի արդյունքում ստացված թվերը խստորեն տարբերվում են մյուս հետազոտողների եզրահանգումներից: Եթե Կարմիր բլուրի կարասների ուսումնասիրողները ակարկիի համար առաջարկել են 208-300, իսկ տերությանի համար 23-30 լիտր¹³, ապա Ա. Ա. Վայմանը նշված չափերի համար առաջարկում է 90 և 10 լիտր տարողություն¹⁴:

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Ա.Ա.Վայմանի վերծանության փորձը նույնպես անհաջող է: Լիովին սխալ է բացատրված այն համագույնային նշանը, որի մեկնաբանմամբ հեղինակը ձգտում է վերծանել ութ արձանագրություններ: Մյուս նշանները՝ տարողության չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են, որոնց վերաբերյալ կատարված դիտողություններն ու մեկնաբանությունները հեռու են «վերծանություն» համարվելուց, այլապես պետք է նոտանել, որ Ա.Ա.Վայմանից առաջ արդեն «վերծանված» էին հարյուրից ավելի արձանագրություններ (իմա՝ տարողության նշումներ):

IIգ) 1995 թվականի վերջին մեզ հաջողվեց գտնել բիսյան-ուրարտական մեհենագրության վերծանության մի բանալի, որը հնարավորություն տվեց առաջին անգամ ընթերցել մի քանի հատուկ անուն՝ վանկային գրությամբ: Մեր վերծանության երկրորդ փուլը եղավ երկլեզու արձանագրությունների հայտնաբերումը (1997թ. ապրիլ), որոնք չնայած վաղուց հայտնի լինելուն՝ նախկինում չէին ընկալվել և ընթերցվել որպես այդպիսիք: Մեր վերծանությունը կներկայացնենք հաջորդ բաժնում:

IIդ) Վերծանության առաջին փուլի մասին մեր ընթերցած գեկուցումներից հետո ուրարտագետ Յ.Վ.Կարազոյանը մեզ հայտնեց, որ տարիներ առաջ նրան հաջողվել է գտնել վերծանման մի բանալի, որը մնացել է անտիպ մեկ նշանի չափադասման պատճառով: Որոշ ժամանակ անց հեղինակից տեղեկացանք, որ այդ փորձը որպես առանձին գլուխ պետք է լույս տեսնի նրա՝ հրատարակության ընթացքի մեջ գտնվող սովորածավալ աշխատանքի մեջ, որը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և հարակից շրջանների վերաբերյալ սեպագիր աղբյուրների հաղորդումների ուսումնասիրությունը: Մեր աշխատանքը տպագրության համընկելու ժամանակ (1998թ. փետրվար) գիրքը դեռևս լույս չէր տեսել, և մեզ ամծանոթ մնաց Յ.Վ.Կարազոյանի վերծանության փորձը, որի մասին հեղինակը մինչև գրքի լույս տեսնելը գերադասեց խոսել:

IIե) 1997թ. հոկտեմբերին սույն աշխատանքն իբրև ատենախոսություն ներկայացվեց պաշտպանության: Աշխատանքի քննարկումների ժամանակ Ս. Գ. Մնայակյանը առաջարկեց մեր ընթերցած երեք վանկագիր անունների վերծանության մեկ այլ տարբերակ: Մեր խնդրանքով նա, հատուկ այս աշխատանքի համար, տրամադրեց իր տեսակետը, որը շնորհակալությամբ զետեղում ենք ստորև: Զանի որ Ս. Գ. Մնայակյանի վերծանության փորձը բխում է մեր առաջադրած սկզբունքներից, ապա այն և մեր կարծիքն այդ առաջարկի մասին կներկայացնենք «Հատուկ անուններ» վանկային գրությամբ՝ ենթաբաժնից հետո:

2. Մեր վերծանությունը: Ինչպես նշվեց, վերծանության ուղղությամբ մեր աշխատանքը կատարվել է երկու փուլով: Առաջինը՝ 1995-ի վերջին, որի մասին մի շարք գեկուցումներով հանդես ենք եկել Երևանում և Մոսկվայում, հրատարակել մի քանի հոդված և գեկուցման թեզիս, իսկ երկրորդը՝ 1997-ի գարնանը, երբ ավարտել էինք այս աշխատանքի վերջում ներկայացված արձանագրությունների դիվանը (կորպուսը) և կազմում էինք նշանացանկ, որում արտահայտված էր հիերոգլիֆների կիրառման համախաղակությունը: Ստորև մեր կատարած աշխատանքի փուլերը կներկայացնենք առանձին-առանձին և վերջում կամփոփենք ստացված արդյունքները:

Փուլ առաջին.

Ա. Պատուկ անունները՝ վանկային գրությամբ: Ինչպես ասվեց վերը, անհայտ գրերի ու լեզուների վերծանության գործում մեծ նշանակություն ունի հատուկ անունների ընթերցումը: Այս առումով խիստ կարևորվում են երկու բրոնզե քիթեղները, որոնց վրա պատկերված անծանց գլխավերևներում հիերոգլիֆներով նշված են նրանց անունները: Երկու քիթեղներն էլ գտնվել են վանա լճի ավազանից: Առաջինը ներկայումս պահվում է Ժնևում՝ Բուդինի հավաքածուում (նկ. 8), իսկ երկրորդը՝ վանի ռեզիդուս Թանգարանում (նկ. 9):

Բուդինի հավաքածուի քիթեղին (WAs-1) պատկերված է ցուլի մեջքին տեղավորված գառին բազմած թեյշեբան¹⁵, քիայնական դիցարանի երկրորդ աստվածը (հալդիից հետո): Նրա դիմաց կանգնած են չորս անձինք, որոնցից երեքը կրում են աստվածային հագուստ, իսկ վերջինը՝ հասարակ քիկնոց, և ամեն մեկի գլխավերևում, ըստ երևույթին, հիերոգլիֆներով գրված է նրա անունը: Անուններից զատ, աստծո դիմաց մեկուսի պատկերված է մի նշան: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ չորս կանգնածներից երրորդն իր չափերով ամենափոքրն է, և, չնայած դրան, կանգնած է չորրորդից առաջ, որն իր հերթին փոքր է առաջին երկուսից և կրում է նրանցից տարբերող հագուստ: Առաջին կանգնածի անունը գրված ամենավերևում, սկսում է մյուս նշաններից չափերով մեծ արևի թևավոր սկավառակի պատկեր-գաղափարանշանով: Թիթեղի վրա պատկերված է ընդամենը 18 հիերոգլիֆ:

Երկրորդի վրա պատկերված է առյուծին կանգնած հալդի աստվածը, իսկ նրա դիմաց՝ ուլ նվիրաբերող¹⁶ ծնկած կին (դիցուհի): Դիցուհու՝ հալդիին արվող զոհաբերության տեսարանը շատ է համոզիչում քիայնական արվեստի հուշարձաններում: Ի տարբերություն այլ դեպքերի, այստեղ զոհ մատուցողի գլխավերևում գրված է նրա քառանիշ (քառավանկ) անունը: Երկու քիթեղների գրությունների միակ ընդհանրությունը WAs-1 քիթեղի երրորդ կանգնածի և այս քիթեղի դիցուհու անուններում երկրորդ նշանի (վանկի) նույնությունն է, որը մեզ կօգնի վերծանման քանակին գտնելու (նաև վերջինս ճշմարտացիությունը ստուգելու) գործում: Մինչ այդ անենք մի քանի կարևոր պարզաբանումներ, որոնք հնարավոր կդարձնեն մեզ հետաքրքրող անունների ընթերցումը:

Ովքե՞ր են պատկերված առաջին քիթեղում թեյշեբայի դիմաց: Այն, որ կանգնածներն աստվածային հագուստ են կրում և առաջին կանգնողի անվան սկզբում դրված է արևի թևավոր սկավառակի նշանը, թույլ է տվել ենթադրելու, որ թեյշեբայի դիմաց կանգնած են աստվածներ, իսկ նրանցից առաջինը արևի աստված Շիվինն է¹⁷:

Սեպագրերում Շիվինի անունը ավանդված է Տի-ն-ն-ն-ն-ն-ն (երրորդ նշանի վերին փոխանցումներով)¹⁸: Հիերոգլիֆներով գրված անունը հնգավանկ է (երրորդ նշանի վերին անկյունաձև բաղադրիչն օժանդակ ցուցիչ է, որի մասին արդեն խոսվել է), որին կարող է համապատասխանել առաջին տարբերակը: Սակայն դա քիչ հավանական է, քանի որ հիերոգլիֆիկայում մեկ անվան մեջ կրկնվող վանկը սովորաբար գրվում է մույն նշանով,¹⁹ մինչդեռ այստեղ երկրորդ և չորրորդ վանկերը գրված են տարբեր նշաններով: Առաջին կանգնածը չէր կարող Շիվինին լինել նաև քիայնական պատկերագրության օրինաչափություններից ելնելով. մասն Շիվինին սովորաբար պատկերվում է պատանու տեսքով, թևավոր ձիու վրա²⁰, և հետո անհավանական է, որ երեք գլխավոր աստվածներից երրորդը (Շիվինին) երկրորդի դիմաց պատկերվեր ցածր դիրքում, այն էլ ձեռքերը պարզած հայցողի տեսքով: Համեմատության առարկա կարող է լինել Արևմտյան Հայաստանից գտնված մեկ այլ բրոնզե քիթեղի պատկերը, որում հալդին և թեյշեբան հավասար դիրքով, առաջինն առյուծի, իսկ երկրորդը ցուլի վրա կանգնած են դեմ դիմաց²¹: Բացի այդ, եթե առաջինը Շիվինն է, նրա հետևում կանգնած կինը պետք է լինի Տուշպուեսա դիցուհին, որի հնգավանկ անունը չի համապատասխանում

նրա գլխավերևի երկու նշաններին²²: Շիվինի բացառումից զատ, անհավանական է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում թեյշեբային երկրպագողներն աստվածներ են²³:

Թեյշեբայի առաջ կանգնածները չեն պատկանում միևնույն դասին, ինչն ակնհայտ է նրանց չափերից և հագուստից: Առաջին երեքը պատկանում են մեկ, չորրորդը՝ այլ, ավելի ցածր դասի: Չորրորդի ձեռքին պատկերված է աղյուս կամ մագաղաթ (համեմատելու համար գրի հետ կապված իր), իսկ առաջինի գլխին կա թագ: Աստվածներից բացի աստվածային հանդերձանքով կարող էր պատկերվել նաև արքայական ընտանիքը (որը խորհրդանշել էր թագավորական իշխանության երկնային ծագման հավատալիք): Ուստի ամենահավանական տարբերակը վերոնշյալ բոլոր պարագաներում այն է, որ թեյշեբայի առաջ կանգնած առաջին երեքը արքայական ընտանիքի ներկայացուցիչներն են (թագավոր, թագուհի և արքայազն), իսկ վերջում կանգնածը՝ րարծրաստիճան պաշտոնյա, թերև՝ քուրմ (քրմապետ), աստվածների պաշտամունքի ու գրի հետ գործ ունեցող: Նման մեկնաբանման դեպքում միանգամայն հասկանալի են դառնում և՛ առաջին կանգնածի թագ կրելը, և՛ թագավորի անունից առաջ արևի աստծո նշանի առկայությունը: Արևը համարվում էր թագավորական տան հովանավորը. մայրաքաղաք Տուշպուս վանի թագավորության արևի աստծո պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր²⁴: Այստեղ արևը խորհրդանշում է արքայական իշխանությունը և կարող է նշանակել նաև «արև-արքա» կամ համարժեք մի տիտղոս (հմմտ. խեթական արքաների «արևային» տիտղոսն ու նման այլ դեպքեր): Բացատրելի է դառնում նաև երրորդ և չորրորդ անձերի դասավորությունը. երրորդը լինելով մանուկ արքայազն՝ պետք է աստծո դիմաց ավելի առաջ կանգներ, քան ենթադրյալ քուրմը, որի ցածր լինելը թագավորից ու թագուհուց ընդգծում է նրանց դասային տարբերությունը:

Ի դեպ, Հայաստանում գտնված այլ դարաշրջանի, բայց բնութով նման մի քանդակապատկերում զոհասեղան-պատվամղանին դրված ցլի գլխի առջև կանգնած են երկրպագող արքան, թագուհին և նրանց վեց երեխաները²⁵: Հասկանալի է, որ քանդակապատկերի և մեր առաջին քիթեղի տեսարանների մասնությունն ու բովանդակային ընդհանրությունը (երկու դեպքում էլ արքայական ընտանիքը երկրպագում է ցուլ-աստվածությանը):

Արդ, ինչ տվեց առաջին քիթեղի տեսարանի պարզաբանումը խնդրի լուծմանը: Մենք ունեցանք թագավորի և արքայազնի (որն ապագա թագավոր է), այսինքն՝ իրար հաջորդած հայր ու որդի արքաների անուններ՝ գրված հիերոգլիֆներով, որոնցից առաջինը հնգավանկ է, երկրորդը՝ եռավանկ: Մեզ հայտնի են վանի թագավորության բոլոր արքաների անուններն ըստ հեթանոսականության, ընդ որում, յուրաքանչյուրը վանկային փոխանցման մի քանի տարբերակներով: Թագուհու և չորրորդ անձի անունները վերծանման մախնական այս փուլում օգտակար չեն կարող լինել, քանի որ մեզ հայտնի չեն քիայնական թագուհիների ու քրմերի (քրմապետների) անունները: Մեր խնդրի պահանջն է դառնում գտնել հայր ու որդի արքաների հնգավանկ և եռավանկ անունները, ընդ որում, որդի-արքայի անվան երկրորդ վանկը պետք է համընկնի մյուս քիթեղի վրա նշված անվան երկրորդ վանկին: Սա՝ առաջին խնդիրը:

Մի փոքր կանգ առնենք վանի քիթեղի վրա: Նախ պարզենք, թե ով էր պատկերված հալդիի առաջ՝ դիցուհի՞, թե թագուհի (ինչպես առաջին քիթեղում էր): Եթե պատկերված է թագուհի (իսկ այլ կարգի մախնացումը հազիվ թե պատկերվեր հալդիի առաջ), ապա նա պետք է լիներ միայն իր ամուսին-արքայի հետ և նրանից հետո: Մենիշխան թագուհի վանի թագավորությունից հայտնի չէ, նշանակում է հալդիի դիմաց դիցուհի պետք է լինի: Բիայնական արվեստի հուշարձաններում այս կոմպոզիցիան հանդիպում է քառմիցս²⁶: Ուշադրություն պետք է դարձնել նման տեսարաններում երկրպագող դիցուհու դիրքին. մի մասում դիցուհին կանգնած է, մյուսում՝ ծնկած: Վանի թագավորության դիցարանում աստվածներն ու աստվածուհիներն ըստ նշանակության

բաժանվում են երեք խմբի²⁷: Տրամաբանորեն, ծնկած դիցուհիները (որոնց թվում նաև մեր թիթեղին պատկերվածը) պետք է պատկանեին վերջին խմբին: Այս համագամանքը ևս վերջում կարող է դառնալ մեր եզրակացությունների խրախուսիչության ստուգանք միջոց:

Այս թիթեղի մեկնաբանմամբ մեր առջև ծառանում է երկրորդ խնդիրը. գտնել Վանի թագավորության դիցարանի այն աստվածուհուն, որի անունը կարող է գրվել քառավանկ, ընդ որում (սա էլ երրորդ խնդիրը), դիցուհու անվան երկրորդ վանկը պետք է համընկներ որդի-արքայի անվան երկրորդ վանկին:

Վանի թագավորության դիցուհիները հիշատակվում են Միերի դռան արձանագրության մեջ: Դիցուհիների թիվը 35 է, բայց նրանք կրում են 16 դիցանուն, քանի որ երկրորդ խմբում հիշվում են Այաինի (Աինի) անունով չորս և Ինուանի անվամբ տասնյոթ դիցուհիներ²⁸: Գտնելու համար, թե նրանցից ում անունն է գրված երկրորդ թիթեղի վրա, բոլոր դիցանուններից առանձնացրեցինք միայն քառավանկ գրություն ունեցողները, որոնք հիմա են՝ 'A-ru-ba-ni (գրվում է նաև այլ տարբերակներով), Bar-si-i-a, A-di-i-a, A-a-i-ni և I-nu-a-ni: Դիցուհու և որդի-արքայի անուններում կրկնվող վանկի համար ունեցանք հինգ հնարավոր թեկնածու՝ ru, si, di, a, nu:

Մյուս կողմից հարկավոր է գտնել միմյանց հաջորդած երկու արքաների հնգավանկ և եռավանկ անունները: Մենք վերցրեցինք Բիայնիլի-Ուրարտուի բոլոր հայր ու որդի արքաների անունները՝ գրության բոլոր հնարավոր տարբերակներով, և միակ դեպքը, որ բավարարեց մեր խնդրի պահանջներին, Իշպուինի (Is-pu-u-i-ni) և Մենուա (Me-nu-a) արքայանուններն էին²⁹:

Երրորդ խնդրի լուծման նպատակով դիցուհիների անուններից ստացված հինգ հավանական վանկերը համադրեցինք բոլոր արքայանունների երկրորդ վանկերի հետ³⁰ և այստեղ ևս ունեցանք համընկնող միայն մեկ տարբերակ. որդի-արքան՝ Մենուա, դիցուհին՝ Ինուանի: Ինուանի անվամբ հայտնի տասնյոթ դիցուհիները հիշվում են դիցարանի վերջում, ինչը ևս, իբրև մեր ստացած արդյունքների ստուգման միջոց (դիցուհու ծնկած լինելու համագամանքը) մեկ անգամ ևս հավաստում է մեր եզրահանգումների իրավացիությունը:

Այսպիսով առաջադրված երեք խնդիրների դեպքում էլ եղած բազմաթիվ հնարավոր տարբերակների քննությունից ստանում ենք միայն մեկ հնարավոր լուծում, ընդ որում, երեք խնդիրների միակ լուծումները համընկնում են միմյանց: Աս նշանակում է, որ Բիայնական մեհենագրության ընթերցման ստացված բանալին գտնված է. արդյունքում ստացանք երեք հատուկ անվան (11 վանկանշանով, որոնցից մեկը կրկնվում է) և արքայական իշխանությունը խորհրդանշող մեկ գաղափարագրի վերանունություն:

Ս. Գ. Զմայականի վերծանության առաջարկը:

Ա. Սովսիսյանի վերծանության բանալին հետաքրքիր է և այս ուղղությամբ աշխատանքը շարունակելու հեռանկարներ է բացում: Ընդունելով և բարձր գնահատելով ընթերցման և տեքստը հասկանալու հեղինակի առաջարկած սկզբունքները, կարծում ենք, որ ընթերցման տարբերակների փնտրտույթը կարելի է շարունակել:

Ինչպես հայտնի է, Թուրքիայում գտնված և վաճառքի համված պաշտամունքային թիթեղների մեծ մասը ծագում են Դիրկանիսից (Գիրիմլի) ոչ հեռու գտնվող տաճարապատկան արհեստանոցից, որը կործանվել է, թերևս, Բիայնական պետականության գոյության վերջին շրջանում: Այսինքն, քիչ հավանական է, որ ժնուրն պահվող թիթեղին պատկերված լինեն IX դարում թագավորած արքայական ընտանիքի անդամները: Այս համագամանքը նկատի ունենալով, թերևս անհիմաստ չի լինի շարունակել

փնտրտույթը և համապատասխանություն գտնել ավելի ուշ գահակալած արքաների անունների հետ: Որպես հնարավոր տարբերակ կարելի է նշել՝ Էրիմենա և Ռուսա, իսկ դիցուհու համար՝ Վարուբանի անունները (եթե այս գիրք հայերեն է, ապա Ռուսա անվան մեջ «ռու» վանկից առաջ պետք է ենթադրվի որևէ լրացուցիչ վանկ, ասենք՝ «ա»): Այս դեպքում արքայազնի և աստվածուհու անունների երկրորդ ընդհանուր վանկը կլինի ոչ թե «նու», այլ «ռու»:

Ա. Սովսիսյանը հենվելով իր կատարած դիտարկումների և «սկզբնահնչունության» ու «հնչյունային փոխարինագրման» կանոնների ընձեռած հնարավորությունների վրա, եզրակացնում է, որ Բիայնական մեհենագրերի լեզուն հայերենն է: Տեսակետ, որը համահունչ է Զ.ա. VII-VI դդ. Դայկական լեռաշխարհում տիրող էթնիկական-քաղաքական իրադրությանը: Շեշտում ենք VII-VI դարերը, քանի որ հեղինակի հավաքած հիերոգլիֆակիր առարկաների մեծ մասը ծագում են հենց այս ժամանակաշրջանում գոյատևած հուշարձաններից (Թուփրաք կալե, Կարմիր բլուր, Դուրի և այլն): Իսկ այդ ընթացքում հայկական տարրի գերակշռությունը տարածաշրջանում կասկած չի հարուցում ուսումնասիրողների մոտ:

Մյուս կողմից, ինչպես նշում է հեղինակը, Բիայնական մեհենագրությունն իր ամենամոտ զուգահեռներն է գտնում խեթա-լուվիական աշխարհում, իսկ ընդունված տեսակետներից մեկի համաձայն, հենց այդ աշխարհի հետ առնչված ենք գտնում հին հայկական քաղաքական կազմավորումների մասին եղած տվյալները:

Մի քանի խոսքով կցանկանայինք մեր կարծիքը հայտնել Ա.Գ. Զմայականի վերծանության ուշագրավ այս փորձի վերաբերյալ:

Նախ նշենք, որ WAs-1 թիթեղի հայտնաբերման ստույգ վայրը հայտնի չէ, իսկ նվիրատվական թիթեղներ գտնվել են ոչ միայն Դիրկանիսից: Այդուհանդերձ, եթե թիթեղը գտնված է լինի Դիրկանիսից և թվագրվի Զ.ա. VII-VI դարերով, կարծում ենք, որ վերջինիս վրա անտարակույս կարող էին պատկերվել Զ.ա. IX դարում իշխած արքաները, ինչը կարող էր կապվել ինչ-որ ավանդույթի սյուժեի հետ (հիմա. օրինակ՝ Բրիստոսի ծննդյան թեմայով պատկերները վաղ միջնադարից ցայսօր):

Անշուշտ, հնարավոր է ենթադրել, որ Ռուսա անունը բառակազմում ունեցել է որևէ ծայնավոր, մասնավոր, որ ասուրական բնագրերում այդ արքայանունը վկայված է «Ուրսա» ձևով: Սակայն ոչ Բիայնական, ոչ էլ ասուրական աղբյուրներում այդ անունը չի գրվում եռաձայն. կարելի է ենթադրել անվան Արսա, Օրսա, Ուրսա, Էրսա, գուցե և այլ տարբերակներ, բայց միայն երկվանկ գրությամբ: Քիչ հավանական է նաև Էրիմենա անվան հնգավանկ գրությունը. սեպագրերում այն միշտ համդես է գալիս քառավանկ տարբերակով (կրկին նշենք, որ մեր ստացած հիերոգլիֆ ընթերցումները համընկնում են այդ անունների՝ սեպագիր արձանագրություններում առավել տարածված գրելաձևերին): Եվ վերջապես, եթե ճիշտ է մեր դիտողությունը դիցուհու՝ ծնկած լինելու վերաբերյալ, ապա նման դիրքում անհավանական է գերագույն դիցուհու պատկերումը:

Նշվածներով հանդերձ, կարծում ենք, որ Ս.Գ. Զմայականի առաջարկած վերծանության տարբերակը արժանի է հատուկ ուշադրության:

բ) Մի քանի գաղափարագրերի մեկնություն: Որ արևի թևավոր սկավառակը «արև» նշանակելով ունեցել է նաև դրա հետ կապված «արքա» («արքայական իշխանություն») իմաստը, երևում է բազմաթիվ կնիքների առկայությունից, որոնց հատակի մակերեսի վրին և կենտրոնական մասում պատկերված է այդ նշանը³¹ (Նկ. 19): Վանի թագավորության պատմությունից հայտնի է, որ արքան տեղերում իշխանությունն իրականացնում էր մի շարք պաշտոնյաների միջոցով, որոնց մեջ կարևոր դեր էր խաղում «կնիք ունեցող անձը»³²: Թերևս արևի սկավառակով այդ կնիքներն են գործածվել

արքայական իշխանության անունից որոշումներ, հրամաններ և այլ կարգի ակտեր հաստատելու համար:

Կնիքների վրա «արև-արքա» նշանից բացի հաճախ է հանդիպում նավակի կամ պառկած կիսալուսնի տեսքով հիերոգլիֆը, միշտ վերին մասում, մերթ իբրև երկրպագության առարկա, մերթ զանազան դիցարանական, գերբնական էակների պատկերների վերևում (նկ. 6): Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ նշանն ունեցել է «աստված» (հասարակ գոյականի իմաստով) կամ «աստվածային, երկնային» նշանակությունը³⁹:

«Աստված(ային, եկնային)» գաղափարագիրը կնիքներից է թասերից բացի հանդիպում է այլ իրերի վրա ևս⁴⁰: Այն գտնում ենք նաև WAs-1 թիթեղի վրա, ենթադրյալ քրմի գլխավերևի առաջին տողում (դա այն երկու նշաններից մեկն է, որոնք Ռ.Գ.Բարոնը թուրիմացաբար կցել է թագուհու անվան սկզբին): Երկրորդ տողում, անկասկած, քրմի անունն է, իսկ ի՞նչ է գրված դրանից առաջ: Թագավորի անունից առաջ դրված է արքայական իշխանությունը խորհրդանշող արևի թևավոր սկավառակի պատկերը, որը բնորոշում է թագավորական ընտանիքին, ուստի քրմի անունից առաջ անկապելի է նրա դասային բնութագիրը: Երկրորդ նշանը մեզ ծանոթ «աստված(ային)» գաղափարագիրն է: Առաջին նշանի նմանակը մենք ունենք հայկական նշանագրերի ցանկերում (ընդ որում, նաև երկնային խմբում), որի բացատրությունն է «կռապաշտ»⁴¹: Ջրիստոնեական միջավայրում «կռապաշտ» կարող էր կոչվել նախաքրիստոնեական կրոնը դավանող քուրմը: Ըստ այդմ, չորրորդ անգի անունից առաջ բնորոշումը կարելի է կարդալ «քուրմ (երկրպագող) աստծո», որը միշտ և միշտ համընկնում է պատկերի ընդհանուր համատեքստին⁴²:

Վերադառնալով նախորդ վերծանություններին: Ինչպես նշվել էր, միայն արտաքին տեսքը կարող է խաբուսիկ լինել, ուստի գաղափարագրերի իմաստը հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել բոլոր հարակից տվյալները, մասնավորապես, տվյալ գրությունը կրող իրի նշանակությունը: Կարմիր բլուրի բրոնզե գրակիր թասերը, հասկանալի է, չեն եղել առօրյա գործածության առարկաներ, այլ նվիրաբերվել են աստվածներին ու նրանց պաշտամունքի տաճարներին: Այս համագամանը հաշվի առնելով՝ անդրադառնալով ծառի և աշտարակի պատկերներից կազմված կցագրին: Կցագրի վերին մասը կարելի է մեկնել երկու կերպ. այն պատկերում է ծառ (ճյուղ) կամ (հալդիին խորհրդանշող) նիզակի պատկերն է (սուր ծայրն ուղղված վեր):

Ծառի կամ ճյուղի տեսք ունեցող նշանը բխայնական արվեստում մեծ տարածում ունեցող կենաց ծառի գծապատկերն է, որը խորհրդանշել է կյանքն ու անմահությունը և եղել պաշտամունքի առարկա: Այն հիշեցնում է մի կողմից խեթա-լուվիական «կենաց ծառ» հիերոգլիֆը, մյուս կողմից՝ հայկական մատյանների «ամբառան» նշանագիրը (աղ. III): Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է եզրակացնել, որ բխայնական մեհենագիրը նշանակել է «կենաց ծառ, կյանք (անմահություն)»: Աշտարակի գծապատկեր ներկայացնող հիերոգլիֆը կարող է իմաստապատասխանել սեպագրերի É.GAL գաղափարագրին⁴³, որը նշանակում է «մեծ տուն (շինություն)» (թարգմանվում է նաև «ամրոց», «արքունիք»): «Կյանք (անմահություն)» գաղափարագրի ավելացումը «մեծ տուն (շինություն)» հիերոգլիֆի գլխին կնշանակեր «կյանքի (անմահության) տուն»՝ ընկալվելով իբրև «աստծո տուն», «տաճար»: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում, օրինակ, «տուն» գաղափարագրի վրա «աստված» նշանի ավելացմամբ ստեղծվում է «տաճար», իսկ «մեծ» նշանի հավելմամբ՝ «արքունիք» հիերոգլիֆը⁴⁴: «Տաճար» կցագիրը հալդիի խորհրդանշիչ առյուծի գլխի հետ կարող է կարդացվել «հալդյան տաճարին»: Սեպագիր և մեհենագիր նշանների փոխադարձ լրացումով թասերի մի մասի վրա կարելի է ստանալ հետևյալ բանաձևով նվիրատվական արձանագրություն՝ («արքա) Սարգուրիի (նվիրաբերումը, ընծան) հալդյան տաճարին» կամ «Սարգուրիի» հալդյան տաճարին»:

Եթե կցագրի վերին մասը դիտարկենք իբրև հալդիի խորհրդանշիչ նիզակի պատկեր, ապա դրանից սկզբունքորեն շատ բան չի փոխվի: Այն կարող է մեկնաբանվել իբրև «հալդիի տուն» կամ, լայն իմաստով, «աստծո տուն», որը կնշանակեր «հալդյան տաճար» կամ ուղղակի «տաճար» (ընդհանրապես):

Բացի պաշտամունքային նշանակության թասերից, այս կցագիրը էլիպսաձև շրջանակի մեջ հանդիպում է թուրք կալեից, Կարմիր բլուրից, Արմավիրից, Ղոնոնից⁴⁵ գտնված կավե ամանների վրա: Կենցաղային կիրառության իրերի վրա էլիպսի մեջ («հալդյան» տաճար) նշանի դաջվածքը (որը թողնում է արհեստագործ վարպետի նշանի տպավորություն) ցույց պետք է տալ պատրաստման պահից սկսած այդ իրի նախատեսումը տաճարի համար, քանի որ պաշտամունքային սպասքը հարկ է, որ ամենքը սրբազործման հատուկ արարողություններով (մի երևույթ, որն առկա է նաև մերօրյա ծեսերում):

Ինչպես հալդիի խորհրդանշիչ առյուծի պատկերն է հանդես գալիս իբրև նրա հիերոգլիֆ, այնպես էլ, մեր կարծիքով, ցլի գլուխը նշանակել է թեյշեբա աստծուն կամ նրա գործառույթը (ֆունկցիան): Նման եզրակացությունը հիմնավորվում է այն համագամանով, որ ցլի գլուխ-հիերոգլիֆները հատկապես շատ են ռազմական հանդերձանքի մասերի վրա, ինչը կապվում է թեյշեբայի ամրոպի, նաև ռազմի աստված լինելու հետ: Ուշագրավ է, որ շումերական ցլի գլուխ պատկերող հիերոգլիֆը և նրանից առաջացած սեպանշանը ունեցել են «հերոս» նշանակությունը⁴⁶: Թեյշեբա-ցլի հիերոգլիֆը հանդիպում է երկու տարբերակով, ընդ որում, երկրորդը՝ պարզեցված, «ցուլ» նշանակությամբ և նման տեսքով հանդիպում է մեր միջնադարյան մատյաններում⁴⁷ (աղ. II):

Այսպեսով սահմանափակվում են վերծանության առաջին փուլում ստացված արդյունքները: Վերծանված վանկանշանների մեջ հանդիպում են a, i, ու վանկերը հաղորդող երկուական մեհենագրեր, ինչը չի հակասում հիերոգլիֆիկայի սկզբունքներին⁴⁸: Նույն վանկը կարող էր արտահայտվել տարբեր, բայց նույնակիզ բնույթի ունեցող մի քանի հիերոգլիֆներով (օրինակ՝ «ա» վանկը հայերենում կարող էր գրվել «արև», «աթոռ», «ամիս», «ամառ» և այլ գաղափարագրերով): Ուստի դրանք տարբերելու համար երկրորդ հիերոգլիֆների վրա դրված է շեշտի նշան, ինչպես որ ընդունված է սեպագրության և մեհենագրության տառադարձումներում (տե՛ս վերծանված նշանների ցանկում, էջ 45):

Փուլ երկրորդ.

Ա. *Երկնագուլ, արձանագրությունների բացահայտումը*: Վերծանության երկրորդ փուլի գտնված հավաքված նյութի ամփոփումից հետո, շնորհիվ նաև մի շարք հարցերի ճշգրտման, որոնց մասին խոսվել է առաջին գլխում:

Որպես օրինաչափություն, ուսումնասիրողները ընենելով բիլինգվալների ակայության հարցը և տալով բացասական պատասխան՝ վկայակոչում են Կարմիր բլուրից հայտնաբերված բրոնզե թասերը: Դրանց մեծ մասի վրա տարբեր արքաների անունների սեպագիր գրության կողքին պատկերված են նույն նշանները՝ առյուծի գլուխն ու աշտարակա տեսք կցագիրը («տաճար» նշանը): Ինչ խոսք, նույն նշաններով չէին կարող գրվել տարբեր արքաների անունները. բիլինգվալների ակայության մերժումն այս պարագայում տրամաբանական է, և մենք ևս մինչև 1997-ի ապրիլ ամիսը կողմ ենք եղել այդ կարծիքին: Նյութի ուշադիր քննությունը, սակայն, ցույց է տալիս, որ միշտ չէ հիշյալ երկու հիերոգլիֆները իբրև մեկ արձանագրություն դիտելը, քանի որ առյուծի գլուխը միշտ պատկերվում է սեպագիր արձանագրության սկզբում, իսկ աշտարակա տեսքը՝ նշանը՝ որտեղ պատահի, նույնիսկ առյուծի գլխին հակառակ ուղղությամբ (նկ. 2): Հիերոգլիֆների դիրքի այս անհամապատասխանությունը նկատվել

է նաև մեզանից առաջ, բայց անհրաժեշտ ուղղումների խնդիր չի դրվել: Առյուծի գլուխը պատկերագրության մեջ խորհրդանշել է հալդի գերագույն աստծուն, քանի որ առյուծը վերջինիս սրբազան կենդանին էր⁴³: Նույն տրամաբանությամբ ցլի գլուխը դարձել է ամպրոպի և պատերազմի աստված Թեյշեբայի, ձիու գլուխը (կամ թևավոր ձիւն)՝ արևի աստծո խորհրդանիշ-գաղափարագիրը: Առյուծի գլխի պատկերումը բրոնզե թասերի վրա ցույց է տալիս դրանց նվիրաբերումը հալդի աստծո պաշտամունքին, իսկ սեպանշաններով զորված անունը՝ թե ում կողմից է այն ընծայված: Աշտարակատեսք կցագրի հավելումը միայն լրացրել է նվիրատվության բովանդակությունը՝ առյուծի գլխի հետ նշանակելով «հալդի տաճարին»: Յետևաբար, նշված հիերոգլիֆներով թասերի վրա նույնիմաստ երկվեզու արծանագրություններ փնտրելը անիմաստ է: Միայն առյուծի գլուխ կամ առյուծի գլուխ և աշտարակատեսք նշանների կցագիր ունեցողներից բացի մենք ունենք թասերի մի խումբ ևս՝ թվով չորս հատ, որոնք սեպագիր արծանագրությունների կողքին ունեն հիերոգլիֆների փոփոխ տարբեր խմբեր: Կարող են դրանք լինել երկվեզու արծանագրություններ:

Սեփեմագիր արծանագրությունների ժողովածուն կազմելիս նկատեցինք, որ բրոնզե թասերից մեկի (նկ. 20) երեք հիերոգլիֆներից առաջին երկուսը կրկնվում են Թուփրաք կալեից գտնված կնիքի վրա⁴⁴ (նկ. 21): Թասը կրում է «Ru-sa-a-ni URU. TUR-gi «Ռուսայի քաղաք փոքր» սեպագիր արծանագրությունը և նվիրվել է հիշյալ քաղաքին⁴⁵ (թերևս՝ հիմնադրման կապակցությամբ), որը գտնվել է հույի մոտ, ներկայումս հայտնի Բաստան հնավայրի տեղում (1960-ականներից այն պեղել են գերմանացի հնագետները): Թուփրաք կալե հնավայրը (որտեղից գտնվել է կնիքը) Վանի թագավորության մայրաքաղաք Ռուսախինի լինելը, որի անունը բառացի նշանակում է «Ռուսայի քաղաք»: Կնիքի կողային մակերեսին պատկերված է մեծ աշտարակ, ամրոց, ամրոշ մի առարկա, գավազանով մարդ (թերևս՝ արքա) և երեք նշանով հիերոգլիֆ արծանագրություն: Վերջինս կրկնվում է նաև կնիքի հատակի մակերեսին: Երեք հիերոգլիֆներից առաջինն այսօր հայտնի ամենատարածված օժանդակ նշանն է, որը չի ընթերցվում առանձին: Մյուս երկու նշանները նույնաման են բրոնզե թասի արծանագրության առաջին երկու հիերոգլիֆների հետ: Թասի սեպագիր և հիերոգլիֆ արծանագրությունների համադրության դեպքում (ի դեպ երկուսն էլ կազմված են երեք բառերից) կնիքի և թասի կրկնվող նշանների համար կատարման «Ռուսայի քաղաք» արտահայտությունը: Այսինքն՝ կնիքը կրում է այն քաղաքի (Ռուսախինի) անվանումը, որից գտնվել է. հօգուտ մայրաքաղաքային կնիք լինելու են խոսում նաև վերջինիս կողային պատկերները և մետաղից պատրաստված լինելը: Նույն տրամաբանությամբ թասի երրորդ նշանը պետք է ունենա «փոքր» իմաստը: Թասի սեպագիր և հիերոգլիֆ արծանագրությունները նույնիմաստ են, թարգմանում են միմյանց՝ ցույց տալով տվյալ իրի նվիրաբերված լինելը «Ռուսայի փոքր քաղաքին»: Այսպիսով բացահայտվեց առաջին բիլինգվալ:

Վերծանության առաջին փուլում ընթերցված հատուկ անունները ունեին վանկային (հնչյունային) գրություն: Այս փուլում թասի և կնիքի արծանագրությունների վերծանումը մեր առաջ բացեց մոր պատկեր: Երկու դեպքում էլ Ռուսա անվան համար ստացանք մի հիերոգլիֆ, որը ձիու գլխի գծապատկերն է: Առաջին հայացքից սա անհասկանալի է թվում: Սակայն այդ տպավորությունը ցրելու է գալիս Ռուսայի անունը կրող մյուս հինգ թասերի զննումը, որի մասին խոսվել է առաջին գլխում: Բանն այն է, որ, ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի թասերին պատկերվածը ոչ թե առյուծի, այլ ձիու գլուխ է (նկ. 3), և եթե առյուծի գլուխը դրվում է սեպագիր արծանագրության սկզբում (ցույց տալու դրանց նվիրաբերումը հալդի պաշտամունքին), սեպանշանների կազմած շրջանակի ոչ կենտրոնական մասում, ապա ձիու գլուխը միշտ համդիպում է սեպաշրջանի կենտրոնում: Այս հանգամանքը ավելի հանգիչ է դարձնում մեր վերծանությունը և

հաստատումն Ռուսայի անվան՝ ձիու գլխի պատկերով գրանցվելու հնարավորությունը: Ինչով է բացատրվում նման փոխարինագրումը, ինչպես՝ հասկանալ այն:

Վանի թագավորության կրոնի և արվեստի ուսումնասիրությունից մեզ հայտնի է, որ գլխավոր աստվածներն ունեին իրենց սրբազան կենդանիները, որոնց պատկերները, ինչպես վերը նշվեց, հիերոգլիֆիկայում խորհրդանշել են իրենց: Չին կամ ձիու գլուխը (արտահայտելով «մասը խորհրդանշում է ամբողջին» սկզբունքը) նույն կերպ կապվում էր արևի աստծո հետ (հիշենք արևին ձիեր նվիրաբերելու սովորությունը հին հայոց մեջ, ըստ Քսենոփոնի)⁴⁶: Իսկ ի՞նչ կապ կարող է ունենալ տվյալ արքայաճյուղն արևի հետ: Ռուսա անվան առաջվել ընդունելի երկու ստուգաբանություններն այն կապում են պարսկերեն «լուսավոր, պայծառ»⁴⁷ կամ հունարեն «կարմիր»⁴⁸ արմատների հետ: Երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք մակդիր-բնորոշումների հետ, որոնք տրվել են արևի աստծուն: Մի կողմից արքայանվան ստուգաբանությունը արևը բնորոշող բառահիմքով, մյուս կողմից ձիու՝ արևը խորհրդանշող սրբազան կենդանին լինելը, հավանական են դարձնում արքայանվան փոխարինագրումը ձիու գլխի պատկերագրով և ցույց տալիս, որ այստեղ գործ ունենք մի երևույթի հետ, որը շատ տարածված էր հին գրային համակարգերում և գիտական գրականության մեջ հայտնի է «հնչյունային ռեբուս (հանելուկ)» անվամբ: Այս երևույթի առաջացումը կապվում է գրավոր մշակույթի զարգացման վաղ փուլերի հետ, երբ դժվար պատկերվող կամ պատկերման չենթարկվող բառերը սկսեցին գրանցել տեսքով ուրիշ, բայց հնչողությամբ նման (կամ նույնացող) պատկերագրերի միջոցով (օրինակ՝ հայերենում «բուրմունք» նշանակող «հոտ» բառը կարող էին ներկայացնել մի քանի ոչխար պատկերելով, որը ցույց կտար նույնահունչ բառ, սակայն ոչխարների խումբ (հոտ) իմաստով): Նույն սկզբունքը կիրառվում էր նաև հատուկ անունների նկատմամբ:

Կարմիր բլուրից գտնված գրակիր թասերի հիմնական մասը կրում է Սարդուրիի անունը: Դրանց ճնշող մեծածախնությունը ունեն առյուծի գլխի և աշտարակատես կցագրի նշաններ, որոնք, արդեն ասվեց, չեն թարգմանում սեպագրի գրությունները: Այս թասերի մեջ առանձնանում են երկուսը, որոնցից մեկի մասին (Նկ.2b) խոսք եղավ առաջին գլխում, իսկ մյուսի վրա (Նկ.22) առյուծի գլխից զատ պատկերված է արծիվ, որի գլխավերևում «աստված» գաղափարանշանն է: Սեպագրի տեքստում միայն «Սարդուրիի» մակագրությունն է⁴⁹: Ժամանակին մենք ենթադրել էինք, որ թասի մեհենագիր արձանագրությունը կարելի է ընթերցել՝ «աստվածային արծիվն հալդիի», իսկ հալդիի ավետաբեր արծիվ դերում ընդունել Արծիբղի(նի) աստվածությանը, որի անունը հնագույն հայերենում նշանակել է «արծիվ-աստված» («արծիբղի-դի»)՝^{49a}: Սակայն այն, որ արծիվն ու առյուծի գլուխը պատկերված են դեմ դիմաց, ոչ թե դասավորված միևնույն ուղղությամբ, տարակուսելու տեղիք տվեց: Մյուս կողմից, ինչպես նշվեց, թասը կրում է «Սարդուրիի» սեպագրի մակագրությունը: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Սարդուրի անունը միակ բիայնական արքայաճյուղն է, որը գրվում է սեպագրի գաղափարանշաններով և ունի հետևյալ կառուցվածքը (Նկ. 23)՝ անձի ցուցիչ (որը չի ընթերցվում), դիցանվան ցուցիչ, Իմանա-Իշթար դիցուհու գաղափարանշան, որի վանկային արտահայտությունն է sar, և du, ri վանկանշանները: Սարդուրի անունը մասնագիտական գրականության մեջ կապվում է Սարդի դիցուհու հետ⁵⁰, որն իր բնութագրով համապատասխանում է միջագետքյան Իմանային և Իշթարին, փոքրասիական Կուբաբային և այլ դիցուհիների: Դրանով է պայմանավորված արքայանվան հիմնական մասի՝ «աստված» և Իմանա-Իշթար-Սարդի դիցուհու գաղափարանշաններով գրվելը⁵¹: Ֆունկցիոնալ նույն բնութագիրը կրող Իմանա, Իշթար, Սարդի և այլ դիցուհիները հնագույն դիցաբանական պատկերացումներում ներկայացել են իբրև գերագույն աստծո դուստր, երկնքի տիրուհի, արեգակի քույր, եղել են գեղեցկության, մարմնական սիրո և պատերազմի աստվածուհի: Երկնքի հետ

կապվածությունը և ռազմական բնույթը թույլ են տալիս մտածելու, որ այս աստվածուհին պատկերագրության մեջ կարող էր ներկայացվել արծիվ կերպարանքով (Կուբաբա դիցուհին, օրինակ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում հանդես է գալիս թռչունի (բազեի) տեսքով⁵²): Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է կարծել, որ թասի վրա երկնգու արձանագրություն է. երկու դեպքում էլ առկա են «աստված» և Սարդի դիցուհու գաղափարանշանները, որոնցով ներկայացվել է «Սարդուրի» արքայանունը, իսկ առյուծի գլուխը ցույց է տվել արքայի կողմից թասի նվիրաբերումը հալդիի պաշտամունքին («Սարդուրիի (նվիրաբերումը, ընծան) հալդիին» կամ «Սարդուրիի» հալդիին):

Ուղղակի կապ կարելի է տեսնել Սարդի դիցուհու անվան, գործառույթի (ֆունկցիայի) և պատկերագրության միջև: Դիցանունը, ըստ երևույթին, բաժանելի է երկու մասի՝ Սար-դի⁵³, որի երկրորդ բաղադրիչը, ամենայն հավանականությամբ, հայերեն դի < *dhes «աստված» բառն է (հմտ. հալ-դի, Արծիբղի-դի(նի) և այլն): Առաջին մասը՝ սար, թերևս, ծագում է հնդեվրոպական *ker նախածնից, և ունի «զագաթ, բարձունք, վերմածա» նշանակությունը⁵⁴: «Բարձունք(ներ)ի (զագաթների) աստված» նշանակությամբ դիցանունը կապվում է դիցուհու և՛ արծիվատեսք պատկերագրությանը, և՛ երկնքի հետ առնչությանը, և՛ պատերազմական գործառույթին:

«Աստված» գաղափարագրով և արծիվ պատկերով (որը երբեմն հանդես է գալիս օձի հետ մարմնեցիկ կամ ճյուղը կտցած) բազմաթիվ կնիքներ են հայտնաբերվել մի շարք հնավայրերից (Նկ. 24), որոնք կարող են կապվել թե՛ Սարդիի պաշտամունքի և թե՛ Սարդուրի անվան հետ: Սարդիի հետ կապվող կնիքներից հատկապես ուշագրավ է Կարմիր բլուրից հայտնաբերվածներից մեկը⁵⁵: Սարդիին (Իմանա-Իշթարին) խորհրդանշող մուրակը Լուսաբերն (Արուայակ, Վեներա) է⁵⁶, որը հնագույն բնագրերում հայտնի է իբրև «աստղն արևածագի»⁵⁷: Տվյալ կնիքի կողային մակերեսին ծախսից պատկերված է արծիվ գլուխ՝ վերևում «աստված» նշանով, իսկ կենտրոնում՝ ութաթև աստղ, որը հսկվում է աստվածայնության նշան կրող երկու առասպելական էակների կողմից: Չատակի մակերեսին պատկերված է արծիվ, որի դիմաց նույն աստղն է, իսկ գլխավերևում մի նշան՝ պառկած կիսալուսնի և նրանից վեր կետի (կամ շրջանակի) տեսքով: Վերջինս նույնությամբ հանդիպում է հայկական նշանագրերի ցանկերում՝ «առավոտ» բացատրությամբ⁵⁸, որն աստղի հետ միասին ներկայացնում է Սարդիի բնորոշում-մակդիրը՝ «աստղն արևածագի»: Արծիվ գլուխը, որը (կրկին «մասը խորհրդանշում է ամբողջին» սկզբունքի համաձայն) Սարդիի գաղափարանշանն է, հանդիպում է այլ իրերի վրա⁵⁹ և, թերևս, կապվում է դիցուհու ռազմական գործառույթի հետ:

Մեծ հավանականությամբ կարելի է պնդել, որ ինչպես նմանաբնույթ այլ դիցուհիները, Սարդին ևս եղել է արքայական իշխանության (արքայատոհմի) հովանավորը: Դա երևում է նաև որոշ կնիքների վրա նույնամարմին արծիվ և առյուծի պատկերումից⁶⁰ (Նկ. 25). առյուծը երկրի գերագույն աստծո խորհրդանշան էր, որի հետ միակցվելու պատիվը պիտի ունենար միայն արքայատոհմի հովանավոր աստվածությունը: Ուշագրավ է, որ Սարդիի պատկերով կնիքների մեծ մասում դիցուհին հանդես է գալիս ութաթև աստղի հետ, որը հավանաբար եղել է նրա խորհրդանշանը: Արծիվն ու ութաթև աստղը, որ խորհրդանշում էին արքայական հզոր իշխանությունը, դարձնում էին կապակցված Տիգրան Մեծի թագին՝ ցույց տալով թագավորական իշխանության ժառանգորդությունը Չայաստանում⁶¹...

Նշվածներից բացի, երկնգու արձանագրություն կարող է լինել Կարճաղբյուրից (Սևանա լճի ավազան) գտնված մի կնիք (Նկ. 26), որի հատակին պատկերված է «աստված» հիերոգլիֆը և դիցաբանական մի էակ: Կողային մակերեսին, որ բավականին մաշված էր, վերջերս Չայաստանի պատմության պետական թանգարանում աշխատելիս

հնագետ Նորա Ենգիբարյանը հայտնաբերեց սեպագրի հետքեր, որոնք հնարավոր էին վերականգնել որպես «աստված» և «լուսին» («SIN» գաղափարանշաններ⁶²։ Մեր ներկայությամբ հայտնագործության հեղինակը կնիքը տրամադրեց սեպագրագետ Յովհաննես Կարադոլյանին, որը երկար զննելուց հետո հաստատեց նրա ընթերցումը։ Պատելով սեպագիր և հիերոգլիֆ գրությունների նույնությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս գործ ունենց բիլինգվալի հետ և հատակի դիցաբանական էակի պատկերը դիտել իբրև լուսնի աստծո՝ Մելարդիի գաղափարագիր (որպես վերջինիս կենդանատեսք պատկերման դրսևորում)⁶³։

Արձանագրված բիայնական գրակիր առարկաներից առանձնանում է իր տեսակի մեջ առայժմ եզակի արձանագրություն ունեցող, Եղեգնաձորից գտնված և տեղի թանգարանում պահվող կնիքը⁶⁴ (նկ. 27)։ Պրիզմայաձև, քառակող իրանի միստերին յուրօրինակ եղանակով ներկայացված է Արգիշթի անունը, որի ar և ti վանկերը գրված են սեպանշաններով, իսկ gis վանկը՝ ծառի տեսք ունեցող պատկերազրույթով (ընթերցումը Ա.Ս.Փիլիպոյանինն է)։ Սեպագրերում «ծառ, փայտ» գաղափարանշանն ուներ gis հնչյունային արժեքը (կապված սեպագիրը ստեղծող շումերների լեզվի հետ), որն այստեղ փոխարինված է մեհենագիր-գաղափարանշանով։ Մենք ունենք նվիրատվական արձանագրություն՝ կես-սեպագիր, կես-հիերոգլիֆ գրությամբ, իսկ այստեղ նույն երևույթն արտահայտված է մեկ անվան մեջ։

բ) *Լրացուցիչ դիտողություններ*։ Վերծանության երկրորդ փուլում երկլեզու արձանագրությունների բացահայտումը ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստեց մի քանի այլ բնագրերի մեկնաբանմանը, որոնց մասին մեր դիտողությունները ստորև շարադրելով՝ ցանկանում ենք նշել, որ դրանք չեն հավակնում սպառիչ ու վերջնական լինելու և հետագա ուսումնասիրությունների շնորհիվ կարող են ինչպես լիովին ընդունվել, անպես էլ՝ վերանայվել։

Հատուկ անունների գաղափարագրման մի ուշագրավ օրինակ է տալիս Կարմիր բլուրի կշռաքարածև կնիքներից մեկը⁶⁵ (նկ. 28)։ Հատակի մակերեսի հիմնական մասը զբաղեցնում է ցլի պատկերը, որն, ինչպես ասվեց, Թեյշեբայի խորհրդանշն է։ Պատկերից վերև կա երկու նշան, որոնցից մեկը հնգանկյուն է և զրեթե նույնությամբ կրկնում է խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի Թեշուբ (նույնանուն է Թեյշեբային) աստծո գաղափարագիրը⁶⁶ (աղ. III)։ Երկրորդը նման է «աստված» գաղափարանշանին՝ փոքր-ինչ թեքված դիրքով։ Այս կնիքն իր գրությամբ զուգահեռվում է Սարդի դիցուհուն առնչվող այն կնիքների հետ, որոնց վրա արժվատեսք պատկերի և «աստված» գաղափարանշանի կողքին առկա է ութաթև աստղը, ըստ երևույթին, իբրև այդ աստվածուհու խորհրդանշան-պատկերագիր։

Վերադառնալով ծիու՝ արևի աստծո խորհրդանշանը լինելու հարցին, ավելացնենք, որ թևավոր ծիու պատկերն արևի թևավոր սկավառակի նման եղել է արքայական իշխանության սիմվոլը. դա ակնհայտ է նաև կավե սալիկների վրա դրոշմված թագավորական կնիքների կենտրոնում թևավոր ծիու պատկերված լինելուց։

Նշանների ուշագրավ մի խումբ (թվով 3 հատ) կարող է կապվել աստվածության գաղափարի հետ։ Դրանցից առաջինը Բաստամի և Թուփրաք կալեի թագավորական կնիքների կողային մակերեսներին բազմիցս հանդիպող վեր ուղղված եռաժանին է, որը միշտ երկրպագության առարկա է։ Ուշագրավ է, որ այդ տեսարաններում դեպի եռաժանին քայլում են առյուծը (հալդիի սրբազան կենդանին), ապա արջան, որի հետևից քայլում է նրա հովանոցը պահող սպասավորը։ Եվ, որպես օրինաչափություն, նշված կնիքների հատակին պատկերված է լինում առյուծ (նկ. 29)։ Այդ ամենը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վեր ուղղված եռաժանին եղել է հալդիի խորհրդանշաններից. չի բացառվում, որ այդ նշանը հաղորդեր եռաժանության գաղափար՝ հալդիին ներկայացնելով իբրև աստվածային գերագույն եռակի սկզբնավորող և հայր⁶⁷։

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ վեր ուղղված միզակի պատկերը եղել է հալդիի խորհրդանշաններից։ Այդ հիերոգլիֆը՝ վերևում անկյունատեսք օժանդակ նշանով համդիպում է Թուփրաք կալեից հայտնաբերված արձանիկներից մեկի վրա (TK-31)⁶⁸։ Վերջինս պառկած ցուլի արձանիկ է, որի վրա կանգնած աստվածության մարմնի վերին մասը կոտրված է։ Հայտնի է, որ ցուլը եղել է Թեյշեբայի՝ երկրորդ գլխավոր աստծո սրբազան կենդանին, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այդ արձանը ներկայացրել է Թեյշեբային։ Արձանիկի մակագրության մեջ միզակատեսք նշանին նախորդում են երկու ուղղահայաց գծիկներ։ Արդյո՞ք չի կարելի եզրակացնել, որ ուղղահայաց գծիկները բիայնական մեհենագրության մեջ (ի տարբերություն խեթա-լուվիականի) նշանակել են ոչ թե քանակական, այլ դասական թվականներ. այդ դեպքում արձանիկի գրությունը հնարավոր կլինի ընթերցել «երկրորդ հալդի» կամ «երկրորդ աստված», ինչը ծիանգամայն համապատասխանում է Թեյշեբայի՝ բիայնական դիցարանում ունեցած դիրքին։

Երրորդը Կարմիր բլուրից և Բաստամից գտնված արքայական կնիքների հատակին թևավոր ծիուց վեր պատկերվող տիկի նշանի մասին է, որը կարծես թե կատարում է որոշիչի դեր։ Այդ մեհենանշանին կանգորտառման չորրորդ գլխում՝ հնչյունային փոխարինագրման երևույթի առնչությամբ։

Եվ մեր վերջին դիտողությունը, որը թույլ է տալիս պնդելու, թե անմահություն որոնող հերոսի մասին այլուժե(ներ)ն լայն տարածում են ունեցել հնագույն Հայաստանում, նույնպես վկայում է բիայնական մեհենագրերի և հայկական միջնադարյան մատյանների նշանագրերի ժառանգական կապի մասին։

Հին Միջագետքի ամենահայտնի էպոսում պատմվում է, որ Գիլգամեշը ուղևորվում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, ուր գտնվում էր անմահության ծաղիկը, և որի ստեղծմային Սաշու (հմմտ. Հայաստանի հարավային Մասիուս / Մասիոն) լեռները հսկում էին անարկու մարդակալիճները, որոնք պահպանում էին նաև արևածագն ու մայրամուտը։ Գիլգամեշը ձեռք է բերում անմահության ծաղիկը, որը սակայն նրանից գողանում է օձը⁶⁹։ Աստվածաշնչի Շմոդոց գրքում (2, 8-14; 3, 22-24) անմահության խորհուրդը կրում է կենաց ծառը, որը գտնվում էր դրախտում (նույնպես Հայկական լեռնաշխարհ)։ Նույն տեղում նշվում է, որ դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհը հսկվում էր քերովքների կողմից (ընդ որում, այստեղ ևս մարդիկ զրկվել էին անմահությունից օձի միջամտության պատճառով)։

Կարմիր բլուրից և Արմավիրից գտնված բիայնական մի քանի սնամեջ գլանածև կնիքների կողային մակերեսին պատկերված է նույն տեսարանը. աղեղնավորը նստահարում է վիշապ հիշեցնող առասպելական մի կենդանու, որի վերևում նշված է «աստված(ային)» կամ «առաջին» հիերոգլիֆը։ Նրանց միջև շողարձակող բույս է, որը հիշեցնում է միջագետքյան ասմահության ծաղիկը կամ կենաց ծառը, իսկ առասպելական կենդանին՝ մարդակալիճներին կամ քերովքներին (նկ. 30a)⁷⁰։ Եվ ամենաուշագրավն այն է, որ այդ կենդանու պարզ գծապատկերը գտնում ենք հայկական միջնադարյան մատյաններում՝ «քերովք» բացատրությամբ (նկ. 30b)⁷¹։

Ի մի բերելով վերծանության երկրորդ փուլի ձեռքբերումները՝ տեսնում ենք, որ բիայնա-արարատյան մեհենագրերը սեպագրերի հետ որոշ դեպքերում հանդես են գալիս երկլեզու արձանագրություններում թարգմանելով մեկմեկու։ Առայժմ ունենք երեք երկլեզու արձանագրություն, սակայն հարկավոր է հաշվի առնել, որ մի շարք բնագրեր (որոնք ունեն հարակից գրություններ երկու համակարգերով) մնում են չվերծանված, և որոնց հետագա ուսումնասիրության շնորհիվ կարող են բացահայտվել նոր բիլինգվաներ։ Բացի այդ, պարզվում է, որ Վանի թագավորության մեհենագրության մեջ գրություն է ունեցել հատուկ անունների գրություն ոչ միայն վանկագիր (հնչյունային), այլև գաղափարագրային սկզբուժը, որն ունեցել է հետևյալ կառուցվածքային

դրստորումները.

ա) առանց դետերմինատիվի՝ մեկ պատկերանշանով,

բ) դետերմինատիվի և որևէ աստծու պատկերանշանի զուգադրմամբ,

գ) դետերմինատիվի, տվյալ աստծու խորհրդանշանի և պատկեր-գաղափարագրի համադրմամբ,

դ) «հնչյունային ռեբուսի» սկզբունքով նույնափունջ գաղափարագրերի փոխարինագրմամբ:

Այս փուլում ստացված արդյունքները մեկ անգամ ևս հավաստում են բիայնա-ուրարտական մեհենագրության կարևոր տեղը հայաստանյան պատկերագրության պատմության մեջ և օտար գրային համակարգերից ամենից ավելի խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկային առնչված լինելը:

Այսպանով առայժմ սահմանափակվում են վերծանության ուղղությամբ մեր կատարած աշխատանքները, որի ընթացքում ընթերցվեցին և մեկնաբանվեցին շուրջ հինգ տասնյակ մեհենագրեր, այդ թվում՝ բառային և վանկային գործածություն ունեցող հիերոգլիֆներ, թվանշաններ և մեկ օժանդակ նշան: Ընթերցվեցին երեք հատուկ անուններ (Իշպուհնի, Սեմուա, Իմուամի), որոնց գրության մեջ գործածված էին 11 վանկեր: Եվս վեց հատուկ անուններ (Խալդի, Թեշեբա, Շիվինի, Սարդի, Ռուսա, Սարդուրի) գրված են գաղափարագրերով: Գաղափարագիր գրությամբ վերծանված է երկու քաղաքանուն՝ (մայրաքաղաք) «Ռուսախինի» և «Ռուսայի փոքր քաղաք»: Ընթերցված գրություններն ու նշանները իրենց բնույթով յոթ տեսակի են. ա) ցույց են տալիս պատկանելությունն այն իրի, որի վրա նշված են, բ) մատնանշում են պատկերվողի ինքնությունը, գ) ունեն նվիրատվական բովանդակություն («Խալդյան տաճարին», «Սարդուրիի (նվերը) Խալդիին» և այլն), դ) իբրև վարպետի նշան՝ ցույց են տալիս տվյալ իրը պատրաստողին, ե) բնորոշում են նշանակիր առարկայի որակական տվյալները (տարողության նշաններ և այլն), զ) կապվում են տվյալ իրի նպատակադրման հետ, է) բազմաթիվ հիերոգլիֆ գրությունների բնույթը մնում է դեռևս չպարզաբանված:

Վերծանության հետագա աշխատանքներին նպաստելու նպատակով ստորև զետեղում ենք վերծանված ու մեկնաբանելի մեհենագրերի ցանկը, որում մեր վերծանածներից բացի տեղ են գտել նաև մեզնից առաջ մեկնաբանված նշանները (աղ. II): Իսկ հիմա, երբ ներկայացված են վերծանության առաջին արդյունքները, փորձենք տեսնել, թե որևէ լուսաբանում մտցնու՞մ են դրանք լեզվի խնդրում:

Վերծանված և մեկնաբանելի նշաններ / Deciphered and treated signs		
	Haldi; Առյուծ/ Lion	Աստված(ային), երկինք (երկնային)/ God (divine), heaven(ly)
	Haldi; Աստված/ God	Ռոնիս/ Hell(?)
	Haldi; Արարիչ/ Creator (?)	(Խալդյան) տաճար/ Temple (of Haldi)
	Teišeba; Տուլ/ Bull	Տաճար/ Temple
	Teišeba (?)	Քուրմ, երկրպագող/ Priest, adorer
	Տիսուի/Արև, աստվածային, արքայական իշխանություն/ Sun, divine, royal power	Կենաց ծառ, անմահություն/ Life tree, immortality
	Sardi; Ասուր/ Star	Առավոտ/ Morning
	Melardi; Լուսին/ Moon (?)	Քաղաք/ City
	Քերուկ/ "Cherub" (Paradise guard)	Մեծ տուն, շինություն/ Great home, building
		Փոքր/ Minor
		Րուսա; (ծիւ գլուխ/ horse head)
		Քաղ, այծ/ Goat
		Հացահատիկ, հասկ/ Spike, grain
		Տիկ/ Goat-skin; akarki (aharku)
		Սափոր/ Jar; terusi (turuza)
		Տերուսի (turuza), «100»(?)
		Ակարկի (aharku), «100»(?)
		Ավարտանշան/ Sign for marking the end

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՅԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԼԵԶՎԻ ԽՆԴԻՐԸ

Գրային համակարգի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնելիս նշեցինք, որ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի համար կա երկու թեկնածու՝ բիայնական սեպագրության լեզուն կամ երկրում առավել տարածված խոսակցական լեզուներից մեկը։ Մեր վերծանության արդյունքները դեռ թույլ չեն տալիս վերջնական եզրահանգումների գալ լեզվի հարցում, սակայն որոշակի պարզություն են մտցնում այդ խնդրում։

1) Հիերոգլիֆիկայում լայնորեն կիրառվող ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչունության) կանոնի համաձայն՝ որևէ բառանշան վանկային գրության դեպքում ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (սկզբնամասը)։ Հետևաբար, եթե հայտնի է տվյալ նշանի իմաստն ու նրա հնչյունային արժեքը, հետադարձ տրամաբանությամբ, կարելի է գտնել, թե որ լեզվում է այդ բառը սկսվել տվյալ վանկով (հնչյունով) և որոշել գրային համակարգը ստեղծող ժողովրդին ու նրա լեզուն։

Մեր վերծանած մեհենագրերից այս իմաստով ամենահուսալիքն «արև» մեհենագիրն է, որը գտնում ենք արևի թևավոր սկավառակի կենտրոնում։ Նույն տեսքով և իմաստով այդ նշանը առկա է և՛ եգիպտական հիերոգլիֆիկայում¹, և՛ հայկական նշանագրերում²։ Մենուսանվան մեջ այն ներկայանում է իբրև «ա» վանկ։ Այսինքն՝ Վանի թագավորության մեհենագրությունը ստեղծող ժողովրդի լեզվում արևի անվանումը պետք է սկսեր «ա» վանկով։ Ո՞րն է այդ լեզուն։

Բիայնական սեպագրության լեզվի թեկնածությունն այս դեպքում դուրս է գալիս, քանի որ նրանում արևը և՛ որպես դիցանուն, և՛ որպես հասարակ գոյական կոչվում է Տիմու³։ Խուռիերենում (որը համարվում է բիայնական սեպագրերի լեզվին ազգակից) արևը կոչվում է šimige⁴։ Քանի որ Վանի թագավորության գրային համակարգերը կապված են եղել Ասորեստանի և խեթա-լուվիական աշխարհի հետ, և հնարավոր էին փոխառության դեպքեր, մենք ստուգեցինք նաև այդ լեզուների տվյալները։ Ասորա-բաբելոնյան, ինչպես հայտնի է, արևը կոչվել է šamaš, խեթերենում՝ ištanu (որը ծագում է խաթերեն Estan-ից), իսկ ավելի վաղ փուլերում՝ Siuni, լուվիերենում՝ Tiwat, պալայերենում՝ Tijat⁵։

Վանի թագավորությունում խուռիական ցեղերից բացի մեծ թիվ են կազմել հնդեվրոպացիները՝ հայերը, իրանական ու թրակյան ցեղախմբերը⁶։ Բիայնիկ-Արարատում ու հարակից շրջաններում խոսված հնդեվրոպական հայտնի լեզուներից միակը, որում «արև» բառը սկսվում է «ա» հնչյունով (վանկով), հայերենն է⁷, որի «արև» բառը առաջացել է հնդեվրոպական *reu-(*rēu-) նախաձևից⁸ և բիայնական ժամանակաշրջանում պետք է ունենար arev տեսքը⁹։ Այսինքն, մեր ունեցած ամենահուսալիք մեհենագրի (եթե վերջինս չի նշանակել արևի հետ իմաստաբանորեն կապված այլ հասկացություն՝ «օր», «ցերեկ», «ժամանակ» և այլն) իմաստային ու հնչյունային վերլուծությունն ակրոֆոնիայի սկզբունքի և լեզվաբանական գիտելիքների լույսի ներքո ցույց է տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի հավանական թեկնածուն հնագույն հայերենն է։

Ակրոֆոնիայի սկզբունքի կիրառման այլ դեպքերի կանոնադաշտնանք քիչ հետո։

2) Մյուս սկզբունքը, որ նույնպես լայն գործածություն է ունեցել հիերոգլիֆ համակարգերում, ինչպես նշվեց, հնչյունային փոխարինագրություն է («հնչյունային ռեբուս»)։ Այդ սկզբունքի կիրառման դեպքերից մեկի վերլուծությունը ևս նպաստում է Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի պարզաբանման ոչ դյուրին խնդրի

լուծմանը։ Խոսքը վերաբերում է «քաղաք» հիերոգլիֆին, որն իր տեսքով հիշեցնում է գլխի կամ դեմքի պրոֆիլային պարզեցված գծապատկեր (որա հիման վրա էլ Ռ.Գ. Բարոնեթի նշանացանկում այն մտցված է մարդակերպ նշանների խմբի մեջ)։ Ի՞նչ կապ կարող է ունենալ քաղաքը նման մի գծապատկերի հետ։ Այս հարցում ևս մեզ օգնելու եկան լեզվաբանության և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի տվյալները։

«Քաղաք» բառը հայերենում փոխառնված է ասորերենից (Հրաչյա Աճառյանն այն կապում է Ասորեստանի՝ Զ. ա. 13-րդ դարում հիմնված մայրաքաղաք Kalak-ի անվան հետ, որն ի սկզբանե եղել է «քաղաք» իմաստով հասարակ գոյական՝ «քարծուք կամ ամրոց» նշանակությամբ)¹⁰։ Այսինքն՝ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում հնագույն հայերենն ունեցել է այդ բառը՝ «քաղաք» հնչյունային տեսքով։ Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները և նրանց պարզեցված տարբերակները դիտարկելիս մեր ուշադրությունը գրավեց «այծ» գաղափարագրի պարզեցված մի տարբերակ¹¹, որը հար և նման էր մեր «քաղաք» նշանին (Նկ. 31a)։ Այժմ պատկերող բիայնական նշանը (որ շատ նման է նույնիմաստ խեթա-լուվիականին) պարզեցմամբ կտար նույն հիերոգլիֆը (Նկ. 31b)։ Հնագույն հայերենում արու այծի համար ունենք «քաղ» անվանումը, որը ծագում է հնդեվրոպական *kag-lo նախաձևից¹²։ Երկու անունների նմանությունը թույլ է տալիս մեզ եզրակացնելու, որ այստեղ ևս գործ ունենք «հնչյունային ռեբուսի», հանելուկային փոխարինագրության հետ, որի պարագայում «քաղաք» բառը փոխարինվել է «քաղ»-ով։ Հնչյունային փոխարինագրման այս դեպքը հնարավոր էր միայն հնագույն հայերենի պարագայում։

Հնարավոր է, որ նույն սկզբունքի կիրառման հետ գործ ունենք արքայական կնիքների հատակին թևավոր ծիուք վեր պատկերվող «տիկ» նշանի պարագայում։ «Տիկ» բառը բնիկ հայերեն է և ծագում է հնդեվրոպական *diga- նախաձևից¹³։ Նշանը պատկերվել է արևի աստծուն խորհրդանշող թևավոր ծիու վերևում և, թերևս, ծառայել է իբրև վերջինիս որոշիչ։ Մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ նշանի հնչյունային սկզբնամասը (ակրոֆոնիայի կանոնի համաձայն) փոխարինել է արևի աստծո հետ կապված տի<*di- «օր», տիու<*diu- «օր, ցերեկ, լույս» կամ գուցե տի<*dei- «մեծ», դի<*dhes- «աստված» բառերին¹⁴։

3) Հայերենի թեկնածությունը Վանի թագավորության մեհենագրության (և ամենատարածված խոսակցական) լեզվի համար հավանական է նաև ըստ տեղանունների և դիցանունների ստուգաբանության արդյունքների։ Բավական է նշել, որ արքունի ոստան Արմարիկ (Արամայի) երկրի մեզ հասած տասնմեկ տեղանուններից յոթը (Արմարիկ, Ծինիշպալա, Ծինունակ, Այալի, Առնա, Շառնի, Ուբիանդա), ըստ Գ.Բ. Տառնիսյանի, ստուգաբանվում են հայերեն¹⁵։ Հայերեն են ստուգաբանվում նաև Արմարիկին հարևան երկրամասերի ու ողջ թագավորության մեծ թվով տեղանուններ¹⁶ և դիցանուններ¹⁷։

4) Ի նկատի ունենալով հայերենի՝ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի թեկնածության մեծ հավանականությունը և ելնելով ակրոֆոնիայի սկզբունքի օրինաչափություններից՝ կարելի է վերծանված նշաններից մի քանիսի համար առաջարկել ենթադրելի, բայց հավանական մեկնաբանություններ, որոնք հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում կհիմնավորվեն կամ կմերժվեն։

Իշալուինի անվան առաջին և երրորդ նշանները, որոնք Ռ.Գ. Բարոնեթի կողմից իրավամբ դասվել են մարդու մարմնի մասերի գծանկար-հիերոգլիֆների շարքը (թիվ 17 և 18), պատկերում են ականջ¹⁸ և աչք։ Ականջ իմաստով հնագույն հայերենն ունի «ուկն» բառը, որն առաջացել է հնդեվրոպական նախալեզվի *us-/ous- արմատի կրկնակի ածանցմամբ՝ *us-on-ko-m / *us-on-kon¹⁹։ Պետք է ենթադրել, որ վաղնջափայերենն ու հնագույն հայերենը նախ ունեցել են առանց կրկնակի ածանցման սև կամ նույն արմատից և ու ռնգակամից կազմված usn ձևը²⁰, որը հետագայում չի

պահպանվել: Ի դեպ, հայերենում պահպանվել է մույն արմատից ծագող «ուշ» («միտք, խելք, մտադրություն, բանականություն», որից՝ ուշ դնել, ուշի ուշով, ապուշ, ուշադիր, ուշիմ, ուշք և այլն) բառը, որի համար ենթադրվում է փոխառություն իրանական սժ ձևից²¹: Իշպուհին անվան առաջին՝ ականջ պատկերող նշանի համար հնագույն հայերենի պարագայում ունենում ենք սս/սս վանկը, որի բաղաձայնը համընկնում է անվան սեպագիր գրության (իժ) հետ, իսկ ձայնավորը՝ տարբերվում: Հազիվ թե այս տարբերությունը լինի մեր սխալ եզրահանգման արդյունք, քանի որ արքայանունն ասորական աղբյուրներում վկայված է Ուշպինա տարբերակով²²: Մեր ստուգաբանության համընկնումը անվան ասորական գրության հետ, համեմայնդեպս, մտորելու տեղիք է տալիս:

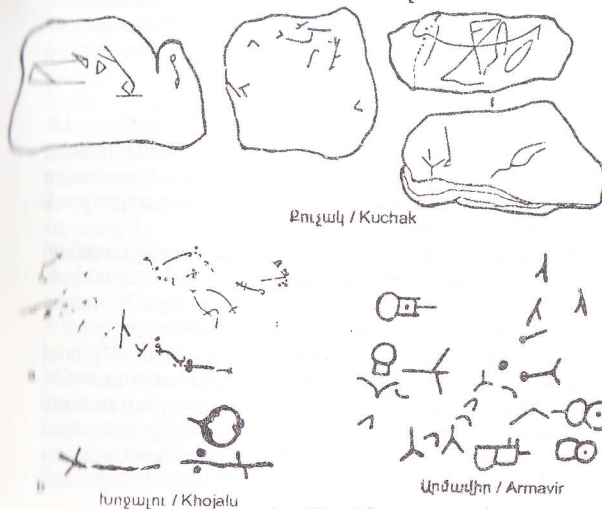
Քիայնական սեպագրության մեջ անորոշություն կա՝ կապված «օ» հնչյունի գրության հետ: Բանն այն է, որ միջագետքյան սեպագիրն ունի միայն չորս ձայնավոր՝ ա, ի, է, ու (յուրաքանչյուրը մի քանի նշանով), արտահայտված չէ օ հնչյունը, որը գրության մեջ հաճախ փոխարինվում է ու ձայնավորով: Իշպուհին անվան երկրորդ վանկն է «պու», որը կարող էր ընթերցվել նաև «պո»: Վերջինս ավելի հավանական է թվում, քանի որ նշանը պոչի գծապատկեր է (վերին մասում՝ գոտեկապով), իսկ «պոչ, պոչուկ» բառը ունի հնդեվրոպական ծագում և առկա է եղել հնագույն հայերենում²³: Պոչի գծապատկերի առկայությունը մեհենագրության մեջ առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, սակայն այս երևույթն ունի շատ համոզիչ և հիմնավոր բացատրություն: Դեռևս վաղ հնադարից պահպանվել և ք. ա. 1-ին հազարամյակում առկա էր հմայական մի սովորույթ, որի համաձայն ուժեղ կենդանիների գորությունը ստանալու հավատամքով իշխանավորներն ու զորականները կրում էին այդ կենդանիների եղջյուրը, մորթին կամ պոչը: Ուստի միանգամայն տրամաբանական է թե՛ եղջյուրի, թե՛ մորթու և թե՛ պոչի առանձին գծապատկերի հանդես գալը մեհենագրության մեջ²⁴:

Այս ճշգրտումը բացատրելի է դարձնում քիայնական սեպագրերում Իշպուհին անվան Իշ-պու-ու-ի-նի հնգավանկ ընդունված գրությունը: Մինչ այդ անհասկանալի էր մնում, թե ինչու է «պու» վանկին հաջորդում «ու»՝ առաջացնելով ձայնավորի անհարկի կրկնություն: Մեր առաջարկած հնարավոր ճշգրտումը ցույց է տալիս, որ ձայնավորի անհարկի կրկնություն, ըստ երևույթին, չի եղել, քանի որ ու-ն հաջորդել է «պու» վանկին²⁵:

Իշպուհին անվան գրության երրորդ նշանն, ինչպես ասվեց, աչքի գծապատկերն է, որն արտահայտում է ս («ու» երկրորդ) հնչյունը: Այն կարող էր նշանակել ինչպես «աչք», այնպես էլ «տեսնել», «դիտել» և ֆունկցիոնալ առումով նման այլ բառեր: Հնդեվրոպական մախալեզվում «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատն է *yeid- կամ *yoid-, որից հին հայերենում (գրաբարում) ունենք «գետ» (գիտ-են, գիտ-ուն) բառը²⁶: Նախալեզվի բառասկզբի *յ-ն օրինաչափորեն հին հայերենում տալիս է գ (*yeden- > գետին, *yed- > գետ, *yel- > գեղ, *yol- > գող, *yero- > գիր և այլն)²⁷, սակայն քիայնական ժամանակաշրջանում հնագույն հայերենի *յ-ն դեռևս չէր վերածվել գ-ի, որը վկայվում է սեպագիր արձանագրությունների տվյալներով: Բերենք երկու օրինակ: Գեղարքունի գավառանունը, որի «գեղ» արմատը ծագում է ծագում է *yel- մախաձևից, վկայված է Սելիսուի/Սելիսուի տարբերակներով²⁸, իսկ Եթիունի երկրի Սևանա լճի ավազանում տարածվող հատվածը կոչվում է Սեժուր Էտիսի²⁹, որի առաջին բաղադրիչը իրավամբ մեկնաբանվում է իբրև «գետային, ջրային» (գետ < *yedo(r)-)³⁰: Նախալեզվի *yeid- կամ *yoid- «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատը քիայնական շրջանում պետք է հնչեր yed կամ yoid, իսկ աչք պատկերող նշանը, ըստ ակրոֆոնիայի սկզբունքի, պետք է նշանակել այդ արմատի առաջին վանկը՝ y (v), ինչպես որ է: Ի դեպ, մենք հնարավոր ենք համարում, որ Ռուսա Ա-ի Ուեդիարի մականվան առաջին մասնիկը լինի ոչ թե uediani «կին» բառը, այլ yed «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատը (իսկ մականունը կարող էր նշանակել «տեսանող, գիտուն, իմաստուն»):

Քիայնական Biaianian	Խեթա-հուրիական Hittite-luwian	Շումերական Sumerian	Եգիպտական Egyptian	Միջն. հայկ. Medieval Armen.
⊙ a; Արև/ Sun	⊙ su, sꜣ (<siuni ?)		⊙ Արև/ Sun	⊙ Արև/ Sun
III nu	III nu < nuwa «9»			
☾ Ստված(ային), երկինք (ային)/ el(d)ivine, heaven(y)	☾ Երկինք, երկնային/ Heaven(y)	☾ Օր, ժամանակ, արև/ Day, time, sun		
↑ Haldi; Ստված/ God		↑ Տեր, տիրակալ/ Lord		
𐎶 Haldi; Արարի/ Greater (?)	𐎶 Sbr/ Lord	𐎶 Ubd/ Great		𐎶 Մկերն/ Beginning
𐎶 Առավոտ/ Morning	𐎶 ?			𐎶 Առավոտ/ Morning
𐎶 Teišeba; Ցուլ/ Bull	𐎶 Snu/ Bull	𐎶 Հերոս/ Hero	𐎶 Կատաղի/ Furious	𐎶 Ցուլ/ Bull
𐎶 Teišeba (?)	𐎶 Tešub			
𐎶 Զուրմ, երկրպագող/ Priest, adorer				𐎶 Կռապաշտ/ Idolater
𐎶 Ականց/ Ear			𐎶 Ականց/ Ear	
𐎶 Կենաց ծառ, անմահություն/ life tree, immortality	𐎶 Կենաց ծառ/ Life tree			𐎶 Անքառամ/ Unfading

Աղ./Table III

Աղ./Fig. 32

Աղ./Fig. 33

Այժմ տեսք ունեցող նշանը նույն թիթեղի վրա համոզիչալիմ է մաս առանձին՝ աստծո և արքայի միջև, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ արքայի հայցածն ու աստծո շնորհածը «գիտություն, իմաստություն» է: Նման մեկնությունն ավելի հավանական կդառնա, եթե հաշվի առնենք, որ թիթեղին պատկերված արքայազնի հետևում կանգնած է դարուկյան հետ կապ ունեցող անձ (հավանաբար արքայազնի դաստիարակ-քուրմը): Ուստի ակնհայտ է, որ նշանը կարելի է թարգմանել ինչպես «տեսնել, դիտել, գիտենալ», այնպես էլ «տեսամոտություն (ըրևական իմաստով), գիտություն, իմաստություն»:

Չորրորդ նշանը կենդանու գլխի գծապատկերն է: Ռ.Ղ.Բարսեղի հրապարակումից այնքան էլ հստակ չէ, թե դա ինչ կենդանի է: Եվ վերջապես, Իշպուհին անվան վերջին նշանը, որն ընդգծված կեռ կտուցով, թերևս, անգլիի գլուխ է, արտահայտում է սեպագրի «նի» վանկին համարժեք վանկ: Հիմք ընդունելով խնդրո առարկա մեհենագրության լեզվի՝ հայերենը լինելու կանխավարկածն և նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունեցող³¹ «անգլ» բառի առաջին վանկը տեղադրելով արքայանվան մեջ, կունենանք արքայի անվան նոր, կերպարամասնական տեսք՝ Ուա/շ-պո-ու-ի-ան (Ուա/շպուլիան): «Իշպուհին» նշանակում է «երջանիկ»³² և, Պ.Բ. Ջահուկյանի համոզիչ ստուգաբանության համաձայն, առաջացել է հնդեվրոպական *sp(h)oi- հիմք-նախածնից. նույն արմատից են ծագում հին հնդկերենի sphiti «հաջողություն», լատինական՝ pro-sper(us) «բարեհաջող, հաջողակ», հին անգլերեն spowan «բարգավաճել, ծաղկել, հաջողվել», ռուսերենի՝ y-спех, y-спевать և այլ բառեր³³:

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուս անունների վանկանշանների վերաբերյալ:

Մեծուս անվան առաջին նշանը նույնպես կենդանու գլխի պատկեր է, բայց անհասկանալի: Երկրորդ հիերոգլիֆը կրկնվում է երկու թիթեղների վրա (Մե-նու-ա և Ի-նու-ա-նի), կազմված է երեք ուղղահայաց հավասարաչափ գծիկներից և արտահայտում է «նու» վանկը: Առաջին տպավորությունը, որ այն կարող է լինել «երեք» թվի նշանը, խաբուսիկ է. ոչ հայերենում, ոչ բիայնական սեպագրերի լեզվում, ոչ էլ խեթա-լուվիական լեզուներում «երեք» թվի անվանումը չի սկսվում «նու» վանկով: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում «նու» վանկն արտահայտվում է երկու նշանների միջոցով: Պրանցից մեկը (աղ. III) երեք շարքով ինը հորիզոնական գծիկների պատկերն է՝ «ինը» թվի նշանը³⁴: Խեթերենում «ինը» բառը թարգմանվել է nawa, որի առաջին վանկն էլ հաղորդվել է հնչյունային գրության դեպքում: Կարելի է ենթադրել, որ վանի թագավորության դպիրները փոխառել են այս նշանը՝ պարզեցնելով և վերածելով երեք ուղղահայաց գծիկի, որն այլևս կապ չի ունեցել նրա նախնին «ինը» իմաստի հետ:

«Արև» նշանակությամբ («ա» վանկի) նշանի մասին արդեն խոսել է:

Ինուանի անվան երրորդ և չորրորդ նշանների իմաստները դեռևս անհայտ են: Առաջին նշանը, որ հաղորդում է «ի», մարդու դեմքի պրոֆիլային պատկերն է՝ վերևից երկու բաղադրիչների հավելմամբ: Սա կարող է լինել և՛ կցագիր, և՛ սաղավարտակիր (կամ այլ գլխակապով) մարդու գլխի պատկեր: Քանի որ այստեղ ևս որոշակիություն չունենք, ձեռնպահ ենք մնում որևէ մեկնաբանություն առաջարկելուց:

Ամփոփելով մեր վերծանության արդյունքների մեկնաբանության փորձը՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Տասնմեկ վանկանշաններից հինգը մնում են չմեկնաբանված: Մեկ նշան («արև») համոզիչ կերպով բացատրվում է հայերեն: Հինգ նշանի համար կարելի է առաջարկել ենթադրելի, բայց հավանական բացատրություններ, ընդ որում, մեկը համարելով փոխառություն խեթա-լուվիական սկզբնաղբյուրից, չորսը մեկնելով բնիկ հայկական, հնդեվրոպական հիմքի վրա: Նույն հիմքով կարելի է ստուգաբանել վերծանված գաղափարագրերից երեքը: Հագուտ բիայնա-ուրարտական մեհենագրության հայալեզու լինելու են վկայում նաև թագավորության կենտրոնական շրջանների (հատկապես արքունիի ոստանի) տեղանունների ու դիցանունների ստուգաբանության արդյունքները, դիցարանի կառուցվածքի հնդեվրոպական

ընթացիկը³⁵ և այլ փաստեր: Ավարտելուց առաջ մեկ անգամ ևս շեշտենք, որ լեզվի հարցը վերջնական ու սպառիչ լուծում կստանա մեծածավալ բնագրերի հայտնաբերումից և ընթերցումից հետո: Սակայն այսօր հայտնի տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բիայնա-ուրարտական մեհենագրության լեզվի աննախականական թեկնածուն հայերենն է: Ավելացնենք, որ մեհենագրային այս համակարգը կազմում է հայաստանյան պատկերագրության երրորդ փուլը և գործածվել է Բ. ա. 9-րդ դարից (եթե ոչ ավելի վաղ): Իսկ սա նշանակում է, որ այսօր մեծ հավանականությամբ կարելի է խոսել Մաշտոցի համադրել գյուտից տասնչորս դար առաջ հայերենի գրավոր լեզու լինելու մասին...

ԳԼՈՒԽ V

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՅԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱՎԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՍՆԱԿԱՐԳՈՒՄ

Առաջին գլխում, ներկայացնելով գրային համակարգի ուսումնասիրության պատմությունը, նշեցինք, որ 1930-40-ական թվականներին արտահայտվեց, ապա համընդհանուր ճանաչում գտավ վանի թագավորության մեհենագրության տեղական, բնիկ հայաստանյան ծագման տեսակետը: Այս բաժնում, ընդհանուր գծերով համառոտակի կփորձենք ցույց տալ, թե ինչ զարգացում է անցել պատկերագրությունը Հայկական լեռնաշխարհում, որ ժամանակում ինչպիսի դրսևորումներ է ունեցել և որն է բիայնա-ուրարտական մեհենագրության տեղն այդ ամբողջի մեջ:

1. Պատկերագրության ծնունդն ու զարգացումը նախաբիայնական Հայաստանում: Գիրը, որպես կայուն հաղորդակցության ձև և հիշողության միջոց, իր ծագման ու զարգացման ճանապարհին անցել է մի քանի աստիճան: Առաջին փուլում, (որը սովորաբար որակվում է իբրև նախագիր) այն արտահայտվում է զանազան առարկաների (հաշվեփայտիկների, փորքիկ արձանիկների և այլն) և տարբեր տեսակի գրանյութերի վրա նշաններ անելու օգնությամբ: Այս փուլը կարելի է բաժանել երկու ենթափուլի՝ առարկայական գրի և վաղ պատկերագրության: Սրանց տարբերությունը կայանում է նրանում, որ պատկերագրության հայտնվելով հաղորդման մյուս անջատվելով տվյալ առարկայից՝ տեղափոխվում է գրելու համար նախատեսված մյուս վրա, ինքորմացիան դադարում է առարկայական լինելուց (եթե առաջինում ցույց ներկայացվում էր ցլի կամ ցլի գլխի արձանիկով, ապա վաղ պատկերագրության մեջ արձանիկները փոխարինվում էին գրանյութի վրա արված իրենց գծանկարներով):

Վաղ պատկերագրության մեջ նկարը և գրանիշը համապատասխանում են իրար: Նկարով էր բավարարվում նախամարդու կայուն հաղորդակցության պահանջը: Հետագայում նկարը զարգանում է երկու ուղղությամբ՝

ա) որպես կիրառական արվեստ, որը շարունակում է առարկան պատկերել իր նմանությամբ,

բ) որպես գիր, որում նշանները աստիճանաբար կորցնում են իրենց սկզբնական տեսքը և վերածվում լեզվական մասնիկներ արտահայտող միջոցների:

Երկրորդ փուլը նշանավորվում է իսկական իմաստով գրի ի հայտ գալով: Դա պատկերագրության զարգացած փուլն է՝ գաղափարագրությունը կամ բառագրությունը, որի ընթացքում (շնորհիվ «հնչյունային ռեբուսի» հմարքի և վանկագրման հայտնագործման) գրային համակարգերը տարբեր մակարդակներում լինում են բառային, բառա-վանկային, վանկային: Պատկերագրությունը տարբեր երկրներում

զարգանում է զանազան ուղղություններով: Միջագետքում՝ շումերների մոտ պայմանավորված կապի՝ գրանյութը լինելով, այն վերածվեց սեպագրության, որը լայն տարածում ստացավ հին Առաջավոր Ասիայում: Մի շարք երկրներում պատկերագրերը պարզեցվելով՝ վերածվեցին գծային գրանշանների, որոնցից էլ հետագայում ծնվեցին մերօրյա այբուբենների տառերը, իսկ որոշ երկրներ (Ճապոնիա, Չինաստան, Կորեա և այլն) մինչ օրս էլ գործածում են հիերոգլիֆների պարզեցրած համակարգերը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերոհիշյալ փուլերի և ենթափուլերի միջև որևէ հստակ ժամանագրական սահմանագատում չկա և չի կարող լինել, քանի որ գրային մշակույթի զարգացումը տեղի է ունեցել դանդաղ, և այդ ընթացքում, նորի ի հայտ գալով, հիմք չի դադարել գործածվելուց, ու շատ տևական ժամանակաընթացքում երկուսն էլ կիրառվել են կողք-կողքի:

Հայաստանում գրի ծագման ու զարգացման ընթացքը ցայսօր բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Առարկայական գրի փուլը Հայաստանում դեռևս ցույց չի տրված, թեպետ դրա համար կա բավականաչափ նյութ: Խոսքը վերաբերում է Զ.ա. V-III հազարամյակներով թվագրվող հուշարձաններից (Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Բեշտաշեն, Կարազ, Բաբա-դերվիշ, Գեոյ-թեփե, Ծովի, Արուխլու, Զյուլ-թեփե, Հառիժ, Ջրահովիտ, Ամասիա և այլն)³ գտնված փղորիկ արձանիկներին, որոնց գծանկարները կարող էին ծնունդ տալ ժայռապատկերներում հանդիպող բազմաթիվ պատկերագրերի, ապա մուտք գործել կայացած գրային համակարգեր (աղ. IV): Առարկայական գրի սկզբնավորումը Հայաստանում այսօր անհնար է ցույց տալ. որոշակի է միայն, որ այն պետք է նախորդեր ժայռագրությանը:

Ժայռագրությունը Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պատկերագրության փուլի դրսևորումն է: Հայաստանում ժայռագրության սկզբնավորման վերաբերյալ միասնական կարծիք չկա: Առավել տարածված տեսակետի համաձայն, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ժայռապատկերները պետք է թվագրել նոր քարի դարով⁴: Սրանից տարբեր տեսակետ ունի Ս. Յ. Սարգսյանը, ըստ որի ժայռագրության սկզբնավորումը Հայաստանում պետք է թվագրել հին քարի դարով⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերները գիտական աշխարհին հայտնի դարձան դեռևս անցյալ դարում⁶: Պատկերներում հաճախ հանդիպող այծի գծանկարների առատության պատճառով դրանք ժողովրդի կողմից ստացել են «իծագրեր» անվանումը: Ժայռապատկերներն ունեն թեմատիկ լայն ընդգրկում, և նրանցում ներկայացված են տվյալ դարաշրջանի հիմնական բնորոշ գծերը. պատահական չէ, որ գրականության մեջ դրանք հաճախ որակվում են իբրև «քարե հանրագիտարաններ»: Թեմատիկ խմբերից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի աստղագիտական բովանդակությամբ ժայռապատկերները, որոնց ուսումնասիրությամբ փաստվում են Հայաստանի բնակիչների՝ նախնադարում ունեցած բարձր մակարդակի աստղագիտական գիտելիքները և լուսնային, լուսնա-արեգակնային ու արեգակնային օրացույցների կիրառությունը:

Գրի զարգացման տեսակետից ժայռապատկերների նշանները կարելի է բաժանել երկու խմբի⁷.

ա) ճկարագրական-պատկերային հնարքի արտահայտություններ, երբ առկա է պատկերվող օբյեկտի գծանկարը, իսկ նրա հետ կապված ինֆորմացիան ներկայացվում է լրացուցիչ պատկերների, գծերի, նշանների, դիրքային փոփոխության և այլ միջոցներով,

բ) նույնացնող-հիշողական հնարքով ստեղծվածներ, երբ տվյալ օբյեկտը ներկայացվում է իր ինքնությունը խորհրդանշող որևէ պայմանական նշանի միջոցով:

Առաջին խմբի նշանները հանդիպում են ամենահին ժայռապատկերներից, իսկ երկրորդ խմբի խորհրդանշանները՝ Զ.ա. V հազարամյակից սկսած: Չնայած սիմվոլիկ

Նշանակութ. Significance	Առարկայական գիր/ Object writing	Ժայռապատկերներ/ Rock-carvings	Գծային գիր/ Linear script	Բիայնական/ Bianian	Միջն. հայկ. - Medieval Armenian
Սարդ/ Man					
Սյժ, hony/ Goat, Sheep					
Ցուլ/ Bull					
Չի/ Horse					
Կարդ/ Carriage					
Բնոր (որկապագոր) Priest, adorer					
Եղջուր/ Horn					

Աղ./Table IV

Թվեր Numbers	Բիայնական Bianian	Եգիպտական Egyptian	Մեպագիր Cuneiform	Խեթա-լուվիական Hittite-luvian
1	.		𐎶	
3	⋮		𐎶𐎶𐎶	
5	⋮⋮		𐎶𐎶𐎶	
10	⊙, 7 (?)	∩	𐎶𐎶	—
100	×, ∪ (?)	9	𐎶𐎶𐎶𐎶	⊗ (?)

Աղ./Table VI

նշանների թիվը մեծանում է, որոշ դեպքերում՝ գերազանցում պարզ պատկերագրերին: Բ.ա. V հազարամյակից Հայաստանում վաղ պատկերագրության ներսում ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը (զաղափարագրությունը) և Բ.ա. IV-III հազարամյակներում ծնունդ տալիս իսկական իմաստով գրից⁸: Ի դեպ, գրի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում Բ.ա. III հազարամյակի սկզբին հավաստվում է ոչ միայն հնագիտական նյութով, այլև օտար գրավոր աղբյուրների վկայությամբ⁹:

Անցնելով հազարամյակների զարգացման ուղի և փորագրվելով մեծ կարծրություն ունեցող բազալտ քարերի վրա, որի դժվարությունը, հասկանալիորեն, պետք է առաջ բերեր պարզեցման ամիրաժեշտության, Հայաստանում ստեղծված գրային համակարգի նշաններն ունեին ավելի զծային, քան նկարային տեսք: Սա հայաստանյան պատկերագրության առանձնահատկությունն է (ի տարբերություն եգիպտական, շումերական, կրետական, խեթա-լուվիական և այլ պատկերային գրերի համակարգերի, որոնք երկար պահպանեցին իրենց նկարային բնույթը): Բ.ա. II հազարամյակում զծային գրերի այդ համակարգն ավելի լայն կիրառություն է ստանում: Միայն Արևելյան Հայաստանում այսօր հայտնի են մեկ տասնյակից ավելի հուշարձաններ¹⁰, որոնցից գտնվել են նշված գրերով արձանագրություններ (նկ. 32) և, չնայած դրան, այս չափազանց ուշագրավ գրային համակարգը դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Մեր կատարած նախնական հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ նրանում գործածված նշանների թիվը հասնում է 400-ի, բնագրերը գրված են խառն, երբեմն ամհասկանալի ուղղություններով: Որևէ արձանագրություն դեռևս չի ընթերցվել: Նկատենք նաև, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրանշանների մի մասը միջամակալ դիրք է գրավում և կապող օղակ հանդիսանում ժայռագրության և բիայնա-արարատյան մեհենագրության միջև (աղ. IV-V):

2. **Բիայնա-ուրարտական և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆային համակարգերը:** Գծային գրերից բացի Բ.ա. XII-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, կիրառվում է խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան¹¹: Այս գրային համակարգը գործածվել է Բ.ա. XVI-VIII դարերի ընթացքում: Խեթական կայսրությունում Բ.ա. XIV-XII-րդ դարերում այն հանդես է գալիս խեթական սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում, սեպագրերի օգտագործվում է առօրյա գրագրության մեջ, իսկ հիերոգլիֆները՝ կոթողային (մոնումենտալ) արձանագրություններում: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ծագման վերաբերյալ միասնական կարծիք չկա. առավել հավանական երկու տեսակետներից մեկն այն առաջացած է համարում կրետական պատկերագրությունից, իսկ վերջինս՝ եգիպտական հիերոգլիֆիկայից¹², երկրորդի համաձայն այս գրային համակարգն ունի տեղական փոքրասիրական ծագում¹³: Գրության ուղղությունը բուստրոֆեդն է (ամեն տողը նախորդին հակառակ ուղղությամբ), նշանների թիվը հասնում է 500-ի, որից հնչյունային են շուրջ 70-ը¹⁴: Հիերոգլիֆները նկարային բնույթի են, մի մասն ունի նաև պարզեցված տարբերակներ:

Մեր շարադրանքի ընթացքում բազմիցս նշել ենք խեթա-լուվիական և բիայնական հիերոգլիֆային համակարգերի կապի մասին (նշանների համեմատությունը տես՝ աղ. III): Վերծանության արդյունքները ևս հաստատեցին այն՝ որոշ դեպքերում ցույց տալով, որ գործ ունենք խեթա-լուվիական աղբյուրից կատարված փոխառությունների հետ: Հարկավոր է նշել, սակայն, որ երկու համակարգերի միջև կան սկզբունքային տարբերություններ: Օրինակ, նշանների թիվը խեթա-լուվիականում հասնում է 500-ի, իսկ ուրարտականում շուրջ 300 է, առաջինում գրության ուղղությունը բուստրոֆեդն է, երկրորդում՝ այն ուղղված է աջից ձախ կամ վերից վար և այլն:

Այդուհանդերձ, բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկայի մեջ, ըստ արտաքին տեսքի, հստակորեն զանազանվում է երկու խումբ՝ գծային նշաններ և նկար-զաղափարագրեր: Առաջին խմբի աղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ,

հայաստանյան գծային գիրն է: Երկրորդ խմբում կարելի է զանազանել երեք ենթախումբ: Առաջինը (երկնային մարմինների, դիցաբանական էակների և այլ պատկերանշաններ) ունի ընդհանուր հիմնառաջավորասիրական տարածում, երկրորդը (մարդկանց և կենդանիների գլուխների պրոֆիլային պատկեր-զաղափարագրեր), թերևս, պետք է կապել խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի հետ, իսկ երրորդին (կառույցների, շինությունների և առարկաների պատկեր-նշաններ) վերագրել նորից տեղական ծագում: Երկրորդ խմբի ռմական առանձնահատկությունը՝ նկարային բնույթը, վկայում է խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցության մասին¹⁵. Ըստ հայաստանյան գրանշանները նկարային փուլը հաղթահարել ու գծայինի էին վերածվել բազում դարեր առաջ և արդեն հաղթահարվածին վերադառնալը, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր դարաշրջանի պատմական իրադարձություններով¹⁶:

3. **Մեհենագրերի գործածությունը հետքի այնպիսի ժամանակահատվածում:** Հայաստանյան պատկերագրության բիայնա-ուրարտական փուլը վերաբերում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին: Դեռևս անորոշ է մնում Բ.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության ընդունումը (301 թիվ) ընկած ժամանակամիջոցում մեր մեհենագրության ճակատագրի հարցը: Ըստ Զ.Ա.Մարտիրոսյանի, «այն չի բավարարում զարգացող երիտասարդ պետականության և համապատասխան գաղափարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնորեն օգտագործվում են օտարազգի հնչյունային գրեր... Գաղափարագրությունը շարունակում է հարստանալ մասնավորապես մեհյաններում՝ իբրև կրոնական-հմայական գրչության ձև»¹⁷: Դատելով մատենագրական տեղեկություններից, սակայն, կարելի է եզրակացնել, որ հայալեզու նշանագրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում ունեցել են ավելի լայն կիրառություն: Այդ են վկայում Հիպպոլիտոսի 234-235 թվականներին գրված «Ժամանակագրության» մեջ հայերի նշվելը սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում¹⁸, Ագաթանգեղոսի հաղորդումները հայալեզու նշանագրության և նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության աստծո՝ Տիրի պաշտամունքի մասին¹⁹, Սովսես խորենացու տեղեկությունը II-III դարերում Դարանադաջ Անի ամրոցում մեհենագրական պատմագրության արիփիլ մասին, որից ասորի մատենագիր Բարդաժանը թարգմանություններ է կատարել ասորերեն ու հունարեն²⁰ և այլն:

Քրիստոնեության ընդունումը աղետաբեր եղավ հայկական մեհենագրության համար, որն ընկալվում էր իբրև նախաքրիստոնեական պաշտամունքի հիմնական կողմը, ուստի պատահական չէ, որ քրիստոնյաների կողմից կործանվածներից առաջինը եղավ դպրության Տիր աստծո տաճարը: Դրանով, սակայն, մեհենագրերն իսպառ դուրս չեկան գործածության ասպարեզից: 301 թվականից սկսվում է մեհենագրության պատմության «հետմահու» կամ «զաղտնի» փուլը²¹, որը տարբեր դրևադրումներով շարունակվում է մինչև մեր օրերը: Այդ դրևադրումից առանձնապես հիշատակելի են հետևյալները.

ա) *Հմայագրեր:* Հանդիպում են ժապավենածև և գրեյային հմայիկներում, որոնք րովանդակում են կախարդական և մոգական նշանակությամբ աղոթքներ, հմայանքի, թուլչանքի բանաձևեր և նշանագրեր: Սրանք գալիս են նախաքրիստոնեական ժամանակներից և պատահական չէ, որ հայ եկեղեցին իր գոյության ողջ ընթացքում եռանդագին պայքարել է հանուն հմայիկների և հմայագրության վերացման²², սակայն այսօր էլ այս երևույթը առկա է Հայաստանում²³: Հմայագրերը համապարփակ ուսումնասիրության դեռևս չեն ենթարկվել, սակայն Լ.Խաչիկյանի կողմից իրատարակված հմայական նշանագրերի առաջին ցանկի (որը կազմել է ընդամենը ութ ձևագրերից՝ քաղվելով, իսկ դրանց թիվն ամհամեմատ մեծ է) ուսումնասիրությունը արդեն ցույց է տալիս դրանց կապը հայկական մեհենագրության հետ²⁴ (հմայագրերի համադրումը հայկական մեհենագրության մյուս փուլերի նշանների հետ տես՝ աղ. V): Հմայագրերը վերծանված չեն, սակայն դրանց մեկնաբանման օգնում են մեքսոպատառ

հայերենով զուգահեռ գրված աղոթքներն ու բացատրագրերը, որոնցից իմացվում է տվյալ հմայիլի բովանդակությունը: Ըստ այդմ հմայագրերի իմաստային մեկնաբանման փորձ, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չի կատարվել:

բ) «Նշանագիրք իմաստոնոց»: Միջնադարյան հայկական մատյաններում հանդիպում են նշանագրերի ցանկեր, որոնցում նշանների դիմաց տրվում են իրենց մեկնաբանությունները: Սրանց մասին արդեն խոսել ենք սույն աշխատանքի երկրորդ գլխի վերջին բաժնում (աղ. V):

գ) Արհեստագործ վարպետների նշաններ: Պատկերագրության զարգացած փուլի՝ գաղափարագրության դրսևորումներից մեկը դրոշմների կամ տոհմական նշանների ի հայտ գալն էր: Դրանք ներկվում, խազվում կամ փորագրվում էին տների պատերին (խորհրդանշելով տոհմական ծագումը), իսկ այդ նշանների առկայությունը որևէ իրի, ապրանքի վրա ցույց էր տալիս վերջինիս պատկանելությունը տվյալ տան կամ տոհմի անդամին: Այդպես ծագեցին արհեստագործ վարպետների նշանները, որոնք դարեր շարունակ անփոփոխ կրում էին նույն տոհմի ներկայացուցիչները (հինգ և միջին դարերում արհեստները ևս ժառանգական էին): Միջնադարի հայկական շինությունների պատերին պահպանվել են մեծ թվով վարպետի նշաններ²⁵, որոնց մի մասը նույնությամբ առկա է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում (աղ. V):

դ) Նշաններ դրամների վրա: Մաշտոցի գյուտից (405թ.) առաջ Հայաստանում սեփական գրի ու դպրության մասին վկայող տեղեկություններից մեկը պատկանում է Վարդան Արևելցուն (XII-XIII դդ.), ըստ որի Լևոն Մեծ արքայի օրոք (1187-1219թթ.) Կիլիկյան Հայաստանում գտնվել է դրամ՝ հեթանոս հայ արքաների հայերեն գրությամբ²⁶: Կիլիկյան դրամների ուսումնասիրությամբ²⁷ պարզվում է ուշագրավ մի երևույթ. հենց Լևոն Մեծի ժամանակներից սկսած Կիլիկիայի դրամների վրա հայտնվում են նշաններ, որոնք կապ չունեն ոչ՝ հայկական, ոչ՝ եվրոպական, ոչ՝ Առաջավոր Ասիայում այդ ժամանակաշրջանում գործածված այբուբենների հետ: Մենք հավաքեցինք մինչ օրս հայտնի դրամների նշանները (որոնց թիվը հասնում է չորս տասնյակի) և համադրեցինք հայկական մեհենագրության բոլոր փուլերի ու դրսևորումների գրային միավորների հետ²⁸: Համադրության արդյունքը (աղ. V) բավական համոզիչ կերպով ցույց է տալիս հայկական մեհենագրության և Կիլիկյան Հայաստանի դրամների օրգանական կապը, որի բացատրման համար խիստ կարևորվում է Վարդան Արևելցու վերոհիշյալ հաղորդումը: Նախաքրիստոնեական շրջանից դրամները կամ դրամանման իրերը (երկկողմ կնիքներ, մեդալիոններ և այլն) մինչև XII-XIII դարերը կարող էին հասնել Հայաստանում պահպանված նախաքրիստոնեական հավատքին ու ավանդույթներին հավատարիմ մնացած համայնքների միջոցով²⁹, իսկ նրանց նշանները պետք է որ տեղափոխված լինեն Կիլիկյան դրամների վրա՝ առաջին հայ արքաների («կռապաշտ հայկազանց») և Կիլիկիո տիրակալների ժառանգական կապն ընդգծելու միտումով:

ե) Մարմնին դաջված մոզական նշաններ: Ըստ հայտնի բանահավաք-ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձտյանցի հաղորդման, մինչև XIX դարի վերջերը Հայաստանի հարավ-արևմուտքում (Տիգրանակերտի շրջանում) պահպանվել էին նախաքրիստոնեական շրջանից եկող շատ ավանդույթներ, որոնցից մեկը մարմնի տարբեր մասերին մոզական համարվող նշանների դաջումն էր³⁰ (նկ. 33): Սրանց կապը մեհենագրության հետ նույնպես ակնհայտ է: Մեհենական նշանների մինչև մեր ժամանակները հասնող կիրառության այս ասպարեզը կարելի է համարել հմայական գոյության դրսևորման մի ձև:

Այսբանով առայժմ սահմանափակվում են հայկական մեհենագրության քրիստոնեական դարաշրջանում ունեցած մեզ հայտնի դրսևորումները, սակայն չի բացառվում, որ առաջիկայում հայտնի դառնան նորերը³¹:

Ի մի բերելով այս գլխում շարադրվածը հանգում ենք հետևյալին.

ա) գրի առաջացման նախափուլը Հայկական լեռնաշխարհում սկզբնավորվել է քարեդարյան ժամանակաշրջանում և ունեցել է երկու ենթափուլ՝ «առարկայական գիր» և վաղ պատկերագրություն,

բ) պատկերագրության զարգացմամբ՝ սկսած Զ.ա. V հազարամյակից, ձևավորվում է գաղափարագրությունը,

գ) գաղափարագրերի զարգացմամբ և պարզեցմամբ Հայաստանում ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ, որը կիրառվում է Զ.ա. III հազարամյակից մինչև I-ին սկիզբը,

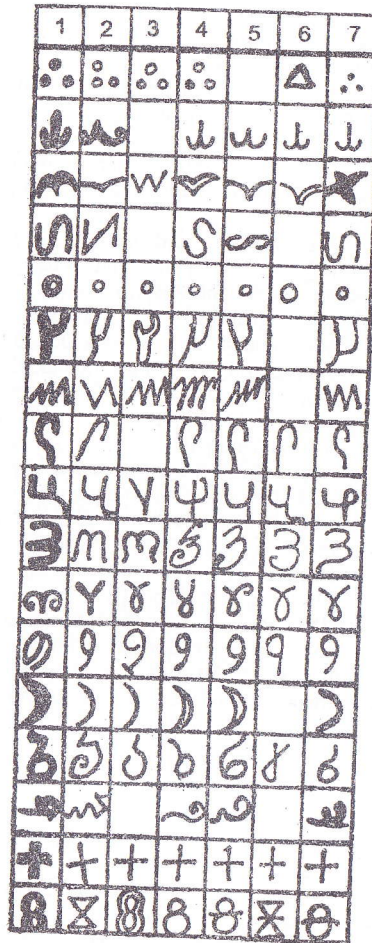
դ) Զ.ա. XII-VIII-ից դարերում լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, գործածվում է խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան, որի նշաններին բնորոշ է նկարային ոճը,

ե) Զ.ա. IX-VI-րդ դարերում հայաստանյան պատկերագրության հիմքի վրա, կրելով խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը, ստեղծվում և կիրառվում է Վանի թագավորության մեհենագրությունը,

զ) առայժմ անորոշ է մնում հետքի այնպիսի դարաշրջանում, մինչև քրիստոնեության ընդունումը հայաստանյան մեհենագրության գործածության բնույթը. կարելի է ենթադրել, որ այն սահմանափակվել է մեհյաններում,

է) քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական մեհենագրության գործածությունը հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի հետ արգելվում և հետապնդվում է: Չմայած դրան, մեհենագրերը, որպես «մոզական, կախարդական» նշաններ, մինչ օրս շարունակվում են Հայաստանում կիրառվել իբրև հմայական գրչության ձևեր: Մեհենագրերն առանձին գաղափարանշանների ձևով շարունակում են գործածվել իբրև արհեստագործ վարպետների նշաններ, հայտնվում են Կիլիկյան Հայաստանի դրամների վրա, առանձին ցուցակներով վկայվում են հայկական միջնադարյան մատյաններում, որոնցում նշանների դիմաց կան նրանց բացատրությունները:

Այսպիսով, ստեղծվելով Զ.ա. V-IV հազարամյակներում և տարբեր դրսևորումներով կիրառվելով մինչև այսօր, հայաստանյան պատկերագրությունը՝ հայկական մեհենագրությունը, ներկայանում է իբրև աշխարհի ամենաներկարակյաց նշանագրային համակարգը: Վանի թագավորության հիերոգլիֆիկան Հայկական լեռնաշխարհի պատկերագրության զարգացման երրորդ փուլն է:

Աղ./Table V

1. Ժայռապատկերներ/ Rock-carvings
2. Գծային գիր/ Linear script
3. Բիայնական/ Biainian
4. Միջնադարյան հայկական/ Medieval Armenian
5. «Magic» script
6. Հայ վարպետների նշաններ/ Signatures of Armenian craftsmen
7. Կիլիկիահայ դրամների նշաններ/ Signs on coins of Cilician Armenian kings

Աշխատանքն ավարտելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում ամփոփ կերպով ներկայացնել, թե ինչ եզրահանգումների է քերում այն և ինչպիսի հեռանկարներ բացում նրանում արժարժված խնդիրների լուսաբանման ճանապարհին:

Առկա նյութերի հավաքումն ու հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը տարածված է եղել տերության և նրա ազդեցության սահմաններում, որից դուրս այն որևէ այլ տեղում վկայված չէ: Ներկայումս հայտնի արձանագրությունները քվագրվում են Ք.ա. IX-VI դարերով: չի բացառվում, որ նշված գրային համակարգը ստեղծված լինի նախաքիսայնական շրջանում: Մեզ հասած նշանակիր առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին (արքայական իշխանություն, հոգևոր աշխարհ, ռազմական գործ, տնտեսություն, մշակույթ, կենցաղ և այլն): Դրանց թիվն, ըստ մեր ունեցած նյութերի, շուրջ 1350 է: Արձանագրությունները խիստ փոքրածավալ են, ինչը դժվարացնում է վերծանության խնդրի լուծումը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ ավելի ծավալուն բնագրերը գրվել են մագաղաթի կամ պապիրոսի նման փափուկ նյութերի վրա, որոնք առայժմ չեն հայտնաբերվել: Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության մեջ ընդունված են եղել գրության աչից ծախս և վերից վար ուղղությունները: Գործածվել են շուրջ 300 մեհենագրեր. դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը եղել է բառա-վանկային (զաղափարահնչյունագրային): Մեհենագրերն ըստ արտաքին տեսքի կարելի է բաժանել իմաստային տասը խմբերի: Առկա են թվանշաններ և օժանդակ նշաններ: Լայնորեն կիրառվել են կցագրերն ու որոշիչները (դետերմինատիվները):

Մինչև 1995թ. կատարված վերծանության փորձերը շուշափելի արդյունք չէին տվել: Մեկնաբանված էին միայն մի քանի նշաններ: Սեր վերծանության առաջին փուլում (1995թ.) ընթերցվեցին երեք վանկագիր անուններ, մեկնաբանվեցին զաղափարագիր և օժանդակ նշաններ: Երկրորդ փուլում (1997թ.), որն իրականացավ այս աշխատանքի հավելվածում քերված արձանագրությունների ժողովածուն կազմելուց հետո, բացահայտվեցին երկվեզու արձանագրություններ, և վերծանված ու մեկնաբանելի նշանների ընդհանուր թիվը հասավ վեց տասնյակի:

Առանձնակի ուշադրության են արժանի Վանի թագավորության մեհենագրության ծագման և լեզվի խնդիրների լուծման ուղղությամբ ստացված արդյունքները: Բոլոր հիմքերը կան եզրակացնելու, որ այն ծագել է Ք.ա. V-IV հազարամյակներում ձևավորված տեղական պատկերագրությունից (որը Ք.ա. III-II հազարամյակներում վերածվում է գծային գրերի համակարգի)՝ կրելով Ք.ա. XII-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գործածված խթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը: Վերջինս, թերև, պայմանավորված էր նախաքիսայնական Հայաստանում Թորգոմ տան (Թե/ ոգարամա երկրի, որում կիրառվում էր նշված գրային համակարգը)՝ Հայկանների իշխանության տարածման գործոնով: Ակնհայտ է նաև Վանի թագավորության հիերոգլիֆների և հայկական մեհենագրության քրիստոնեական շրջանում ունեցած դրսևորումների կապը, որը խոսում է այդ բոլորի ընդհանուր ծագման և ժառանգական կապվածության մասին:

Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության լեզվի հարցը վերջնական և սպառիչ լուծում կատանա առավել մեծածավալ բնագրերի հայտնաբերումից ու վերծանությունից հետո: Սակայն այսօրվա ուսումնասիրության մակարդակը թույլ է տալիս մեծ հավանականությամբ խոսելու այդ լեզվի՝ հնագույն հայերենը լինելու մասին (նզոհանգումներն արվում են սկզբնահնչունության (ակրոֆոնիայի) և հնչյունային փոխարինագրման սկզբունքների կիրառման դեպքերի վերլուծության հիման վրա): Դժոգուտ խնդրի նման լուծման են վկայում նաև երկրի տեղանունների մեծ մասի

(հատկապես ոստանիկ տարածքի) ու բազմաթիվ դիցանուցների հայերենով ստուգաբանվելը, դիցարանի կառուցվածքի հնդեվրոպական բնութագիրը և այլ փաստեր:

Նշված փաստարկների հետ միասին Վանի թագավորությունում կիրառված գրային համակարգերի ուսումնասիրությունը կարող է մոր լույս սփռել տերության ազգային բնութագրի պարզաբանման հիմնախնդրի վրա: Վերջինիս լուծման համար հիմնական կռվանը եղել է բիայնական սեպագրության լեզվի վերծանությունը: Դարկ ենք համարում մշել, սակայն, որ այն չէր կարող լինել թագավորությունը ստեղծողների մայրենի լեզուն՝ երկու պատճառով: Նախ, դատելով եղած ողջ գրավոր նյութից, այն եղել է պաշտոնական գրագրության և ոչ թե ժողովրդախոսակցական լեզու: Եվ հետո, բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լիներ Բ.ա. XIV-XIII դարերում՝ ծագելով Սիտանիի և հեթական տերության գոչության դպրոցներից: Եթե կար մայրենի լեզվով սեպագիր, ինչու՞ պետք է Սարդուրի Ա-ն կիրառեր թշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սեպագիր համակարգով (բիայնական սեպագիրն իր լեզվով առաջին անգամ գործածվում է մրա որդի Իշպուլիմի արքայի օրոք): Նշանակում է՝ դա բիայնական արքաների մայրենին չէր: Սեպագիր երկու համակարգերն էլ ներմուծված էին. բնիկ տեղական ուրարտա-արարատյան մեհենագրությունն էր, որի լեզուն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է հնագույն հայերենը: Կիրառված երեք գրային համակարգերից միայն մեկի տեղական ծագումը և հենց մրա հայալեզու լինելու հավանականությունը, կարծես թե, մեր առջև բացում են մի շարք կնճռոտ խնդիրների լուծման մոր ծանապարհներ ...

* * *

Ինչպես արդեն մշել ենք, մեր աշխատանքը Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության գործում ունի մեկնարկային նշանակություն: Այդ իսկ առումով անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով անդրադառնալ այս բնագավառի հետագա անելիքներին:

Մինչ օրս չկա բիայնական մեհենագիր արձանագրությունների լիակատար ժողովածուն: Մեր կազմածը, չնայած իր անախաղեպ մեծ ընդգրկմանը (շուրջ 1350 միավոր), ևս թերի է, քանի որ հնարավորություն չունեցանք օգտվելու խնդրին վերբերող մի շարք աշխատություններից: Բացի այդ, այսօր էլ աշխարհի շատ թանգարաններում և հավաքածուներում պահվում են դեռևս չիրատարակված նշանակիր առարկաներ: Կարծում ենք, որ այս աշխատանքը կարող է խթան հանդիսանալ աշխարհով մեկ սփռված բիայնա-ուրարտա-արարատյան մեհենագիր արձանագրությունների հրատարակման և լիակատար ամփոփման համար:

Թեպետ հավաքված նյութի սահմաններում կազմել էինք նշանագանկ (շուրջ 300 մեհենագիր), սակայն ձեռնպահ մնացինք այն սույն գրքում հրատարակելուց: Բանն այն է, որ բնագրերի նախորդ հրապարակումների մի զգալի մասում հիերոգլիֆների ճշգրիտ պատկերման խնդիր չի դրվել (դրանում մենք համոզվեցինք Դայաստանում պահվող հրատարակված նյութերն ուսումնասիրելիս, տե՛ս գլ. I, 3 և «Աղյուսակների բացատրություն» բաժիններում), ուստի նախընտրեցինք չկրկնել արդեն արված վրիպումներն ու սխալները: Մեհենագիր արձանագրությունների լիակատար դիվանի և նշանագանկի կազմումը մնում է առաջիկայի գործ:

Հավաքված և համակարգված չէ հայական մեհենագրությանը վերաբերող ողջ նյութը, որի համատեքստում պետք է դիտարկվի մրա մի փուլը կազմող բիայնական հիերոգլիֆիկան:

Մեր աշխատանքում բիայնական մեհենագրերի մի մասն է միայն համեմատվել շումերական, եգիպտական և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների հետ՝ վերծանության նպատակով: Ապագայի խնդիր է մնում ինչպես նշված, այնպես էլ հին աշխարհի մյուս

հիերոգլիֆային համակարգերի հետ բիայնա-արարատյան մեհենագրության համադրումն ու համեմատումը, որի շնորհիվ կպարզաբանվեն բազմաթիվ հարցեր:

Վերջնականապես պարզված չի կարելի համարել վերծանված վանկանշանների հնչյունային արտասանությունը, մի թերություն, որով տառապում է նաև Վանի թագավորության սեպագրության ուսումնասիրությունը. այս ուղղությամբ ևս անելիքները շատ են:

Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության ուղղությամբ ներկայումս արվում են առաջին քայլերը և, կարծում ենք, որ ներկայացվող աշխատանքը որոշ ներդրում կունենա այդ հիմնախնդրի լուծման ծանապարհին: Միաժամանակ, այն չի կարող զերծ լինել վրիպումներից ու թերություններից, և մենք շնորհակալությամբ կընդունենք աշխատանքին վերաբերող բոլոր դիտողությունները:

Վերջում կրկին անգամ ցանկանում ենք մեր երախտագիտության խոսքը հայտնել այն բոլոր անձանց և կազմակերպություններին, որոնք նպաստեցին և աջակցեցին այս ուսումնասիրության կատարմանն ու հրատարակմանը:

Ն ա խ ա բ ա ն

¹ Սարգսիի Ա-ի (Զ.ա. մոտ 840-825թթ.) օրոք կիրառվում է միայն միջագետքյան սեպագիրը՝ ասուրերեն լեզվով, որն այնուհետ հանդիպում է հաջորդ արքաների երկլեզու արձանագրություններում: Իշպուհիի (Զ.ա. մոտ 825-810թթ.) ժամանակներից ի հայտ են գալիս տեղական ոճի սեպագրերը, որոնց լեզուն գիտական գրականության մեջ առավելապես հայտնի է «Ուրարտերեն» անվամբ: Բանի որ վերջինս չի բխում Վանի թագավորության ինքնանվանումից, մենք մախընտրելի ենք համարում այն կոչել «բիայնական սեպագրության լեզու»:

Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների մասին կա հսկայածավալ գրականություն: Ղրանց մինչ օրս հայտնի առավել ամբողջական ժողովածուները հրատարակվել են Ֆ.Վ.Զյոնիգի (*König, 1955-57*) և Գ.Ա.Սելիշվիլիի (*Меликишвили, 1960; 1971*) կողմից: Ներկայումս հրատարակության է պատրաստվում ցայսօր հայտնի բոլոր բնագրերի լիակատար ժողովածուն՝ կազմված Ն.Վ.Զարուբյանի կողմից:

² *Barnett, 1974:*

³ Երկլեզու արձանագրությունների ասուրերեն բաժիններում սովորաբար բիայնիկին փոխարինվում է Նաիրի երկրանվամբ, որը Զայկական լեռնաշխարհին տրված նախաբիայնական շրջանի ընդհանրական աշխարհագրական անվանումներից է: Բացառություն է կազմում Ռուսա Ա-ի թոփուգավա գյուղի մոտ (Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք) թողած արձանագրությունը, որում բիայնիկի համարժեքն է Ուրարտուն (*Меликишвили, 1960*):

⁴ Զայկական լեռնաշխարհի (մասնավորապես Վանի թագավորության) վերաբերյալ ասորեստանյան հաղորդումների հավաքումը տե՛ս *Սանտալենան, 1901* և *Дьяконов, 1957*:

⁵ Դ.Թագավորաց, 19, 37; Եսայի, 37, 38; Երեմիա, 51, 27:

Գ Լ ու խ Ի

¹ *Пюотровский, 1962*, էջ 5-6; *Пюотровский, 1967*, էջ 82-83:
² *Кыфтин, 1944*, էջ 57, 59, 60; *Пюотровский, 1944*, էջ 276, 64, 88-11; *КБ-1*, էջ 72:
³ *Barnett, 1950*:

⁴ *Пюотровский, 1939*, էջ 50-52:

⁵ *Lehmann-Haupt, 1907; 1910; 1966; 1931* (Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտի նշված աշխատանքների հիերոգլիֆներին վերաբերվող էջերի հոդումը տե՛ս «Աղյուսակների բացատրության» թուփաք կալենի բաժնում): Թուփաք կալեն պեղվել է մաև հետագայում: Այդ հնավայրից գտնված և Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում պահվող մետաղյա հիերոգլիֆակիր իրերը տե՛ս *Wartke, 1990*, էջ 71-74, 82-83, աղ. XVIII-1; XXII d:

⁶ *Орбели, 1912*, էջ 923; *Кыфтин, 1944*, էջ 57, 60; *Пюотровский, 1944*, էջ 276-277: Նշվածներից բացի Զայկաբերդից հետագայում գտնվել են հիերոգլիֆակիր այլ առարկաներ (*Եսայան, Քիլիմջյան, 1991*), որոնք, ձեռքի տակ չունենալով համապատասխան գրականություն (հատկապես Ա. Էրզնեի «Չավուշթեփե» աշխատությունը), չենք ընդգրկել մեր կորպուսի մեջ: Զայկաբերդից գտնված ճշմանկիր խեցեղենի բազմաթիվ քեկորներ տե՛ս *Dincol, 1978*, էջ 110-111; *Salvini, 1995*, էջ 205:
⁷ *Кыфтин, 1944*, էջ 56-67, աղ. VI, IX; *Barnett, 1963*, էջ 189-192:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ *Բայրուդյան, 1937*, էջ 285; *Пюотровский, 1940*, էջ 33, 64, 9: Սեր աշխատանքում և կորպուսում այս հուշարձանը պայմանականորեն կոչել ենք Yerevan A: Երևանում գտնվող «Հաստոցնորմալ» գործարանի տարածքից գտնվել են մի քանի բիայնական իրեր (պահվում են «Էրեբունի» թանգարանում): այդ խումբը մենք նույնպես պայմանականորեն անվանել ենք Yerevan B (տե՛ս հավելվածում):

¹⁰ Պեղումները կատարվել են ԽՍՀՄ ԳԱ Զայկական բաժանմունքի (1944-ից՝ ՀԽՍՀ ԳԱ), Զնությունների պահպանության կոմիտեի և Էրմիտաժի արշավախմբերի կողմից (ընդհանուր ղեկավար՝ Բ.Բ. Պիոտրովսկի):

Հիմնական արդյունքների ամփոփումը տե՛ս *Пюотровский, 1944*, էջ 157-188; *КБ-1; КБ-2; КБ-3; Пюотровский, 1955*, էջ 42-43; *Мартirosyan, 1961; Мартirosyan, 1964*, էջ 251-259; *Дьяконов, 1963*, N 1-11; *КБ, 1970* և այլն:

¹¹ Արին բերդից գտնված և հրատարակված հիերոգլիֆակիր առարկաների մասին տե՛ս *Ходжаши, 1968; Демская, 1968; Իսրայելյան, 1971; Ходжаши, 1976; Эребуни, 1979; Ходжаши, 1981* և նրանցում հղված գրականությունը:

¹² *КБ-2*, էջ 47, 53:

¹³ *Մարտիրոսյան, Սնացականյան, 1958*, էջ 63-84; *Barnett, 1963*, էջ 194-198:

¹⁴ *Միքայելյան, 1968*, էջ 18-20, աղ. 14ա: Անրոց-հնավայրը ներկայումս տեղացիները կոչում են Բերդի գլուխ: Դա բիայնական «Խալդի աստծո քաղաքն» է:

¹⁵ *Արաքելյան, 1969; Տիրացյան, 1972; 1973; 1974a; 1974b; Мартirosyan, 1974; Тиракян, 1978; Տիրացյան, Կարապետյան, 1979; 1981; 1982; 1983; 1985; 1988; 1989; 1991; Мартirosyan, 1981; Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986; Կարապետյան, Ենգիբարյան, 1996*:

¹⁶ *Есаян, Калантарян, 1988*, էջ 68-81:

¹⁷ Վարդենիսի շրջանի Կարճաղբյուր գյուղից գտնվել և Զ.Յ.Սնացականյանից 1971թ. 3դրված են հանձնվել մի շարք բիայնա-ուրարտական իրեր, որոնց մեջ կա մի նշանակիր կնիք (3դրված 2565-248)

¹⁸ *Փիլիպոսյան, Խաչատրյան, 1995*, էջ 83, աղ. 11-3: Հրատարակված է միայն առաջին իրը: Երկրորդի վրա նշաններ երևացին միայն արտաքին շերտը մաքրելուց հետո, երբ նշված աշխատանքն արդեն հրատարակված էր: Այդ մասին մեզ տեղեկացրեց Ա.Ս.Փիլիպոսյանը:

¹⁹ *Есаян, Бязов, Амаякян, Канеян, 1991; Եսայան, Բիյազով, Զմայակյան, Կանեյան, 1995*:

²⁰ *Ավետիսյան, 1987; 1989; 1992*: Այս հնավայրից 1986-90թթ. ընթացքում վեց առարկաների վրա հայտնաբերվել են հիերոգլիֆ նշաններ, որոնք մասամբ են հրատարակվել: Նյութի ամբողջական տրամադրման համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում պեղումների ղեկավար Զայկ Ավետիսյանին:

²¹ *Ենգիբարյան, 1991*, էջ 66-69: Հուշարձանից գտնված հիերոգլիֆ նյութի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Նորա Ենգիբարյանին և Աշոտ Փիլիպոսյանին:

²² *Զմայակյան, 1991*, 58-60: Հիերոգլիֆ նշաններ են հայտնաբերվել այս հնավայրի 19 առարկաների վրա, որոնց գծանկարների տրամադրման և հրատարակման իրավունքի արտոնման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Սիմոն Զմայակյանին:

²³ *Есаян, Хикиян, 1990*, էջ 41:

²⁴ Նյութը հրատարակված չէ: Գտնված է հիերոգլիֆակիր մի կնիք, որի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ա.Փիլիպոսյանին և Ն. Ենգիբարյանին:

²⁵ *Սանուկյան, 1981*, էջ 25-26:

²⁶ Դոռոմի (Գյումրիի մոտ) 1995 և 1997թթ. պեղումներից հայտնաբերված բիայնական

նշանակիր նյութերի տրամադրման համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ռուբեն Բաղալյանին:

²⁷ Burney, 1966; Եսայան, Արաքյան, 1991:

²⁸ Մասնագիտական գրականությունից մեզ հայտնի է, որ այս հնավայրի խեցեղենի վրա կան տարողության հիերոգլիֆ նշաններ (Klein, 1974, էջ 93, ծնթ.61), որոնց մասին եղած հրապարակումները մեզ համար մնացել են անձեռնմխելի:

²⁹ Նորշուն-թեփեից գտնված հիերոգլիֆակիր խեցեղենի հրապարակումները ևս չենք, ունեցել ձեռքի տակ: Այս հնավայրից գտնված հինգ քիայնական կմիքների վերցրել ենք Seidl, 1979(a) աշխատությունից: Տիգրանակերտի շրջանում սիստեմատիկ պեղումներ չեն կատարվել: Տեղի բնակիչների մոտ չափազանց տարածված է գանձագողությունն ու արտասահմանյան զբոսաշրջիկներին հնագիտական իրերի վաճառքը: Այդ ճանապարհով սփյուռքի մեր հայրենակիցների կողմից ձեռք են բերվել և Չոլդի-ին նվիրաբերվել մի շարք քիայնական (այդ թվում՝ հիերոգլիֆակիր) իրեր:

³⁰ Դրա փայլուն օրինակը 1971թ. Վանից հարավ-արևելք գտնվող Զիրկանիս (Գիլիմի) հնավայրից հայտնաբերված ավելի քան 2000 արվեստի գործերի վաճառքն ու ցրվելն էր աշխարհի տարբեր կողմեր (Urartu, München, 1976, էջ 53): Արևմտյան Դայաստանից գտնված քիայնական հուշարձանների մասին տեղեկանում ենք զանազան կատալոգներից և հրապարակումներից, որոնցում իբրև հայտնաբերման վայր նշվում է «արևելյան Թուրքիա», «թուրքական Դայաստան», «Դայկական լեռնաշխարհ», «Վանա լճի շրջան» և այլն: Արևմտյան Դայաստանից գտնված և ստույգ տեղն անհայտ բոլոր հիերոգլիֆակիր առարկաները մեր կազմած կորպուսում մտցված են «Արևմտյան Դայաստան - անհայտ» (Western Armenia - unknown) բաժնի մեջ և կրում են լատինատառ WAn համալուծը:

Իրանի տարածքից գտնված, բայց հստակ տեղն անհայտ գրակիր առարկաները մտցված են Իրան / Iran բաժնի մեջ:

³¹ Բաստամի գրակիր իրերը տես՝ von Schuler, 1970; 1972; Seidl, 1979 (a,b):

³² Բաստամից բացի մերձուրմիական գոտու մյուս քիայնական հուշարձանների խեցեղենի նշանները բաղել ենք von Schuler, 1972; Kroll, 1976 աշխատություններից:

³³ Дьяконов, 1964, էջ 367:

³⁴ Barnett, 1974, էջ 48, աղ. XIII: Դեղինակը վկայակոչելով P.Calmeyer, Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah, Berlin, 1969 (նկ. 89, 91) աշխատությունն՝ իր նշանացանկում բերում է երկու հիերոգլիֆ (թիվ 52, 53)՝ նշված Իրանից գտնված քիայնական առարկաների վրա (էջ 50):

³⁵ Llo, 1915, էջ 335; Cowley, 1920, էջ 33; Bossert, 1942, էջ 92:

³⁶ Burton Brown, 1946, էջ 92 (հղումն ըստ Барсегян, 1967, էջ 86):

³⁷ Мещанинов, 1932, էջ 55; 1933, էջ 60-62:

³⁸ Մնրադյան, 1910, էջ 574-576:

³⁹ Սամվելյան, 1941, էջ 183-190:

⁴⁰ Пиотровский, 1944, էջ 285-286:

⁴¹ Барсегян, 1967, էջ 86-87:

⁴² «Գիտություն և տեխնիկա» ամսագրում լույս տեսած մի հոդվածում Լ.Ա.Բարսեղյանը հրատարակել է 134 նշաններից բաղկացած ցանկ (Բարսեղյան, 1964), որում, սակայն, որոշ մեհենագրերի տարբերակները ներկայացված են իբրև առանձին նշաններ:

⁴³ Barnett, 1974 (Ռ.Դ.Բարսեղի կազմած արձանագրությունների ժողովածուն և նշանացանկը տես՝ էջ 8-10):

⁴⁴ Մարտիրոսյան, 1973; 1978:

⁴⁵ Ուսումնասիրության ամփոփումն ու եզրահանգումները Մարտիրոսյան, 1973, էջ

68-70, աղ. XXIII (ըստ Զ.Ա. Մարտիրոսյանի կազմել ենք մեր աղ. I-ը):

⁴⁶ Տես օրինակ Мелikian, 1960, էջ 33; Դասարյան 1960, էջ 83; Барсегян, 1967, էջ 86-87; Urartu, Gent, 1982-83, էջ 36 (նաև այս գլխի ծնթ. 37, 39, 40, 44, 47, 50-ում հղված գրականությունը) և այլն:

⁴⁷ Фридрих, 1979, էջ 85-86:

⁴⁸ Гелб, 1982, էջ 67, 355:

⁴⁹ Մեր կողմից ուսումնասիրվել են Դայաստանի պատմության պետական (Երևան), Դայաստանի ազգագրության պետական (Սարդարապատ), Երևանի հիմնադրման «Էրեբունի» թանգարանների քիայնա-ուրարտական նյութերը: Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգը երեք գրքով հրատարակվել է Ս.Ա.Եսայանի կողմից (Երևան, I, 1964; II, 1967; III, 1972):

⁵⁰ Մինչև սույն աշխատանքի հրապարակումը կարողացել ենք յոթ զեկուցում, հրատարակել հինգ հոդված ու զեկուցման թեզիս (Մովսիսյան, 1996a; 1996b; 1996c; 1996d, 1997):

⁵¹ КБ-3, էջ 10, նկ. 3a:

⁵² Барсегян, 1961, էջ 238-245:

⁵³ КБ-3, էջ 10-ի նկ. 3-ում տրված են նշված երեք արձանագրությունների գծանկարները՝ առանձնացված a, б, в կետերով: Երեք բնագրերը սխալմամբ միացվել են իրար՝ նկարի տակ տրված բացատրագիրն անտեսելով:

⁵⁴ Արձանագրության վերին նշանը փայլատակող նիզակի գծապատկեր է, հիշեցնում է բրոնզե թասերի վրա հաճախ հանդիպող կցագրի վերին բաղադրիչը և կարող է կապվել նիզակի խալդի աստծո խորհրդանշան համարող տեսակետի հետ (Riemschneider, 1966, նիզակը խալդի աստծո խորհրդանշան համարող տեսակետի հետ (Riemschneider, 1966, էջ 46-ից; Кальмейер, 1983, էջ 179-189): Այս նշանի տակ պատկերված հիերոգլիֆն «ոճոխը» նշանագիրը (Ամատյան, 1984, հավելված, թիվ 141 նշանը; Աբրահամյան, 1959, էջ 169): Մյուս մեհենագրերը հանդիպում են այլ առարկաների վրա ևս:

⁵⁵ Пиотровский 1962, էջ 106, նկ 78; Piotrovskii, 1967, էջ 73, նկ.53; КБ-3, էջ 56-ում երեք նշաններից երկուսը նշված չեն:

⁵⁶ Laroche, 1971; Klein, 1974:

⁵⁷ КБ-2, էջ 66:

Գ Լ ու խ II

¹ Անհայտ գրերի ու լեզուների վերծանության մեթոդների մասին տես՝ Aalto, 1945; Фридрих, 1961, էջ 152-157; Дьяконов, 1976, էջ 11-29:

² Զմնտ. Կատվայյան, 1986, էջ 279-280; Хачатрян, 1991, էջ 36-56:

³ Дьяконов, 1963, էջ 18-20:

⁴ Քիայնական սեպագրության և հնդեվրոպական լեզուների կապին անդրադարձել են Կ.Ֆ. Լեհման-Յուպտը, Զ.Սանտալյանը, Պ.Կրեչմերը, Ռ.Այսլերը, Գր.Ղափանցյանը և ուրիշներ: Այդ կապի վերաբերյալ առավել ամփոփ ուսումնասիրությունը կատարել է Գ.Բ.Ջահուկյանը (Джаукян, 1963; 1967):

⁵ Barnett, 1974, էջ 51-52:

⁶ Այդպիսի թվագրում ունեն, օրինակ, Օշականի ուշքիայնական շրջանի նյութերը (Есаян, Калаятарян, 1988, էջ 68-81):

⁷ Косаян, 1994, էջ 13:

⁸ Laroche, 1971; Klein, 1974:

⁹ Մենք այստեղ չենք անդրադառնա քիայնական կմիքների բնութագրական այլ հատկանիշներին, որոնք վերաբերում են կնքագործության բնագավառին և գրեթե ոչինչ

չեն տալիս մեր խնդիրների լուծմանը:

¹⁰ Նման թասեր են հայտնի միայն Ինուշայուայի և Սարդուրիի անուններով (*Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 142, N45; *KB-2*, էջ 56-57; ԴՊՊԴ 2010-32/40):

¹¹ Նման գրությամբ թասեր մինչ օրս գտնվել են Կարմիր բլուրից (*KB-2*, էջ 56-61; կան բազմաթիվ չիրատարակվածներ, տես մեր դիվանում) և մեկ օրինակ՝ քայքայված վիճակով՝ Գավառ (Կամո) քաղաքից (*Գայսերյան*, 1984, էջ 101-102):

¹² *KB-2*, էջ 55-57, 61:

¹³ *Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 189; *Urartu, Yerusalem*, 1991, էջ 201; *Есаяя, Хякикян*, 1990, էջ 37; աղ. II-7:

¹⁴ *Wartke*, 1990, էջ 71-74; *KB-3*, էջ 10, նկ. 3a և 6 (նկ. 3a-ն տպագրված է գլխիվայր); ԴՊՊԴ 2010-55; *Barnett*, 1974, աղ. XIII:

¹⁵ *KB-3*, էջ 10, նկ. 3a; *Piotrovsky*, 1969, նկ. 71-73:

¹⁶ *KB-3*, էջ 10, նկ. 3a:

¹⁷ *Пютровский*, 1962, էջ 82; *Piotrovsky*, 1967, էջ 51, նկ. 33, աղ. 12: Որոշ արձանների կրծքին նավակի կամ պառկած կիսալուսնի պատկերը, մեր կարծիքով, ոչ թե լանջապան է կամ որևէ տեսակի կրծքազարդ, այլ՝ «աստված» գաղափարանշանը (տես գլ. III, ծմբ. 34):

¹⁸ *Barnett*, 1950, էջ 6-7, աղ. VII; *Пютровский*, 1939, էջ 51-52, աղ. IV-V:

¹⁹ *Пютровский*, 1939, էջ 50-51, աղ. II-III:

²⁰ *Barnett*, 1974, էջ 43-46, աղ. XI; *Tasyurek*, 1975, էջ 154-155, աղ. XXXVIa:

²¹ *KB-2*, էջ 11, 18; *KB*, 1970, № 85, 86; *Piotrovsky*, 1969, № 122, 123:

²² *Թորոսյան*, 1976, էջ 84, տախտ. V-VII:

²³ *Мартirosян*, 1974, էջ 171, նկ. 107:

²⁴ *Мартirosян*, 1974, աղ. III: Թեպետ լուսանկարում լավ երևում են նշանները, սակայն ոչ հեղինակը, ոչ էլ որևէ մեկն այն չի ընկալել իբրև հիերոգլիֆ արձանագրություն. քարն արժևորվել է եզրաշերտին ունեցած սեպագիր արձանագրությամբ: Սյունախարիսիը ներկայումս գտնվում է «Երեբունի» թանգարանում, մուտքի աջ կողմում: Արձանագրությունը գտնվել է Երևանի բիայնական դամբարանից («Ավտոագրեգատ» գործարան) և պահվում է «Երեբունի» թանգարանում (136-1): Դրատարակվում է առաջին անգամ:

²⁵ *Lehmann-Haupt*, 1907, էջ 108, նկ. 81:

²⁶ *Հարությունյան*, 1958; *Дьяконов*, 1963, էջ 32, 120-121, 135:

²⁷ Մինչև օրս բիայնական կավե սալիկներ են հայտնաբերվել երեք հնավայրերից՝ Թոփրաք կալեից, Կարմիր բլուրից (*Дьяконов*, 1963) և Բաստամից (*Salvini*, 1979), որոնց մեծ մասը կնքված են հիերոգլիֆակիր կնիքներով:

²⁸ *Пютровский*, 1962, էջ 105:

²⁹ ԵԹ, 13-67:

³⁰ *Лто*, 1915, էջ 131; *Հմայակյան*, 1990, էջ 73:

³¹ *Barnett*, 1974, էջ 51:

³² *Barnett*, 1974, էջ 47:

³³ Միանգամայն անօրինաչափ և անհամոզիչ դասավորություն է առաջարկված թիվ 21-ում, որն առանց այդ էլ տառապում է երկու լուրջ սխալով (տես գլ. I, բաժին 3): Արևի թևավոր սկավառակ ունեցող կնիքների համար Ռ.Ռ.Բարնեթն առաջարկում է սկավառակը կարդալ որպես առաջին նշան, իսկ նրանից ներքև գրվածները՝ ծախից աջ ուղղությամբ (թիվ 15 և 18), որով և հակասում է ինքն իրեն թիվ 28-ի պարագայում: Վերջինս ներկայացված է թերի, առանց արևի թևավոր սկավառակի նշանի, իսկ ստորին մասի հիերոգլիֆները, հակառակ իր առաջարկածի, ունեն աջից ծախ դասավորություն: Տվյալ կնիքը (*Porada*, 1948, աղ. CL XVIII, N 1103) միևնույն եռանիշ հիերոգլիֆ

արձանագրությունն է կրում և՛ կողային մակերեսին՝ վերից վար դասավորությամբ, և՛ հատակին՝ սկավառակատեսք նշանից ներքև, որից ակնհայտ է, որ սխալ է նման կնիքները բուստորոֆերոն (և շրջանաձև) ուղղությամբ կարդալը:

³⁴ *Варданян, Асатрян*, 1980, էջ 166-178:

³⁵ Ի դեպ, թեք խաչի նմանվող նշանը, որի համար մենք ենթադրաբար առաջարկում ենք «100» նշանակությունը, տեսքով գրեթե նույնն է խեթա-լուվիական «100» բվանշանին (*Laroche*, 1960, էջ 213, N 399; *Дунаевская*, 1969, էջ 105): Բ.Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով՝ այն կարող էր նշանակել «5 ակարկի» (*KB-2*, էջ 66):

³⁶ Տես *Меликишвили*, 1960, էջ 216; *Կարագյոյան*, 1981, էջ 60, 67:

³⁷ Չի բացառվում, որ վերջինս լինի երեք ուղղահայաց գծիկներով կազմված «նու» վանկանշանը, թեպետ այն ավելի հիշեցնում է քննարկվող օժանդակ նշանը:

³⁸ *Barnett*, 1950, էջ 6-7, աղ. VII, նկ. 4-1:

³⁹ *Пютровский*, 1939, էջ 51-52: Հնարավոր է նաև, որ Երմիտաժի 16002 համարակիր արձանիկի (մեր դիվանում՝ TK-33) եռարադարից նշանախմբի վերին մասնիկը (դեպի ներքև ուղղված անկյունագիծ) լինի առանձին նշան, ընդ որում՝ օժանդակ. այդ դեպքում օժանդակ նշանների թիվը կդառնա 4:

⁴⁰ *Barnett*, 1950, էջ 6, աղ. IV, նկ. 4-2:

⁴¹ Այս գաղափարագրի մասին մանրամասն կխոսվի մեր վերծանության երկրորդ փուլի շարադրանքի ընթացքում:

⁴² Ստորեւստմյան արձանագրությունների հաղորդումները վանի թագավորության մասին տես *Սանտալմեան*, 1901 և *Дьяконов*, 1951, իսկ բիայնական արքաների աստիճանները՝ *Меликишвили*, 1960 աշխատության մեջ:

⁴³ *Косая*, 1994, էջ 13, 17-28:

⁴⁴ Դ Թագավորաց, 19, 37; Եսայի, 37, 38; Երեմիա, 51, 27:

⁴⁵ Տես օրինակ, *Porada*, 1948, էջ 156:

⁴⁶ Նշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն առ այսօր կազմել է Դր.Աճառյանը (*Աճառյան*, 1984, ցանկը բերված է գրքի վերջում կցված հավելվածում): Դրանց ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունի նաև Ա.Գ.Աբրահամյանը (*Աբրահամյան*, 1959, էջ 139-173; 1973, էջ 201-243):

⁴⁷ Դր.Աճառյանն իր հավաքած 509 նշանագրերից 332-ը համարում է մաշտոցյան տառերից առաջացած (*Աճառյան*, 1984, էջ 425): Ա.Գ.Աբրահամյանի կատարած քննությունը ցույց է տալիս, որ նշանագրերի ցուցակներ ունեցող ձեռագրերը հստակորեն բաժանվում են երկու խմբի, որոնք նա պայմանականորեն կոչում է «կիլիկյան» և «երզնկայի»: Առաջին խմբի նշանագրերի հիմնական մասը ստեղծված է մաշտոցյան տառերից, մինչդեռ երկրորդի գերակշիռ մասը (ավելի քան 180 գաղափարագիր) կապ չունի հայկական այբուբենի հետ և բազմաթիվ գուգահեռներ ունի հին աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (*Աբրահամյան*, 1959, էջ 144-165):

⁴⁸ Կարմիր բլուրի պեղումներից, ի թիվս այլոց, գտնվել է համբաժնության (բիտում) պատրաստված մի կնքադրոշմ, որի ներքին մակերեսը և նրանում պահպանված թելի հետքերը ցույց են տալիս, որ այն դրված է եղել փաթեթի ձև ստացած փափուկ գրանյութի վրա: Բ.Բ. Պիոտրովսկին այն համարում է պապիրուսի փաթեթ և գտնում, որ Թեյշեբախիում գոյություն է ունեցել նաև պապիրուսների փաթեթների արտիվ, իսկ պապիրուսներին, հնարավոր է, որ գրած լինեին արամեերեն (*KB-1*, էջ 76-77): Ընդունելով հեղինակի եզրահանգումը այլ, սեպագրից տարբեր գրով արտիվի գոյության խնդրում, մենք վերապահությամբ ենք մոտենում գրի և գրանյութի հարցերին: Բանն այն է, որ Պալկական լեռնաշխարհում չկար պապիրուսի հումք և իբրև փափուկ գրանյութ պետք է ծառայեր մեկ ուրիշը (օրինակ՝ մագաղաթը կամ այլ նյութ): Ինչ վերաբերում է արամեական գրին, ապա հիմքեր չկան բիայնական դարաշրջանում Հայաստանում

ենթադրելու այդ գրի գործածությունը: Փոխարենը Վանի թագավորությունում սեպագրին զուգահեռ կիրառվում են մեհենագրերը: Նման իրավիճակ է մաս հեթանոսական տեղաբնակների, ուր մեհենագրերն օգտագործվում էին հիմնականում կոթողային (մոնումենտալ), իսկ սեպագրին՝ առօրյա գրառումներում: Բիայնական պետության մեջ, ընդհանրապես, սեպագրին է համոզեա գալիս կոթողային արձանագրություններում, և կարելի է ենթադրել, որ մեհենագրին առավելապես գործածվել է առօրյա գրագրության մեջ, որի համար պահանջվել է փափուկ գրանյութ: Վերջինս կարող էր երկարադիմացկուն չլինել, որով էլ պայմանավորված է մինչ օրս փաթեթային արխիվների պահպանված չլինելը (ինչպես որ չի պահպանվել Կարմիր բլուրի կնքադրոշմը կրած փաթեթը):

Գ Լ Ո Ւ Խ

- ¹ *Lehmann-Haupt, 1931*, էջ 474, 587:
- ² *КБ-2*, էջ 66-67:
- ^{2ա} *КБ-3*, էջ 25: Կարմիր բլուրից բացի այդ նշանով սաղավարտներ են հայտնաբերվել Դիրկանիսից, Արևմտյան Չայաստանի անհայտ մի քանի վայրերից և անգամ Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանից ու Դյուսիսային Կովկասից (*Есаян, 1986*, էջ 29-32 և հղված գրականությունը):
- ³ *Ղասարյան, 1960*, էջ 83-86:
- ⁴ *Burney, 1966*, էջ 88-90:
- ⁵ *von Schuler, 1972*, էջ 125-134:
- ⁶ *Barnett, 1974*, էջ 51:
- ⁷ *Кальмейер, 1983*, էջ 188:
- ⁸ *Дьяконов, 1983*, էջ 194: Կցագրի մեկնաբանումը՝ «ընդունված է պալատ», ակնհայտորեն կրում է Ա.Ա.Վայնմանի վերծանության փորձի ազդեցությունը (տե՛ս ստորև), թեպետ հեղինակն այն չի վկայակոչում:
- ⁹ *Բարսեղյան, 1961*, էջ 238-245:
- ¹⁰ Համրահայտ իրողություն է, որ սեպագրերը ստեղծվել են Միջագետքում (որանց ծնունդը պայմանավորված էր կավի՝ հիմնական գրանյութը լինելով) և այնտեղից տարածվել Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում: Որպեսզի հայաստանյան հիերոգլիֆներից ստեղծվեին բիայնական սեպանշանները, պետք է որ այդ հիերոգլիֆները Ք.ա. IV հազարամյակում կիրառվեին Դայկական լեռնաշխարհում և փոխառվեին միջագետքյան երկրների կողմից, Ք.ա. III հազարամյակում վերածվեին սեպանշանների, որից հետո միայն այդ տեսքով մուտք գործեին Վանի թագավորություն: Նման երևույթ Լ.Ա.Բարսեղյանը ցույց չի տալիս:
- ¹¹ *Вайма, 1978*, էջ 100-105:
- ¹² Հմմտ. *Riemschneider, 1966*, էջ 46-48; *Кальмейер, 1983*:
- ¹³ Բ.Բ.Պիտտորովսկին, ինչպես ասվեց, ակարկին հավասար է համարում 240-250 լիտրի, իսկ տերուսին՝ ակարկի 1/9 կամ 1/10 մասին (*КБ-2*, էջ 74; *Ливотровский, 1959*, էջ 145): Ի.Բ.Բրաշինսկին ակարկի համար առաջարկում է 208,5 լիտր չափ, ընդգծելով, որ 1 ակարկին հավասար է 9 տերուսի (*Брашневский, 1978*, էջ 141-156): Ռ.Օ.Վարդանյանի և Դ.Գ.Ասատրյանի հաշվումների համաձայն 1 ակարկին բաժանվել է 10 տերուսի, որն էլ հավասար է 300,5 լիտրի (*Варданян, Асатрян, 1980*, էջ 166-178):
- ¹⁴ *Вайма, 1978*, էջ 104-105: Իր ներկայացրած չափերի հիմնավորման համար հեղինակը հղում է 1974 թվին Երմիտաժում կարդացված իր չիրառական գեկուցումը (նույն տեղում, ծնթ. 14), որին ծանոթ չլինելով՝ մենք ձեռնպահ ենք մնում կարծիք հայտնելուց: Պետք է նշել, սակայն, որ հիմնավոր չէ «1 ակարկին հավասար է 9 տերուսի» բանաձևը, քանի որ Վանի թագավորությունում գործել է հաշվարկի տասնորդական

համակարգ (*Պետրոսյան, 1945*, էջ 55-72; *Израелян, 1976*, էջ 115-117), ինչն ապացուցելի է մաս Թուրքաք կալեում (ըստ Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտի հաղորդման) ու Արին բերդում (*Երևան, 1967*, աղ. XXI-3; *Ходжаши, 1981*, աղ. 4, N323 և աղ. 5, N179) «9 տերուսի» (*Երևան, 1967*, աղ. XXI-3; *Ходжаши, 1981*, աղ. 4, N323 և աղ. 5, N179) «9 տերուսի» հիերոգլիֆներով և Կարմիր բլուրի կարասներից մեկի վրա (*Ливотровский, 1956*, էջ 81, N194) «9.5 տերուսի» սեպագրով նշումների առկայությանը (հմմտ. *Klein, 1974*, էջ 85, ծնթ. 20): Ա.Ա.Վայնմանի առաջարկը շատ մոտ է Ջ.Բլայնի ավելի վաղ հրատարակված տեսակետին (ակարկին՝ 100, տերուսին՝ 10 լիտր, *Klein, 1974*, էջ 86), որի մասին մա չի հիշատակում:

¹⁵ Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր աստվածներն ունեն իրենց հատուկ պատկերավորությունը: Թեյշեբան պատկերվում է հիմնականում ցուլի վրա (*Շմայակյան, 1990*, էջ 41-42), որից հասկանալի էր դառնում նրա ինքնությունը, և կարիք չկար լրացուցիչ (սեպագրով կամ հիերոգլիֆներով) նշելու անունը: Ռ.Դ.Բարնեթի կարծիքը, թե գահին բազմած է Խալդին (*Barnett, 1974*, էջ 44), չի կարելի հիմնավոր համարել: Երկրորդ թիթեղին պատկերված է գերագույն աստված Խալդին, քանի որ վերջինս բիայնական արվեստում ներկայանում է առյուծի վրա կանգնած (*Շմայակյան, 1990*, էջ 35):

¹⁶ Ուլի նվիրաբերումը նույնպես վկայում է առյուծի վրա կանգնած աստծո՝ Խալդին լինելը, քանի որ Միտի դռան արձանագրության համաձայն (*Мелякишвили, 1960*, էջ 143-149; *Կարագյոզյան, 1981*, էջ 44-47; *Շմայակյան, 1990*, էջ 10-12) ու էր զոհաբերվում միայն Խալդիին (հմմտ. *Շմայակյան, 1990*, էջ 35):

¹⁷ *Barnett, 1974*, էջ 45-46; *Շմայակյան, 1990*, էջ 45, 112 (ծնթ.97), 147 (աղ. 25-ի րացարտագիրը):

¹⁸ *Мелякишвили, 1960*, էջ 442:

¹⁹ *Фридрих, 1961*, էջ 154:

²⁰ *Շմայակյան, 1990*, էջ 45:

²¹ *Urartu, München, 1976*, էջ 55, նկ. 48; *Շմայակյան, 1990*, աղ. 30:

²² Ռ.Դ.Բարնեթը կնոջ գլխավերևի երկու նշաններից առաջ, որպես նրա անվան րադադրամաս, նշում է չորրորդ անձի գլխավերևի առաջին տողի երկու հիերոգլիֆները (*Barnett, 1974*, էջ 45): Մեր կարծիքով, այդ երկու նշանները կապ չունեն կնոջ անվան հետ, այլ վերաբերում են չորրորդ անձին, հակառակ դեպքում՝ կնոջ գլխավերևի երկու նշանների հետ կզուլվեին մեկ տողի վրա:

²³ 1996 թվականի օգոստոսի վերջին, կարծատն այցով լինելով Սանկտ-Պետերբուրգում, մենք Երմիտաժում հանդիպեցինք Ա.Ա.Վայնմանի հետ: Զրույցի ընթացքում մեր վերծանությանը ծանոթանալուց հետո մա ներկայացրեց իր տեսակետը WAA-1 թիթեղի մեկնաբանության վերաբերյալ, ըստ որի գահին բազմածը Խալդի աստվածն է, նրա դիմաց կանգնած են Թեյշեբան, Շիվինին, իսկ վերջում՝ արքան: Նման մեկնաբանումը Ա.Ա.Վայնմանը հիմնավորում էր նրանով, որ իբր Վանի թագավորության պատկերագրության մեջ եղջյուրավոր թագով պատկերվում են միայն Խալդին և Թեյշեբան: Այս տեսակետը չի դիմանում քննադատության, քանի որ եղջյուրավոր թագը ոչ միայն նշված երկու աստվածների մենաշնորհը, չէ, այլև համոզե է գալիս գահերի մաս կազմող դիցաբանական տարրեր էակների՝ գրիֆոնների արձանիկներում: Եվ ի վերջո, մնամ մեկնաբանությանը հնարավոր չէ ընթերցել երկրպագողների անունները (ինչը խոստովանում էր հենց տեսակետի հեղինակը):

²⁴ Հմմտ. *Շմայակյան, 1990*, էջ 46:

²⁵ *Լևոնյան, 1941*, էջ 69-71: Այս քանդակի արքայի թագը հիշեցնում է Աբեմեյան դարաշրջանի Դայաստանի սատրապներ Օրոնտես-Երվանդի ու Տիրիբազի խույրերը՝ պատկերված նրանց դրամներին (*ՉժՊ, 1971*, էջ 453-454), և չի բացառվում, որ քանդակապատկերը ստեղծված լինի Ք.ա. 6-4-րդ դարերում:

²⁶ Տե՛ս օրինակ՝ *KB-3*, էջ 11, 18; *Плотровский, 1959*, էջ 226; *Urartu, München, 1976*, էջ 55, նկ. 47, 49; *Tasyurek, 1975*, աղ. 36բ; *Tasyurek, 1978*, նկ. 1-5; *Urartu, Gent, 1982-83*, էջ 172, 176 և այլն:

²⁷ *Հնայական, 1990*, էջ 26-27:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Սեպագորության մեջ հնարավոր են վանկային գրանցման տարբեր ձևեր, շատ են հատկապես ծայնավորների կրկնության դեպքերը, որոնց նպատակը վերջնականապես պարզված չէ (դա կարող է լինել նախորդ վանկի ծայնավորը շեշտելու միտում կամ տողադարձի անթուլատրելիության պատճառով ազատ տարածությունը լցնելու ձև): Մեր ընթերցած հատուկ անունները գրված են սեպագրերում ամենալայն տարածումն ունեցող տարբերակներով (*Меликишвили, 1960*, էջ 431-432, 434-435):

³⁰ Որպեսզի բացառենք սխալվելու հնարավորությունը, համադրություններ կատարելիս հաշվի ենք առել ոչ միայն գրության հայտնի, այլև ոչ մի արձանագրությամբ չվկայված, բայց ըստ բիայնական սեպագրության օրինաչափությունների հնարավոր տարբերակները:

³¹ Բիայնիկ-Ուրարտուում, Ասորեստանում և հարակից տարածքներում քննարկվող ժամանակաշրջանում արևի թևավոր սկավառակի նշանի տարածվածության մասին տես *Barnett, 1974*, էջ 46-47 (և հղվող գրականությունը):

Ծանոթանալով մեր հոդվածներից մեկին՝ Գ.Խ.Սարգսյանը կարծիք հայտնեց, որ թևավոր սկավառակի պատկերը կարող է լինել ոչ թե գրանշան, այլ պարզապես արքայական իշխանության խորհրդանիշը (ինչպես որ, իբրև հնարավոր մի տարբերակ, մեկնված էր նաև հոդվածում), ինչն, ըստ նրա, երևում է *WAu-1* քիթեղի վրա թագավորի և թագուհու գլխավերևում այդ նշանի հավասարապես տարածված լինելուց և անհամաչափ խոշորությունից: Ընդունելով մեզնից հնարավորությունը, մենք ավելի հավանական ենք համարում, որ նշված խորհրդանիշը կիրառվել է նաև որպես գրանշան, մասնավորապես, իբրև որոշիչ-գաղափարագիր:

³² *Дьяконов, 1963*, էջ 26, 33-35; հմմտ. *ԴԺՊ, 1971*, էջ 346:

³³ Նման տեսքով և իմաստով մոտ հիերոգլիֆները հանդիպվում են նաև այլ գրային համակարգերում: Խեթա-լուվիականում, օրինակ, մույնատեսք մի նշան ունի «երկինք» իմաստը (*Laroche, 1960*, էջ 96-97, N182): Շումերական մեզնից հիերոգլիֆ (*Labat, 1948*, էջ 174-175, 178-179) նշանակում է «օր», «ժամանակ», «փայլուն», ընդ որում, այդ նշանից է առաջացել նաև «արև» նշանակող սեպագիրը (բիայնական և այլ հիերոգլիֆների համեմատությունը տես աղ. III):

Այդ գաղափարագրով և դիցաբանական եակների պատկերներով կնիքները, հավանաբար, գործածվել են տաճարներում՝ տվյալ աստվածության «որոշումներ» հաստատելու համար: Այս առումով հետաքրքիր է Սարգոն Բ-ի հաղորդումը Մուսասիրի թալանի մասին, որտեղից մա, ի թիվս այլոց, տարել է «կնիքով ոսկյա մատանի» հաստատելու համար որոշումները Բագմաշտուի, Խալդիի կնիք» (*Lucekenbill, 1927*, էջ 97; *Дьяконов, 1951*, N49 (367-405)):

³⁴ Օրինակ՝ Կարմիր բլուրի բրոնզե կիսակլոր կախիկի մի թևին, որի մյուս թևին ութաթև աստղ է (*KB-1*, էջ 77), որոշ արձանիկների կոթքին (*Плотровский, 1957*, էջ 24, աղ. 2-3, 12): Պետք է կարծել, որ հենց այս նշանն է պատկերված որոշ լամբապանների վրա, ինչն, ըստ հավատամքի, թերևս ընկալվել է իբրև աստվածային նախախմանության երաշխիք: Հի բացառվում նաև, որ լամբապանների մի մասը պատրաստվել է հատկապես «աստված» մեհենագրի տեսքով (դրանցից մի քանիսը տես *Urartu, Jerusalem, 1991*, էջ 108, 168-170):

³⁵ *Աճառյան, 1984*, հավելված-ցուցակ, N224; *Արրահամյան, 1989*, էջ 170:

³⁶ ԴՊՊԹ ֆոնդերում աշխատելիս մեր ուշադրությունը գրավեց Կարմիր բլուրի

չիրատարակված կնիքներից մեկը (2784-79, մեր դիվանում՝ KB-18), որի կողային մակերեսին պատկերված էր կենաց ծառը երկրպագող մարդ. երկու կողմերում զոհաբերվող կենդանիներ էին, իսկ նրա և կենաց ծառի միջև վերևում նշված էր «աստված» գաղափարագիրը: Կնիքի հատակին «քուրմ (երկրպագող)» գաղափարագիրը հիշեցնող մի նշան է, որը կապվելով կողային մակերեսի ընդհանուր տեսարանին՝ կարող է հաստատել մեր կարծիքը:

³⁷ Հմմտ. *Ваймап, 1978*, էջ 103:

³⁸ *Laroche, 1960*, էջ 133-134, N249, 250; *Дунаевская, 1969*, էջ 100:

³⁹ *Lehmann-Haupt, 1931*, էջ 587; *Ваймап, 1978*, էջ 101; *Мартыросян, 1974*, էջ 124, 126, 130; նաև մեր դիվանի *Horom-1*-ը:

⁴⁰ *Labat, 1948*, էջ 208-209:

⁴¹ *Աճառյան, 1984*, հավելված-ցուցակ, N430; *Արրահամյան, 1989*, էջ 173:

⁴² Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում, օրինակ, նշված երևույթի արտահայտության մասին տես *Laroche, 1960*, էջ 265-268:

⁴³ Հմմտ. *Дьяконов, 1933*, էջ 193:

⁴⁴ *Wartke, 1990*, էջ 82-83:

⁴⁵ *KB-2*, էջ 61, 63; *Плотровский, 1951*, էջ 112, նկ.8:

⁴⁶ Զետնոփոն, գիրք IV, գլ. 5, 35 (Զետնոփոնի «Ամաբասիս» և «Կյուրոպեդիա» երկերի Հայաստանին ու հայերին վերաբերող հատվածները տես *Սանանյան, 1977*, էջ 371-400, նշված հատվածը՝ էջ 380):

⁴⁷ *Ջահուկյան, 1987*, էջ 435:

⁴⁸ *Плотровский, 1959*, էջ 48 (Ռ.Այսլերի տեսակետն է):

⁴⁹ *KB-2*, էջ 56-57:

^{49a} *Մովսիսյան, 1996d*, էջ 384-385:

⁵⁰ *Ղափանցյան, 1940*, էջ 49; *Արոնց, 1972*, էջ 228; *Меликишвили, 1954*, էջ 374; *1960*, էջ 440; *Հնայական, 1990*, էջ 17, 100; *Ջահուկյան, 1987*, էջ 438:

⁵¹ *Меликишвили, 1960*, էջ 440:

⁵² *Laroche, 1960*, էջ 76-78, N128; *Дунаевская, 1969*, էջ 96:

⁵³ Կա կարծիք, որի համաձայն անվան մեջ պետք է առանձնացնել -արդի բաղադրիչը (հմմտ. Ծինուարդի, Մելարդի, Արդի), որն ըստ Գ.Ա.Սելիֆշվիլու (*Меликишвили, 1954*, էջ 36; հմմտ. *Հնայական, 1990*, էջ 37) կարող էր ունենալ «աստղ» նշանակությունը, իսկ Գ.Բ. Ջահուկյանի կարծիքով այն ծագել է հնդեվրոպական *art-, *r- հիմքից և նշանակել է «աստված» (*Джаукян, 1963*, էջ 36; *1987*, էջ 434): Մեզ քիչ հավանական է թվում Ս-արդի տարանջատումը: Կան նաև Սարդի անվան առանց մասնատման ստուգաբանության առաջարկներ: Մասնավորապես, Ա.Սեյսը և, նրան հետևելով, Գր.Ղափանցյանը Սարդի դիցուհուն վերագրում են հնդեվրոպական ծագում, նրա անունը համադրելով լուդիական Սարդիս (արևի աստծո և մայրաքաղաքի անունը, որը նշանակել է նաև «տարի») և իրանական սարդ («տարի») բառերի հետ (*Sayse, 1882*, էջ 487; *Ղափանցյան, 1940*, էջ 49): ԴՅ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում մեր կարդացած զեկուցումներից մեկի (6.05.1997) քննարկման ժամանակ Արմեն Պետրոսյանը կարծիք հայտնեց, որ դիցանունը կարող է կապված լինել հայերեն «զարդ» բառի հետ:

⁵⁴ *Ջահուկյան, 1987*, էջ 54, 132, 258:

⁵⁵ ԴՊՊԹ 2784-147; մեր կոդախում KB-12 (նկ. 25դ):

⁵⁶ Խոսելով Սարդի-Իշթար համապատասխանության մասին Բ.Բ.Պիտրովսկին Սարդիի մոլորակն է համարում Լուսաբերը (Վեներան), իսկ խորհրդանշանը՝ ութաթև աստղը (ինչպիսին որ Իշթարին է) և գտնում է, որ նրա պաշտամունքի հետ է կապվում Կարմիր բլուրի նախատեսք բրոնզե կախիկը, որի մի ծայրին պատկերված է ութաթև

աստղ, մյուսին՝ «աստված» գաղափարագիրը, պատկած կիսալուսին (*Плютовский, 1959, էջ 226*);

⁵⁷ *ՀԱՊ, 1982, էջ 69*:

⁵⁸ *Աճառյան, 1984*, հավելված-ցուցակ, N81; *Աբրահամյան, 1989, էջ 168*: Նշանի նախօրինակները Հայկական լեռնաշխարհի ավելի վաղ հուշարձաններում տեղի ունեցած Մարտիրոսյան 1993, էջ 18, աղ. II:

⁵⁹ *KB-2, էջ 62-64*; այդ և մեկ այլ նշանով բրոնզե թասը տեղի ունեցած *KB-2, էջ 55-56*:

⁶⁰ *Կարապետյան, Ենգիթյան, 1996, էջ 35* (կնիքի չիրատարակված լուսանկարի տրամադրման և բնօրինակն ուսումնասիրելու հնարավորության ընձեռնման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակներին); միաժամանակ արժվի և առյուծի պարզեցված պատկերն է Կարմիր բլուրի երկկողմ կնիքներից մեկի վրա (*KB-2, էջ 45-46*; *ՀՊՊԹ 2784-152*; մեր դիվանում՝ *KB-46*):

⁶¹ Հետաքրքիր է, որ XIV դարում պետականության կորստից դարեր հետո՝ 1918թ., երբ ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը, նրա զինանշանին նույն դիրքով տեղ գտան արծիվն (ծախսում) ու առյուծը (աջում): Այն ժամանակ ոչինչ հայտնի չէր բիսպական երկգլխանի արծվառյուծի մասին. պատահական զուգադիպություն էր դա, թե՛ ինչ-որ միատիպական խորհրդի արտահայտություն...

⁶² *ՀՊՊԹ 2565-248*; իր հայտնագործումը հրատարակելու իրավունքի արտոնման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ն.Ենգիթյանին:

⁶³ Դժվար է եզրակացնել, թե ինչ կենդանի է պատկերված կնիքի վրա. չի բացառվում, որ այն լինի Սելարդիի սրբազան կենդանին (ինչպես առյուծը՝ հալոլի, ցուլը՝ Թեյշեբայի և այլն):

⁶⁴ *Փիլիպոսյան, 1997, էջ 13* (կնիքի չիրատարակված նկարի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակին):

⁶⁵ *ՀՊՊԹ 2010-127* (մեր դիվանում՝ *KB-74*):

⁶⁶ *Laroche, 1960, էջ 163, N318*; *Дунаевская, 1969, էջ 102*:

⁶⁷ Այս առթիվ արժե հիշել Միտի դուռն արձանագրության սկիզբը, երբ նախ հատուկ զոհաբերություն է սահմանվում հալոլիին, ապա դիցարանի գերագույն ներքև աստվածներին՝ հալոլիին (երկրորդ անգամ), Թեյշեբային և Շիվինին (ընդ որում, առաջին անգամ հալոլիին զոհաբերում են ուլեր, ինչը չի համընկնում ուլիչ և ոչ մի աստծո դեպքում): Նման ծիսակարգը խորհել է տալիս, որ առաջին դեպքում հալոլին ընկալվել է իբրև առաջնամիակ, ամենի արարիչ, բոլոր աստվածների հայր, երկրորդում՝ որպես գերագույն եռյակի և ողջ դիցարանի առաջնորդ:

Եռաժանիի՝ հալոլիի խորհրդանշանը լինելը վկայում են *Arm.-3, Bastam-19-21, 37-95, 127-129, TK-1-2, 4, KB-2* գրակիր առարկաները (տե՛ս դիվանում):

⁶⁸ *Плютовский, 1939, էջ 51, աղ. IV*:

⁶⁹ *ՀԱՊ, 1982, էջ 143, 163-164*:

⁷⁰ Տե՛ս մեր դիվանի *Arm.-6, KB-24, 28* (նաև *KB-26, 27, 30, 31, 34*) կնիքները:

⁷¹ *Աբրահամյան, 1959, էջ 173* (նշանի որոշ տարբերակներ Հր. Աճառյանի և Ա.Գ.Աբրահամյանի կողմից նմանեցվել են հայերեն ք տառին. այս տարբերակը մեր կարծիքով հնագույնն է և ծագում է առնվազն բիսպական ժամանակաշրջանից):

¹ *Коростовцев, 1961, էջ 95*:

² *Աբրահամյան, 1959, էջ 169*; *Մարտիրոսյան, 1973, էջ 13-16*:

³ *Меликишвили, 1960, N95; 158; 275*:

⁴ *Хачикян, 1985, էջ 48*:

⁵ *Иванов, 1980, էջ 136*:

⁶ *Ջահուկյան, 1988, էջ 161-162*:

⁷ *Buck, 1949, էջ 43* (սույն հարցում խորհրդատվության և գրականության տրամադրման համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Գ.Բ. Ջահուկյանին):

⁸ *Ջահուկյան, 1987, էջ 145, 207, 258*:

⁹ Իր բիսպական ժամանակաշրջանում հայերենում բառը չէր կարող սկսվել ր-ով, ցույց են տալիս նաև սեպագիր արձանագրությունների տվյալները (միակ բացառությունը Ռուսա անունն է, որի ընթերցումը կասկածելի է. նույն անունը ասուրական աղբյուրներում հիշվում է «Ուրաս» ձևով): Բառասկզբի ր-ից առաջ նախաձայն ա-ի հավելման դասական օրինակներից կարելի է համարել Արամ («*re-mo նախաձևից») անձնանունը (տե՛ս՝ *Պետրոսյան, 1997, էջ 33-35, 167-168*):

¹⁰ *Աճառյան, 1979, էջ 542-543*:

¹¹ *Laroche, 1960, էջ 65-66, N104*:

¹² *Ջահուկյան, 1987, էջ 130, 208*:

¹³ *Ջահուկյան, 1987, էջ 118, 210*:

¹⁴ *Ջահուկյան, 1988, էջ 72, 84, 117, 120, 216, 217, 222*:

¹⁵ *Ջահուկյան, 1988, էջ 151-167*:

¹⁶ *Ջահուկյան, 1988, էջ 151-167*:

¹⁷ *Ջահուկյան, 1986, էջ 43-58*:

¹⁸ Ժամանակին ձեռքի տակ չունենալով թիթեղի լուսանկարը, ելնելով միայն զծանկարի նմանությունից, ենթադրել էինք, որ դա կենդանու զլխի պատկերանշան է և փորձել մեկնաբանել այն (*Սովսիսյան, 1996(d), էջ 392*): Լուսանկարի ձեռքբերումն ու ուշադիր զննումը հնարավորություն տվեցին մեզ ճշտելու, որ նշանը մարդու ականջի պատկեր է, և մերժելու մեր նախկին մեկնաբանությունը: Ի դեպ, նմանատեսք մի նշան էլ եզրի տակ կան հիերոգլիֆիկայում է հանդես գալիս «ականջ» նշանակությամբ (աղ. III, տե՛ս՝ *Коростовцев, 1961, էջ 35*; *Աբրահամյան, 1959, էջ 168*):

¹⁹ *Աճառյան, 1977, էջ 603-604*; *Ջահուկյան, 1988, էջ 51, 142, 238*:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ *Աճառյան, 1977, էջ 605-606*:

²² *Дьяконов, 1951, N 34*:

²³ *Ջահուկյան, 1987, էջ 115, 209*:

²⁴ Այս մեկնաբանված վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց *ՀՊՊԹ* աշխատակից Արմինե Զոհրաբյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

²⁵ Երկրորդ և երրորդ վանկերում «ու»-ի կրկնության պատճառով անվան համար առաջարկվել է նաև ընթերցման Իշպուլինի տարբերակը (տե՛ս օրինակ *Дьяконов, 1963, 1988* և այլն):

²⁶ *Աճառյան, 1971, էջ 556*; *Ջահուկյան, 1987, էջ 155, 220, 222*:

²⁷ *Ջահուկյան, 1987, էջ 114, 155, 156*:

²⁸ *Капанцян, 1931, էջ 9*; *Меликишвили, 1960, N 155, 156, 265, 266*; *Կարապետյան, 1978, էջ 57, 62-63*:

²⁹ *Меликишвили, 1960, N 127, 155, 160*:

³⁰ Տեղանվան առաջին մասը U.S. Երեմյանը թարգմանում է «լճամերձ (ծովամերձ)»:

(Երեմյան, 1968, էջ 81), իսկ Յ.Յ. Կարապետյանը ճշգրտելով՝ տեղանունը ընթերցում է «Ջրային էփունի» (Karagezian, 1988, էջ 65-66):
³¹ Ջահուկյան, 1987, էջ 412:
³² Նքուիսե «Երզնակություն» բառից (Меликишвили, 1960, էջ 69):
³³ Джаукян, 1963, էջ 100:
³⁴ Laroche, 1960, էջ 212, N395; Дунаевская, 1969, էջ 31, 105:
³⁵ Պետրոսյան, 1988, էջ 57-60; Петросян, 1988, էջ 60-63:

Գ Լ Ո Ւ Յ Վ

¹ Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման ու զարգացման վաղ փուլերի մասին առաջիկայում մենք մտադիր ենք ներկայացնելու ծավալուն և ամբողջական մի աշխատանք: Այս բաժնում նշված խնդիրը կներկայացվի այնքանով, որքանով դա առնչվում է Վանի թագավորության մեհենագրության ծագումնաբանությանը:
² Գրի զարգացման նախնական փուլերի մասին տես՝ Фридрих, 1979, էջ 30-47; Гельб, 1982, էջ 34-66: Նախագրի ուսումնասիրությանը նվիրված ամենամտնոջական աշխատանքներից մեկը՝ D.Schmandt-Besserat, Before Writing, vol. I-II, Austin (Texas Univ. Press), 1992, ցավոք, մեզ առայժմ մնացել է անմատչելի (ձեռքի տակ ունեցել ենք հեղինակի առանձին հոդվածները):
³ Մարդարյան, 1967, էջ 200, աղ. LXX; Кухтун, 1941, աղ. СХХ; Кушварева, Чубянишвили, 1970, էջ 28, 31, 69, 80, 88, 90, 162; Абдуллаев, 1959, էջ 444; Хачатрян, 1975, էջ 77-82; Եսայան, 1992, էջ 144, 147, 150, 154 և այլն:
⁴ Կարախանյան, Սաֆյան, 1970, էջ 38; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971, էջ 26; Կարախանյան, 1978, էջ 277; Մարտիրոսյան, 1981, էջ 14-15;
⁵ Сардарян, 1971, էջ 63-74:
⁶ Հայաստանի ժայռապատկերների ուսումնասիրության պատմության մասին գրականությունը տես՝ Կարախանյան, Սաֆյան, 1970, էջ 7-10; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971, էջ 5-6:
⁷ Դասակարգման այս սկզբունքը վերցրել ենք Ի.Է. Գելբից (Гельб, 1982, էջ 38-58):
⁸ Մենք այստեղ չենք անդրադառնա վաղբրոնզեդարյան (Ք.ա. IV-III հազարամյակներ) խեցեղենի վրա հանդիպող նշանների հարցին, որն առանձին ուսումնասիրության առարկա է:
⁹ Շումերական գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհում բարձրացած Արատտա պետությունն ունեցել է սեփական գիր (Սովսիսյան, 1992, էջ 60-62):
¹⁰ Այս գրային համակարգով արձանագրություններ են հայտնի Արմավիրից, Յուլալերից, Քուչակից, Թեղեքից, Գանձակի շրջանից, Խոջալուից, Թալինից, Վերին Նավերից և այլ հուշարձաններից, որոնց համակարգված ուսումնասիրությունը առաջիկայում կներկայացնենք առանձին աշխատանքով:
¹¹ Косая, 1994, էջ 13-14, 17-28:
¹² Տես՝, օրինակ, Гельб, 1982, էջ 87, 355-ի աղյուսակը; Meriggi, 1966, էջ 9, §2:
¹³ Фридрих, 1979, էջ 85; Ивасов, 1980, էջ 137:
¹⁴ Косая, 1994, էջ 8 (տես նաև հղված գրականությունը):
¹⁵ Ջմնտ. Սովսիսյան, 1996a, էջ 12-13:
¹⁶ Վերջին ժամանակներում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները միմյանց լրացնելով ավելի համոզիչ են դարձնում Հայկի ու առաջին Հայկյանների պատմականությունը և թույլ են տալիս նրանց թվագրելու Ք.ա. XII-VIII դարերով: Հայկ նահապետի հետ կապված պատմությունը մեծ հավանականությամբ զուգադրվում է

Ք.ա. XII դարավերջի իրադարձությունների մասին ասորեստանյան արձանագրությունների հաղորդումների հետ (Հմայակյան, 1992, էջ 125-131): Ք.ա. 860-840-ական թթ. թագավորած «Արամն ուրարտացուն» (հիշատակվում է ասորական սկզբնաղբյուրներում) վաղուց առաջարկվել է նույնացնել Հայկյան Արամի հետ: Լուրջ հիմքեր կան կարծելու, որ առաջին Հայկյանների իշխանության տարածումը ողջ Հայաստանում սկսվել է Թորգոմա տնից՝ Թեգարամա/Թիգարիմու երկրից, որը գտնվում էր լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում (Մարգարյան, 1992, էջ 35-48): Հենց այդ տարածքում էլ Ք.ա. XII-VIII դդ. լայն կիրառություն ուներ խեթա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան, որի ազդեցությունը Վանի թագավորության մեհենագրության վրա պետք է բացատրել Հայաստանում Թորգոմա տան (ինժա՝ Հայկյանների) նշված ժամանակահատվածում ունեցած իշխանության համագամանքով:

¹⁷ Մարտիրոսյան, 1973, էջ 69:
¹⁸ ՉժՊՔ, 1981, էջ 621:
¹⁹ Ազարանզեղոս, 99; 176; 778:
²⁰ Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 42:
²¹ Բնորոշումները պայմանականորեն առաջարկված են մեր կողմից՝ առաջին դեպքում նկատի ունենալով մեհենական մշակույթի վախճանը, երկրորդում՝ քրիստոնեական ժամանակաշրջանում մեհենագրերի գործածության քննությունը:
²² Այդ մասին եղած մատենագրական տեղեկությունները տես՝ Խաչիկյան, 1995, էջ 16-19:
²³ Անցած և մեր դարերում Հայաստանում հմայագրության առկայության վերաբերյալ կա մեծաքանակ ազգագրական գրականություն: Դրանում համոզվելու նպատակով մենք անձամբ այցելեցինք հմայագրերով «կախարդություն» կատարող երկու անձնավորության և ակամատես եղանք, թե ինչպես են այսօր ևս հավատում հմայագրերի գերբնական զորությանը, որոնք տարբեր նպատակների համար արտագրվում էին մեծ վախվորությամբ, թպետ այդ նշանների իմաստը արտագրողներից և ոչ մեկը չէր հասկանում:
²⁴ Խաչիկյան, 1995, էջ 22-27:
²⁵ Արևմտյան Հայաստանի հուշարձանների նշանները քաղել ենք Гельб, 1982, էջ 45, իսկ Արևելյան Հայաստանինը՝ Մնացականյան, 1958, էջ 101, 104-ից:
²⁶ Ամառյան, 1984, էջ 433: Միջայել Չամչյանցը՝ քննելով Վարդան Արևելցու այս տեղեկությունը՝ ենթադրում է, որ այդ գրերը կարող էին լինել բառ ցույց տվող նշանագրեր, որոնք կային հին ձեռագրերում և գործածական էին նաև իր ժամանակ՝ XVIII դարում (Չամչյանց, 1985, էջ 760):
²⁷ Կիլիկիահայ դրամների նշանները քաղել ենք դրանց ամենալիակատար ժողովածուից (Bedukian, 1979):
²⁸ Սովսիսյան, 1996b, էջ 68-71:
²⁹ Նման հնարավորության լավագույն օրինակ է Լևոն Մեծի գահակալումից մի քանի տարի առաջ Հայաստանի հարավ-արևմտյան Սամոսատ քաղաքում պահպանված արևորդիների համայնքը, որում կենսունակ էին մնացել նախաքրիստոնեական հավատանքն ու ավանդույթները:
³⁰ Արվանդտյանց, 1982, էջ 438-439:
³¹ 1987թ. Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանից գտնվել էին երկաթե սրեր ու դաշույններ, որոնցից երեքի վրա կային բազմաթիվ նշաններ: Իրերը գտնողը պետք է դրանք համոզմունքով պատմության թանգարանին: Ներկայումս մեզ հայտնի չէ նրանց գտնվելու վայրը: Նման գտածոներ կարող են հայտնի դառնալ հետագայում ևս:

ARTAK YERJANIK MOVSISYAN

**THE HIEROGLYPHIC SCRIPT OF
VAN KINGDOM
(BIAINILI, URARTU, ARARAT)**
Summary

I. HISTORY

1. The hieroglyphic script of Van Kingdom (Biainili, Urartu, Ararat) is one of the most remarkable among the writing systems of the Ancient Near East and Armenian Highland, though until today poorly studied. The history of its decipherment goes back to the early XX century originating from the publications of C.F. Lehmann-Haupt, which until the mid-XX century were the only source for decipherment. The study of this script was accumulated since the publication of further materials from Toprak kale, Karmir blur, Arin berd, Armavir, Haykaber (Chavushtepe), Kayalidere, Bastam, Livar, and other sites. Today almost 37 sites had produced different inscribed objects (see the Map on p.9). The original location of several inscriptions from Western Armenia (Eastern Anatolia) now in different private collections throughout the world remains obscure.

2. During the early stage of decipherment it was proposed that the hieroglyphic script of Urartu had Hittite or even Cretan-Mycenaean origin. This proposal was based on the external similarity of several hieroglyphic signs with that of ancient Anatolian and Aegean. But later, from 1930-1940-s, the thesis about its local origin had replaced the old one.

3. Beside the publication of materials several scholars had made attempts to collect and study the available data. First L.A. Barseghyan (1967) had published 97 hieroglyphic signs originating from Toprak kale and Karmir blur (signs designating capacity, as well as those on seals were not included in his list). According to Barseghyan, the number of hieroglyphic signs to that date was approximately 150. The next attempt belongs to R.D. Barnett (1974), who had investigated about 30 inscriptions. His list consists of 102 hieroglyphic signs, divided into 8 thematic groups (see pp.8-10). R. Barnett had studied also some other aspects of this script.

4. For the decipherment of Urartian hieroglyphs the studies of H.A. Martirosyan are of considerable importance. He had put into comparison the Urartian hieroglyphs with the signs appearing on rock-carvings of Armenia and that in medieval Armenian manuscripts. According to his theory, the hieroglyphs of Urartu represented a link between these two groups, and that the rock inscriptions, hieroglyphs of Urartu and the medieval ones were different stages of development of the same script (see Table I).

5. In several publications dealing with the ancient scripts the Urartian hieroglyphic script is entitled as "The pictographic script of prehistoric Armenia", "Proto-Armenian inscriptions", etc. In these studies the lack of investigation is mentioned.

II. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE SCRIPT

6. Until 1995 none of the existing hieroglyphic inscriptions was interpreted. Their language remained unknown, with two probable candidates - 1) the language of the Urartian cuneiform inscriptions, or 2) one of the most common languages of the Urartian Empire. First results of the decipherment had cleared this problem (see below).

7. The earliest monuments containing deciphered hieroglyphic signs are dated back

to the IX century B.C. According to R.D. Barnett, this script could have originated even from the XIV century B.C. The most late monuments are dated to the VI century B.C.

8. The area of hieroglyphic inscriptions reached Shirak and the Lake Sevan basin in the north, the Lake Urmia basin (including the territory on the kingdom of Mana) in the south, Norshun-tepe and Tigranakert in the west (see the Map on p.9).

9. Objects with hieroglyphic legends are of different character - clay tablets, seals (bullae), pots and jugs, figurines, medallions, cultic plates from metals, armour, domestic pottery, etc. These objects are presumably made of different metals (mostly bronze), stone and clay.

10. At present the number of inscribed objects reaches 1350. They could be divided into 4 main categories:

- a) concerning royal sphere
- b) cultic objects
- c) economic-domestic
- d) obscure.

11. Until recently it was proposed that the Urartian hieroglyphs do not figure in bilingual inscriptions. But in the course of the decipherment it became clear that on some objects the cuneiform and hieroglyphic texts are duplicates, that is we deal with normal bilinguals (see below).

12. Normally the signs should be read from right to left and from top to bottom.

13. The number of signs is about 300 which testifies for the assumption that we deal with syllabic-logographic system of writing.

14. The hieroglyphs could be divided into 10 groups by their external features:

- a) astral objects
- b) mythical creations
- c) anthropomorphic signs (including parts of body)
- d) animals (including parts of body)
- e) plants
- f) buildings
- g) other objects
- h) numerals
- i) auxiliary signs
- j) undetermined signs.

15. The numerals were designated by means of dots; numerals from 1 to 9 are attested. Probably, the numerals "10" and "100" are also present (see Table II). On objects from Toprak kale and Arin berd are attested the Anatolian (Hittite-Luwian) hieroglyphic numerals (in the form of a dash). The latter could have been used by deportees from the Upper Euphrates area (*Hale* and *Supani*) (see Table VI).

16. Three auxiliary signs are attested. One of them could be tentatively treated as a sign for marking the end of the text or the line. The sense of two others remains obscure.

17. Determinatives are also in use, such as "king", "god", etc.

18. We have examples of the usage of ligatures.

19. The decipherment is widely supported by materials concerning the Urartian state, its religion, economics, culture, as well as everyday life.

20. The Urartian hieroglyphic script is contemporary with the Urartian and Assyrian cuneiform texts, Anatolian hieroglyphic inscriptions, as well as the Old Testament, which are of great importance for our decipherment.

21. Among the contemporary systems of writing the Urartian hieroglyphic script is

closely related to the Anatolian hieroglyphics. But in much broader sense it should be treated as a representative of the Armenian hieroglyphic script (Arm. mehenagir).

III. THE STATE OF DECIPHERMENT

PREVIOUS ATTEMPTS OF DECIPHERMENT

22. The previous attempts to decipher the Urartian hieroglyphic script could be divided into two groups: 1) the treatment of individual signs, 2) decipherment of entire texts. Scholars of the first group had dealt with hieroglyphs designating capacity and other categories, as well as the possible links between some widespread symbolic signs (mainly astral), attested in Urartian and other Near Eastern scripts. All these deciphered signs are included in Table II.

23. Until 1995 were published two studies dealing with the treatment of entire hieroglyphic inscriptions (L.A. Barseghyan and A.A. Vaiman). L. Barseghyan offered an interpretation of the inscription on a bronze vessel, consisting of 7 signs. This attempt was a complete failure, since this inscription was published by B.B. Piotrovsky upside-down (see Fig. 1). We observed this error while examining the original inscription in SHMA.

24. A.A. Vaiman had tried to decipher a single sign, which might have been a key for the decipherment of 8 inscriptions (7 of them were designations of capacity). This attempt was also unsuccessful. The author was treating two different signs - life-tree, and spear as if being similar, then identifying it with the Urartian word *išlini*, offering the translation "there, for, from there, in it". Besides the false interpretation of the key sign A.A. Vaiman had tried to treat 8 more hieroglyphs; one of them is the sign in the form of a tower, 7 others are signs designating capacity. The tower sign he identifies with the cuneiform *E.GAL* "citadel, palace". The 6 signs of capacity out of 7 were already treated by C.F. Lehmann-Haupt, B.B. Piotrovski, Ch. Burney and E. von Schuler in the same sense. A.A. Vaiman had deciphered only the 7th sign - semi-circle "1/2 *terusi*". A.A. Vaiman's decipherment was based on his own analysis of the pottery from Karmir blur, now in Hermitage. His calculations contradict that offered by other scholars (*akarki* = 208-300 litres and *terusi* = 23-30 litres, against 90 and 10 of A.A. Vaiman's calculations).

OUR DECIPHERMENT

25. In 1995 we had succeeded to find a key for the decipherment which made possible to read 3 syllabic personal names and treat several logograms and 1 auxiliary sign (see §27 and §29). We had reported about it in Yerevan and Moscow, and published papers (Yerevan and Vienna). In April 1997 the process of the decipherment was stimulated by revealing two bilinguals (see §30-31).

Accepting our principles of decipherment, in October 1997 Dr. S.G. Hmayakyan offered an alternative variant of the decipherment (see below, §28). Mr. H.H. Karagozyan works on his own system of decipherment, which will appear in the near future.

26. It is well known that usually the decipherment of unknown languages is better to start with proper names. That is why we had focused on two offering bronze plaques (Fig. 8 and 9, in our Corpus - WAU-1 and Hirkani-1), where several worshipping persons are accompanied by their names in hieroglyphic script. Two plaques contain one and the same

hieroglyph. The comparison of scenes on both plaques led to the assumption that WAU-1 represents worshipping royal family. On the second plaque some minor goddess is giving a kid to *Haldi*. The interpretation of these plaques had presented three problems:

a) one had to find names of two kings (father and son), where the father's name would contain five syllabic signs, and the son's name - three.

b) to find the name of a goddess written with four syllabic signs.

c) the second syllables in the names of the king's son and that of the goddess should be the same.

The only case which fit the above-mentioned consideration (a) among the Urartian cuneiform data were the names of two kings - *Is-pu-i-i-ni* and *Me-nu-a*. For the second case there were five possible candidates: *A-ru-ba-ni*, *Bar-si-i-a*, *A-di-i-a*, *A-a-i-ni* and *I-nu-a-ni*. And for (c) the only case of coincidence was the pair *Me-nu-a* and *I-nu-a-ni*. The coincidence of solutions (a) and (c), which fits also (b), shows that here we deal with a possible key to the decipherment.

27. Dr. S.G. Hmayakyan, accepting our principle of decipherment, suggested a rather late dating for plate WAU-1 (VII-VI c.B.C.), which according to him comes from Hirkani. He is inclined to read the names of *Erimena* and *Rusa* against our *Ispuini* and *Menua*, and *Arubani* against *Inuani*. He proposed that the name *Rusa* could have been pronounced with initial vowel (cf. its Assyrian variant *Urša*), and suggested *ru* for the hieroglyphic sign in the names of the king's son and the goddess. As a result the name of the father-king he read in the form of *E-ri-i-me-na*, *E-ri-me-e-na*, *E-ri-me-na-a* (*scriptio plena*).

Though S.G. Hmayakyan's suggestion is very attractive, such a treatment of these three proper names seems unlikely. Indeed, one might not exclude the existence of an initial vowel for *Rusa*, but neither the Urartian, nor Assyrian cuneiform data knows three-syllabic forms of this name. The hypothetical forms like *Arsa*, *Orsa*, *Urša*, *Ersa*, etc., are highly probable, but only double-syllabic. The same is true for *Erimena*; in Urartian cuneiform texts it is written with four syllabic signs - *E-ri-me-na*. After all, if we are assuming that the worshipping figure represents a second-rank goddess, then *Arubani* is not a best candidate.

28. Besides the above-mentioned three proper names, during the initial stage of the decipherment (1995) we have succeeded to determine the sense of one auxiliary sign (end-marker) and several logograms (see Table II), the latter mostly based on corresponding Urartian, as well as Sumerian, Egyptian, Anatolian hieroglyphic and medieval Armenian data.

29. Further decipherment of hieroglyphic script was spurred in Spring 1997. While working on our Corpus we revealed a remarkable circumstance. Three of the two hieroglyphic signs on one bronze vessel from Karmir blur (KB-171, Fig. 20) appeared also on a bronze seal from Toprak kale (TK-29, Fig. 21). The vessel bears a cuneiform inscription ("*Ru-sa-ni URU.TUR-gi*" "Rusa's small city"). The first hieroglyph on the seal is an auxiliary sign, the next two repeat the signs on the vessel. Thus, the resulting interpretation for the legend of the seal will be "Rusa's city" (*Rusaḫinili* = Urartian name of Toprak kale). Certainly, the cuneiform and hieroglyphic inscriptions on the vessel should be regarded as a normal bilingual, where the hieroglyphic legend also should be treated as "Rusa's small city" (modern Bastam), and the seal - "Rusa's city" (*Rusaḫinili*). In these inscriptions a head of the horse stands for the name of Rusa; it is remarkable that on different vessels of Rusas we usually find the same symbol (see KB-171-176). This led to the assumption that here we deal with the principle of "rebus-writing", when the name of a king is written with a hieroglyph having similar spelling as that of the king's name.

30. Since long it was proposed that vessels having the compound sign (ligature) in

the form of a tower and a head of the lion do not translate the cuneiform inscription on the same vessel, but rather both inscriptions supplement each other. The cuneiform legend marks the owner of the vessel, and the hieroglyphic one - the person to be donated (the god *Haldi*, the house/temple of *Haldi*, etc.). Previously we offered the next treatment for these inscriptions. The inscription on KB-112 (Fig. 22) could be translated as "to the divine eagle of *Haldi*"; the eagle - herald of *Haldi* was identified with the god *Arsibidi(n)*, whose name means "eagle-god" (Old Armenian). But later some considerations led to the rejection of our previous suggestion. Among them the fact that the head of a lion - symbol of *Haldi* and the eagle are pictured against each other, not on the same direction. Besides this, the vessel bears the postscript "*Sarduri*". The personal name *Sarduri* means "of *Sardi*" (in cuneiform inscriptions: determinative of god + *Sardi* (*Inanna, Istar*) + *du* + *n*). The goddess *Sardi* was the daughter of the chief god, mistress of the sky, sister of the Sun, goddess of beauty, love and war, protector of the ruling dynasty (*Sarduri* is the only theophoric name among the Urartian king-names).

The above-mentioned arguments had led the assumption that in Urartian iconography the goddess *Sardi* was pictured as an eagle (like the Anatolian *Kubaba* in the form of a falcon). So, the two hieroglyphs situated in front of the lion-head should be treated as "determinative of gods" and "*Sardi*" (i.e. *Sarduri*). Thus, the translation looks like "from (the king) *Sarduri* to *Haldi*". Here we should have another case of a bilingual inscription.

31. Perhaps, another case of bilingualism had come up from a seal unearthed recently in Karchaghbyur (Lake Sevan basin, Armenia - Fig. 26). On the bottom of the seal are preserved two hieroglyphs - "determinative of gods" and a mythical creature, and on badly erased brim of the seal Ms. N. Engibaryan had noticed traces of two cuneiform signs, probably "*SIN*". If these cuneiform signs are treated correctly, then the hieroglyph pictured in the form of a mythical creature, perhaps would be taken as the hieroglyphic logogram for the Moon-god (*Melard*).

32. The Urartian hieroglyphic script had several methods of the logographic writing personal names:

- a) with a single logogram, without determinative
- b) determinative + logogram
- c) determinative + specific symbol + logogram
- d) "rebus-writing".

33. The decipherment of Urartian hieroglyphic script in general could be sum up as follows: three syllabic personal names (*Ispuini*, *Menua*, *Inuani*), six logographic personal names (*Haldi*, *Teiseba*, *Siuni*, *Sardi*, *Rusa*, *Sarduri*), two logographic toponyms (*Rusabinili*, "*Rusa's small city*"), several numerals and one auxiliary sign.

IV. THE LANGUAGE OF THE SCRIPT

34. For the language of the Urartian hieroglyphic script at present two possible candidates could be assumed - that of the Urartian cuneiform script and one of the most common languages of Urartu. Along with the Hurrian-Urartian ethnic element the Urartian Empire was populated also by several Indo-European peoples (Armenians, Iranians, Thracians, Phrygians, etc.). The final solution of this problem needs much more data than it is available today, but several considerations could be useful for elucidation.

35. According to the principle of acrophony, the logogram used as a syllabic sign would have a value identical with the first syllable of the word. Thus, if we know the logographic and syllabic values of the sign then reverse logics could enable us to show the

language where the given word would have had an identical initial syllable.

In the name of *Menua* the "Sun" stands for the last syllabic sign (*a*). The only known language of Urartu where the word "sun" had initial *a* - is Armenian ("*arev*"). If this proposal is valid (the sign "Sun" could also have had some other related meaning - "time", "day", etc.), then one might point out the Old Armenian (not Classical Armenian - attested from V c.A.D.) as a language of the script.

The second syllable in the name of *Ispuini* (*pu*) also can give a good clue for the solution of our problem; cf. Armenian *poch*, *pochuk* "tail" (from Indo-European).

The last syllabic sign in the name of *Ispuini* (*n*) is pictured as the head of a bird having crooked beak. Possibly, this sign is connected with the Armenian word *angt* "vulture"; then for the given sign the syllabic value *an* could be postulated.

36. Two more signs have probable Armenian or common Indo-European connections - "ear" and "eye" (first and third signs in the name of *Ispuini*).

The Indo-European "ear" (**us*-/**ous*-) and "eye" (**u*eid-/**u*oid-), while used acrophonically, would have syllabic values such as *us* and *u*(*v*). Placing these syllables in the name of *Ispuini* one can receive modified variant of this name (*Us-po-v(u)-i-an(ni)*). This name could be treated as "lucky" (from IE **sp*(*h*)oi; cf. Old Ind. *sphiti*, Lat. *pro-sper(us)*, Old Eng. *spowan*, Russ. *u-spekh*, *u-spevat*, etc.; the etymology belongs to Acad. G.B. Jakhyan). In this respect the Assyrian form of the Urartian name - *Uspina* makes the above-mentioned etymology quite possible.

37. The hieroglyphic logogram for "city" has a simplified form of a goat (see Fig. 30b). The word "city" in Armenian ("*kalak*") probably was borrowed from Accadian already during the Middle Assyrian period. At the same time the Old Armenian has *kal* "goat" (from IE **kag*-lo). According to the principle of "rebus-writing", the logogram "*kal*-goat" could have been used for "*kalak*-city".

It is possible, that we also deal with the principles of "rebus-writing" and acrophony "goat-skin", which appears on the bottom of several seals, below the winged horse. The word "goat-skin" in Armenian (*ik*) goes back to the IE **diga*-. Probably this hieroglyph should be sought as a determinative of the winged horse (symbol of the Sun-god). Possibly, the initial part of this sign (written phonetically) had replaced the words *ti* < **di*-, "day", *tiv* < **diu*-, "day, light" or, perhaps, *ti* < **dei*-, "big", *di* < **dhes*-, "god".

38. Considerable amount of Urartian toponyms and theonyms, as well as the clear Indo-European character of the Urartian pantheon show the prevalence of Armenian ethnic element in Armenian Highland which could be taken as serious proof for the possible Armenian character of the language of Urartian hieroglyphic script.

V. THE HIEROGLYPHIC SCRIPT OF VAN KINGDOM IN THE GENERAL CONTEXT OF THE HISTORY OF SCRIPT IN THE ARMENIAN HIGHLAND

39. The early phase of the script in the Armenian Highland falls into the Neolithic period with two subphases.

40. With the development of pictography appears the logographic script (from V millennium).

41. The development and simplification of logography led to the formation of a linear script which was in use at least from the III millennium B.C. up to the early I millennium B.C. (see Table IV).

42. During the XII-VIII c.B.C. the Anatolian hieroglyphic script was in use in the western

part of the Armenian Highland (Euphrates basin).

43. The hieroglyphic script of Urartu, which had appeared and was in use during the IX-VI c.B.C., developed on the base of local pictography, under the influence of Anatolian hieroglyphic script.

44. The problem of the usage of this script in post-Urartian period remains obscure. Probably, it was in use only in the temples.

45. With the rise of Christianity in Armenia the hieroglyphic script was banned and pursued as the product of pagan culture. In spite of this, the hieroglyphic script continues to exist in the form of "magic" signs, signatures of craftsmen, on coins of Cilician Armenian kings. The lists of these signs, supplied with explanations, appeared in medieval manuscripts (see Table V).

* * *

This book includes the results of our studies conducted in 1995-1997, based upon approximately 1350 inscriptions and monogramms (see our Corpus in Appendix). Since the previous publications contain several mistakes, the list of hieroglyphic signs was not included, in order to avoid their here.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ LIST OF ABBREVIATIONS

ՀՅԱՆՈՒՆ - Ղաշտային հետախուզական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան
ԵԱՀ ... ԳՆ - Երիտասարդ արևելագետների համրապետական ... գիտական նստաշրջան
ԵԲԴ - Երևանի բիայնական դամբարան
ԵԶԴԹ - Երևան քաղաքի պատմության թանգարան
ԶԹ - Զեկուցումների թեզիսներ
ԷԹ - «Էրեբունի» թանգարան
ԼՀԳ - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»
ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա
ՀԱՊԹ - Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան
ՀՀԱՆՈՒՆ - Հնագիտական հետախուզական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան
ՀԴԴԹ - Հայաստանի պատմության պետական թանգարան
ՀՍՀ - Հայկական սովետական հանրագիտարան
ԴԲՀ - «Պատմա-բանասիրական հանդես»
ՏՀԳ - «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»
ВДИ - «Вестник древней истории»
ГАИМК - Гос. Академия истории материальной культуры
ГМИИ - Гос. музей изобразительных искусств им. А.С.Пушкина
ԴՅ - «Древний Восток»
ԿՅ - «Культура Востока»
ՅՅ - «Эпиграфика Востока»
AMI - «Archaeologische Mitteilungen aus Iran», Neue Folge
Arm. - Armavir
AS - «Anatolian Studies»
BTY - Biainian Tomb of Yerevan
KB - Karmir blur
TK - Toprak kale
WAu - Western Armenia - unknown

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ
LIST OF UTILIZED LITERATURE

- Աբրահամյան Ա.Գ., Հայ գիր և գրչության պատմություն, Ե., 1959
Աբրահամյան Ա.Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973
Աբրահամյան Ա.Գ., Նախաձայնողական հայ գիր և գրչություն, Ե., 1982
Արդմեյ Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972
Աճառյան Յր., Հայերեն արձատական բառարան, հ. I, Ե., 1971
Աճառյան Յր., Հայերեն արձատական բառարան, հ. IV, Ե., 1979
Աճառյան Յր., Հայոց գրերը, Ե., 1984
Ավետիսյան Զ.Գ., Արագածի ուրարտական միջնաբերդի պեղումները, ՀԽՍՀ 1985-1986թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե. 1987
Բայրուրյան Ե., Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի պոլեմերները, «Տեղեկագիր» (պատմ. և գրակ. ինստիտուտ), գիրք II, Ե., 1937
Բարսեղյան Լ.Ա., Հայոց գիրը մշակույթի շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա», 1964, 3.
Գալսերյան Վ., Ուրարտական արձանագրությանը բրոնզե իրեր Կամոյից, ԼՂԳ, 1984, 2
Ենգիբարյան Ն.Գ., Ուրարտական դամբարաններ Նորատուսից, ՀՀ 1989-90թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե. 1991
Եսայան Ս.Ա., Հայաստանի հնագիտություն, I, Ե., 1992
Եսայան Ս.Ա., Արաքսյան Լ.Վ., Ներքին խնձոր /Կայալի Դերե/ ամրոցը, ՊԲՀ, 1991, 1
Եսայան Ս.Ա., Բիլգազու Լ.Լ., Հնայական Ա.Գ., Կանեցյան Ա.Գ., Երևանի բիսմալյան դամբարանը (2), տե՛ս Մոմթե Մելքոնյան, Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները (Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները), Ե. 1995, գրքում
Եսայան Ս.Ա., Քիլիմեյան Գ.Ա., Հայկաբերդ ամրոցը, ԼՂԳ, 1991, 6
Երեմյան Ս.Ս., Ն. Սառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, Մառը և հայագիտության հարցերը, Ե., 1968
Երևան I - Կատալոգ ԵՊՊԹ հնագիտական իրերի, I, Ե., 1964
Երևան II - Կատալոգ ԵՊՊԹ հնագիտական իրերի, II, Ե., 1967
Երևան III - Կատալոգ ԵՊՊԹ հնագիտական իրերի, III, Ե., 1972
Թորոսյան Ռ.Մ., Թեոդոսի վաղ երկրագործական բնակավայրը (Ճ. ք. և IV հազարամյակ), Ե., 1976
Խորայնյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971
Լեո, Վանի թագավորությանը, Թիֆլիս, 1915
Լևոնյան Գ., Սի առեղծվածային քանդակապատկեր, «Սովետական արվեստ», 1941
Խաչիկյան Լ., Աշխատություններ, հ. Ա., Ե., 1995 (արտատպված ՊԲՀ, 1963, 4-ից)
Կատալոգ Մ., Ուրարտու, ՀՍՀ, հ. 12, Ե., 1986
Կարապետյան Զ.Զ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, ԼՂԳ, 1978, 10
Կարապետյան Զ.Զ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությու-
նների մասին, ՀԺՊԲ, 1, 1981
Կարախանյան Գ.Զ., Ժայռապատկեր, ՀՍՀ, հ. 4, Ե., 1978
Կարախանյան Գ.Զ., Սաֆյան Պ.Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970
Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Արգիշտիի և իր նորարարական աշխատանքները, ՀՀ 1993-
95թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1996
Հայ ժողովրդի պատմություն, I, Ե., 1971
Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմություն, Ե., 1981
Հարությունյան Ն.Վ., Կարմիր բլուրի նորագյուտ սեպագիր աղյուսակը, ՊԲՀ, 1958, 3
Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
Հնայական Ա.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990
Հնայական Ա.Գ., 1989-90թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1991
Հնայական Ա.Գ., Հայկ մահապետի մասին առասպելն ու Կիբելա քաղաքը Նիբուրի լեռներում, ՊԲՀ, 1992, 1
Ղառաքյան Գ.Մ., Թեյեբաիի /Կարմիր Բլուր/ պեղումներից հայտնաբերված մի հիերոգլիֆի
մասին, ՏՀԳ, 1960, 1
Ղափանյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940
Սանաճյան Զ., Երկեր, Ա, Ե., 1977

- Սանուկյան Զ.Բ., Արաշատից հայտնաբերված ուրարտական և ասորեստանյան կնիքներ, ՀԽՍՀ
ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1981,
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Ե., 1973
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Գիտությունն սկսում է նախնադարում, Ե., 1978
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Ե. II, 1981
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Թորոսյան Ռ.Մ., Արգիշտիի և իր նորարարական աշխատանքները, Ե., 1971
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Խորայնյան Մ.Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, I, Ե., 1971
Մարտիրոսյան Զ.Ա., Սնանկանյան Զ.Զ., Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարի, ՏՀԳ, 1958, 10
Միքայելյան Գ.Զ., Սևանի ավազանի կիկլոսայան ամրոցները, Ե., 1968
Սնանկանյան Ստ.Խ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի
քանի հարցեր և քարագործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, 3
Մովսիսյան Ա.Ե., Հնագիտական պետությունը Հայաստանում. Արատու, Ե., 1992
Մովսիսյան Ա.Ե., Դիտողություններ ուրարտական մեհենագրության ծագման վերաբերյալ ԵԱՀ 17-
րդ զՆ ԶԹ, Ե. 1996 (a),
Մովսիսյան Ա.Ե., «... Դրոշմալ զանուն կոնապաշտ թագաւորացն Հայկազանց», «Գարուն», 1996(b),
թիվ 8
Մովսիսյան Ա.Ե., Վանյան /ուրարտական/ մեհենագրության լեզուն, «Գարուն», 1996 (c), թիվ 10
Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության մեհենագրերը. Ընդհանուր բնութագիրը և վերնագրերը
բանալին. - «Հանդես Ամսօրեայ», 1996 (d), թիվ 1-12
Մովսիսյան Ա.Ե., Հատուկ անունների գրության սկզբունքները ուրարտական հիերոգլիֆիկայում,
ԵԱՀ 18-րդ զՆ ԶԹ, Ե., 1997
Չանչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Ա., Ե., 1985 (արտատպված՝ Վենետիկ, 1785-ից)
Պետրոսյան Ա., Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող
տարրի երեւոյցների վերաբերյալ, Հայ ժողովրդական նշակույթի հետազոտման հարցեր,
Երիտասարդ գիտնականների VII կոնֆերանս, Ե., 1988
Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց
ազգածագման խնդիրը, Ե., 1997
Պետրոսյան Գ.Բ., Թվագրությունը Ուրարտուում ըստ ուրարտական սեպագիր
արձանագրությունների, ՏՀԳ, 1945, թիվ 3-4
Ջահուկյան Գ.Բ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցաբանում, ՊԲՀ, 1986, 1
Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախադարյան ժամանակաշրջան, Ե., 1987
Ջահուկյան Գ.Բ., Ուրարտուի և հայերենը, /Բ.Ն.Սառը/ Ե., Գ.Զ.Ջահուկյան, Գ.Խ.Սարգսյան,
Ուրարտու-Հայաստան, Ե., 1988 գրքում/
Սանվելյան Խ., Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Ե., 1941
Սանտալեան Զ., Ասորեստանեաց և պարսիկ սեպագիր արձանագրությունը, Վիեննա, 1901
Սանտալեան Զ., Ասորեստանեաց «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները /Հայկի
Սարգսյան Գ.Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և զարգացման փուլերի խնդիրը/, ՊԲՀ, 1992,
և Հայկականի առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1992,
2-3
Սարգսյան Ս. Զ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1967
Սմբատյան Մ., Ցուլակերտի բերդը, «Արարատ», 1910, 2
Սրվանդատյան Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982
Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՂԳ, 1972, 2
Տիրացյան Գ.Ա., Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼՂԳ, 1973, 5
Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՂԳ, 1974 (a) 1 2
Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ՊԲՀ, 1974 (b), 3
Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի 1973թ. պեղումների նյութերը, ՊԲՀ, 1979, 4
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1977-78թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1981, 3
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1974-76թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1982, 1
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1978-80թթ. պեղումները, ԼՂԳ, 1983, 10
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1981-82թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1985, 4
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1983-84թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1988, 3
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1985-86թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1987-88թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե.,
1989
Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀՀ 1989-90թթ. ԴՅԱՍՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1991
Փիլիպոսյան Ա.Ա., Խաչատրյան Լ.Ե., Գեղիկոտի վիճափոր դամբարանը, Մոմթե Մելքոնյան,

Ուրարտական ժայռափոր դարձրածներ, Ե., 1995 զրքրւմ
 Փրիլապոյս Ս.Ս., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արեւելքի կնիքադրոնիւրաժ
 հիմնադրուած (Ստեմախալուրաժի տեղադրւած), Ե., 1997
 Абибуллаев О.А., Раскопки холма Кюль-тепе около Нахичевани в 1955г., Материалы и
 исследования по археологии СССР, 1959, 67
 Аветисян Г.Г., Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Е., 1992
 Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Е., 1985
 Барсегян А.А., Об одной урартской иероглифической надписи, ՊԲՀ, 1961, 3(4)
 Барсегян А.А., Об урартской иероглифической письменности, ԼՀԳ, 1967, 2
 Брашинский И.Б., Урартские карасы. Проблемы метрологии и стандартов, ՊԲՀ, 1978, 1
 Вайман А.А., Урартская иероглифика: расшифровка знака и чтение отдельных надписей,
 КВ, А., 1978
 Варданян Р.О., Асатрян Д.Г., Некоторые замечания по метрологии Урарту, ՊԲՀ, 1980,
 Гельб И.Е., Опыт изучения письма, М., 1982
 Демская А.А., Кладовые Эребуни, „Сообщения ГМИИ“, М., 1968
 Джаукян Г.Б., Урартский и индоевропейский языки, Е., 1963
 Джаукян Г.Б., Взаимоотношение индоевропейских, хуррито-урартских и кавказских языков,
 Е., 1967
 Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М., 1969
 Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2-4
 Дьяконов И.М., История Мидии, М.-А., 1956
 Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, А., 1963
 Дьяконов И.М., О методах дешифровки древних текстов. - Тайны древних письмен, М.,
 1976
 Дьяконов И.М., К вопросу о символе Халди, ДВ, 4, Е., 1983
 Дьяконов И.М., О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых
 урартских текстах, ДВ, 5, Е., 1988
 Есаян С.А., Доспех древней Армении, Е., 1986
 Есаян С.А., Биятов А.Н., Амаякян С.Г., Канецян А.Г., Биайнская гробница в Ереване, Е., 1991
 Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан, Е., 1988
 Есаян С.А., Хнкиян О.С., Находки биайнских изделий в Ехегнадзоре, «Բանբեր երևանի
 հիմնադրուած», 1990, 3
 Иванов Вяч. Вс., Анатолийские языки, Древние языки Малой Азии, М., 1980
 Израелян М.А., Уточнения к чтению урартских надписей. Об урартской системе
 счисления, ДВ, 2, Е., 1976
 Кальмейер П., Символ Халди, ДВ, 4, Е., 1983
 Капанцян Г.А., Халдская надпись Русы I из Келакрана, Е., 1931
 Карагезян О.О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным
 источникам, ԼՀԳ, 1988, N7
 КБ - 1 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, I, Е., 1950
 КБ - 2 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, II, Е., 1952
 КБ - 3 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, III, Е., 1955
 КБ, 1970 - Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур, (каталог), А., 1970
 Коростовцев М.А., Египетский язык, М., 1961
 Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Трналети, Тб., 1941
 Куфтин Б.А., Урартский „кодумбарий“ у подошвы Арарата и Куро-аракский энеолит, Вестник
 музея Грузии, 1944, вып. 13-19
 Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н., Древние культуры Южного Кавказа, А., 1970
 Мартиросян А.А., Город Тейшебаини, Е., 1961
 Мартиросян А.А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964
 Мартиросян А.А., Аргиштихинили, Е., 1974
 Мартиросян А.А., Печати мастеров на сосудах из Аргиштихинили, ДВМК, М., 1981
 Меликишвили Г.А., Наири-Урарту, Тб., 1954
 Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960
 Меликишвили Г.А., Урартский язык, М., 1964

Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, ВДИ, 1971, 3-4
 Мещанинов И.И., Закавказские иероглифы, „Сообщения ГАИМК“, 1932, 3-4
 Мещанинов И.И., Загадочные знаки Причерноморья, „Известия ГАИМК“, вып. 62, А., 1953
 Орбели И.А., Предварительный отчет о командировке в Азиатскую Турцию в 1911-1912гг.,
 „Известия Императорской Академии Наук“, С.-Петербург, 1912
 Петросян А., Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских пантеонов
 в свете данных языкознания и этнографии, - Հայ ժողովրդական ծախվուքի հետազոտման
 հարցեր, Երևանի քաղաքականության VII կոնֆերանս, Ե., 1988
 Пиотровский Б.Б., Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Труды отдела
 истории культуры и искусства Востока, I, А., 1939
 Пиотровский Б.Б., Урарту и Закавказье, „Краткие сообщения Института истории
 материальной культуры“, М.-А., 1940, III
 Пиотровский Б.Б., Урарту и Закавказье, Урарту, Е., 1944
 Пиотровский Б.Б., Клиннообразные надписи на бронзовых чашах из раскопок на Кармир-
 Блуре в 1949г., ЭВ, 1951
 Пиотровский Б.Б., Кармир-Блур. Раскопки 1954г., СГЭ, 1955
 Пиотровский Б.Б., Клиннообразные урартские надписи из раскопок на Кармир-Блуре, 1954г.,
 ЭВ, 1956
 Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959
 Пиотровский Б.Б., Искусство Урарту, М., 1962
 Сардарян С.А., Древнейшая история и культура Армении (Автореферат докторской
 диссертации), Е., 1971
 Тирация Г.А., Урартский Армавир, КВ, А., 1978
 Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 1961
 Фридрих И., История письма, М., 1979
 Хачатрян В., Урарты или урартийцы-кто они?, Е., 1991
 Хачатрян Т.С., Древняя культура Ширака, Е., 1975
 Хачикян М.А., Хуритский и урартский языки, Е., 1985
 Ходжаш С.И., Керамика Эребуни, „Сообщения ГМИИ“, IV, М., 1968
 Ходжаш С.И., Оттиски урартских печатей на керамике из Эребуни, История и филология
 древнего Востока. XI годичная научная сессия ЛО ИВАН. Краткие сообщения, М.,
 1976
 Ходжаш С.И., Знаки на урартской керамике Эребуни, ДВМК, М., 1981
 Эребуни, 1979 - Ходжаш С.И., Труханова Н.С., Оганесян К.А., Эребуни, М., 1979
 Aalto P., Notes on methods of decipherment of unknown languages, „Studia Orientalia“, 1945, XI, 4
 Badalan R.S., Kohl P.L., Kroll S.E., Tonikjan A.V., Bericht über die amerikanisch-armenisch-
 deutsche archäologische Expedition in Horom/Armenien 1995, „Eurasia Antiqua“ (in press)
 Barnett R.D., The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, „Iraq“, vol. XII, 1950
 Barnett R.D., The Urartian cemetery at Igdyr, AS, 1963, vol. XIII
 Barnett R.D. The hieroglyphic writing of Urartu, Anatolian Studies presented to H.G. Güterborck, Istanbul,
 1974
 Bedukian P.Z., Coinage of Cilician Armenia, Danbury, Connecticut, 1979
 Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978
 Bossert H.T., Altanatolien, Berlin, 1942
 Buck C. D., A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages,
 Chicago-London, 1949
 Burney C.A., A first season of excavation at Kayalidere, AS, 1966, vol. 16
 Collon D., Near Eastern Seals, London, 1990
 Cowley A.E., The Hittites, London, 1920
 Dincol A.M., Çavuştepe çikan yazitli buluntular, „Anadolu“, 1978, XVIII
 Hawkins J.D., Assyrians and Hittites, „Iraq“, 1974, vol. 36, P.1-2
 Klein J.J., Urartian hieroglyphic inscriptions from Altintepe, AS, 1974, vol. 24
 Kleis W., Bastam, I, Berlin, 1979
 König F.W., Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957
 Kroll S., Keramik urartäischer festungen in Iran, Berlin, 1976

- Labat R., Manuel d'epigraphie akkadienne, Paris, 1948
 Laroche E., Les Hieroglyphes Hittite, I, Paris, 1960
 Laroche E., Les Hieroglyphes d'Altintepe, „Anadolu“, vol. 15
 Lehmann-Haupt C.F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Band IX, Nro. 3, Berlin, 1907
 Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910
 Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, II a, Berlin und Leipzig, 1926
 Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, II b, Berlin und Leipzig, 1931
 Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II, Chicago, 1927
 Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, Parte I, Roma, 1906
 Piotrovskii B.B., Urartu. The Kingdom of Van and its Art, New-York - Washington, 1967
 Piotrovsky B.B., Ourartou (Archaeologia Mundi), Geneve-Paris-München, 1969
 Porada E., The Collection of the Pierpont Morgan Library, Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections, Washington 1948
 Riemschneider M., Das Reich am Ararat, Leipzig-Heidelberg, 1966
 Salvini M., Geschichte und Kultur der urartäer, Darmstadt, 1995
 Sayce A.H., The cuneiform inscriptions of Van, „Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland“, London, 1882, XIV, 3-4
 Seidl U., Die Siegelbilder, - W.Kleis, Bastam, I, Berlin, 1979(a)
 Seidl U., Die Siegelbilder, - W.Kleis, Bastam, II, Berlin, 1979(b)
 Tanabe K., Hori A., Hayashi T., Miyashita S., Ishida K., Studies in the Urartian bronze objects Japanese collections (1), - „Bulletin of the Ancient Oriental Museum“, IV, Tokyo, 1982.
 Tašyurek O.A., Some inscribed urartian bronze armour, „Iraq“, 1975, vol. 37, part. 2.
 Tašyurek O.A., Examples of offering plaques from Giyimli (Hirkanis), „Beleten TTK“, 1978, XLII, 166
 Urartu, Gent, 1982-83 - Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten kultuur uit het bergland Armenië, Gent, 1982-1983
 Urartu, München, 1976 - Urartu. Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens, München, (Ausstellungskataloge der prähistorischen Staatssammlung, Bd. 2), 1976
 van Loon M., Urartian Art, Istanbul, 1966
 von Schuler E., Urartäische Inschriften aus Bastam, I, AMI, NF, 3, 1970
 von Schuler E., Urartäische Inschriften aus Bastam, II, AMI, NF, 5, 1972
 Wartke R.-B., Toprakkaie. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin, 1990

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԴԻՎԱՆ
 ՎԱՆԻ ԹԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՅԵՆԱԳԻՐ
 ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
 ՄԵՆԱՆՇԱՆՆԵՐԻ

Դիվանը կազմել ենք մեր ձեռքի տակ եղած նյութերով. այն ընդգրկում է շուրջ 1350 արձանագրություն և մեծաքանակությամբ զարդանքներ: Որոշակի համակարգի բերելու նպատակով դրանք դասակարգել ենք ըստ հուշարձանների և համարակալել այնպես, որ ամեն մի զրակիր առարկա ունենա իր կոդը: «Աղյուսակների բացատրություն» բաժնում նույն սկզբունքով և հերթականությամբ նշված են դրանց վկայության վայրերը: Ընդ որում, եթե վերջիններս արդեն հրատարակված են, նշվում է միայն հրատարակության տեղը: Համառոտ կերպով բնութագրված են միայն նրանք, որոնք առաջին անգամ հրատարակվում են մեր կողմից (A - կնիքներ և կնքադրոշմներ; B - բրոնզե թասեր; C - խեցեղեն անոթներ; D - քարե առարկաներ, և այլն):

APPENDIX

CORPUS OF HIEROGLYPHIC INSCRIPTIONS AND MONOGRAMS OF VAN KINGDOM

The Corpus includes about 1350 inscribed objects, where every item has its own code number. The chapter "Explanation of plates" contains references to places of publication of inscribed objects. Inscriptions and monograms first published by us are supplied with brief descriptions (A - seals and seal impressions; B - bronze cups; C - ceramic vessels; D - stone objects; etc).

EXPLANATION OF PLATES

I

1-2. Ալիշար / Alishar
Питровский, 1962, 6:

1-4, 6. Արագած / Aragats
Ավետիսյան, 1987, 143, նկ./ fig. 2-3:
5. Аветисян, 1992, 143:

Արին բերդ / Arin berd
1. Эребуни, 1979, 137 (միայն մեկ կողմի լուսանկարը / photo of only one side):
2. Իսրայելյան, 1971, 96-98; Эребуни, 1979, 108, 138:
3. Իսրայելյան, 1971, 96-98, աղ./ table XIV; Գրդյոմ / SHMA 2165-50:
4. Իսրայելյան, 1971, 96-98, աղ./ table XIV;
5. Իսրայելյան, 1971, 96-98; Գրդյոմ / SHMA 2165-50:
6. Գրդյոմ / SHMA 2444-61(A):
7. Գրդյոմ / SHMA 2444-70(A):
8-26. Ходжаш, 1976, 64-68:
27-77. Ходжаш, 1981, 85-87, 169, աղ./ table I-II, նկ./ pic. 67-68:

II

Արին բերդ / Arin berd
78-113. Ходжаш, 1981, 87-88, 169-171, աղ./ table II-VI, նկ./ pic. 68-72:

III

Արին բերդ / Arin berd
114-145. Ходжаш, 1981, 88-89, 171-173, աղ./ table VI-IX, 72-75:

IV

Արին բերդ / Arin berd
146-150. Ходжаш, 1981, 89, 173, աղ./ table IX, նկ./ pic. 75:
151. Գրդյոմ / SHMA 2120-1(C):
152. Գրդյոմ / SHMA 2120-2(C):
153. Գրդյոմ / SHMA 2120-3(C):
154. Իսրայելյան, 1971, 72; Գրդյոմ / SHMA 2120-7:
155. Գրդյոմ / SHMA 2120-12(C):
156. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 21; Գրդյոմ / SHMA 2165-23:
157. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 21; Գրդյոմ / SHMA 2165-23:
158. Գրդյոմ / SHMA 2165-23(C):
159. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 22; Գրդյոմ / SHMA 2165-23:
160. ԵՐ / EM 13-3(C):
161. ԵՐ / EM 15-13(C):
162. ԵՐ / EM 15-14(C):
163. ԵՐ / EM 23-32(C):
164. Գրդյոմ / SHMA 2244-70(C):
165. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 22; Գրդյոմ / SHMA 2165-23:

166. Գրդյոմ / SHMA 2244-61(C):
167. ԵՐ / EM 79-11/1(C):
168. ԵՐ / EM 13-3(C):
169. ԵՐ / EM 13-11(C):
170. ԵՐ / EM 79-41(C):
171. ԵՐ / EM 78-27(C):
172. ԵՐ / EM 23-86(C):
173. ԵՐ / EM 79-27/2(C):
174. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 20 b; ԵՐ / EM 79-42:
175. ԵՐ / EM 80-21(C):
176. ԵՐ / EM 79-44/2(C):
177. ԵՐ / EM 112-43(C):
178. ԵՐ / EM 112-100(C):
179. ԵՐ / EM 80-54(C):
180. ԵՐ / EM 112-104(C):
181. ԵՐ / EM 112-240(C):

V

Արին բերդ / Arin berd
182. ԵՐ / EM 112-262(C):
183. ԵՐ / EM 112-329(C):
184. ԵՐ / EM 113-6(C):
185. ԵՐ / EM 112-125(A, C):
186. ԵՐ / EM 113-172/3(C):
187. ԵՐ / EM 113-232(C):
188. ԵՐ / EM 113-18(C):
189. ԵՐ / EM 112-326(C):
190. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 20 a:
191. Իսրայելյան, 1971, նկ./ pic. 22:
192. Երևան II, աղ./ table XX-1; Երդյոմ / YHM 1977-4:
193. Երևան II, աղ./ table XX-3; Երդյոմ / YHM 1999-126:
194. Երևան II, աղ./ table XX-8; Երդյոմ / YHM 1999-6:
195. Երևան II, աղ./ table XXI-3; Երդյոմ / YHM 1777-7:
196. Երևան II, աղ./ table XXI-5; Երդյոմ / YHM 1999-29:

Արմավիր / Armavir
1. Куфтин, 1944, 57, 59-60, նկ./pic. 33-7; Мартиросян, 1974, 25:
2. Питровский, 1944, 276, 343, նկ./pic. 88-11:
3. Тирациян, 1978, 110-111, նկ./pic. 4 (հայելային շրջան / mirror reflection):
4. Куфтин, 1944, 57, 59-60, նկ./pic. 33-8; Мартиросян, 1974, 25:
5. Тирациян, 1978, 110-111, նկ./pic. 5:
6. ՀԱՄԻՐ / SEMA 3344-2(A):
7. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 225-426:
8. Мартиросян, 1974, 25; Գրդյոմ / SHMA, 2331-125:
9. Мартиросян, 1974, 25:
10. Վարապետյան, Ենգիբարյան, 1996, 35:
11. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 223:
12. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 223:
13. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 225:
14. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 225:
15. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, 225:
16. Мартиросян, 1974, 81, նկ./pic. 50b:
17. Мартиросян, 1974, 81, նկ./pic. 50b:
18. Мартиросян, 1974, 118, նկ./pic. 74:

19. Մարտիրոսյան, 1974, 81, նկ./pic. 50b:
20. Մարտիրոսյան, 1974, 81, նկ./pic. 50b:
21. Մարտիրոսյան, 1974, 81, նկ./pic. 50b; ՀԴՊԹ / SHMA 2424-38:
22. Մարտիրոսյան, 1974, 81, նկ./pic. 50b:

VI

Արմավիր / Armavir

23. Մարտիրոսյան, 1974, 118, նկ./pic. 74:
- 24-30. Մարտիրոսյան, 1974, 120, նկ./pic. 75:
31. Մարտիրոսյան, 1974, 122, նկ./pic. 76; ՀԴՊԹ / SHMA 2231-113:
32. Մարտիրոսյան, 1974, 120, նկ./pic. 75:
33. Մարտիրոսյան, 1974, 122, նկ./pic. 76(զվարձակ / upside-down); ՀԴՊԹ / SHMA 2331-106:
34. ՀԴՊԹ / SHMA 2287-4 (C):
35. ՀԴՊԹ / SHMA 2329-5 (C):
36. ՀԴՊԹ / SHMA 2287-5 (C):
37. ՀԴՊԹ / SHMA 2329-7 (C):
38. ՀԴՊԹ / SHMA 2329-8 (C):
39. ՀԴՊԹ / SHMA 2330-55 (C):
40. ՀԴՊԹ / SHMA 2330-21 (C):
41. ՀԴՊԹ / SHMA 2331-24 (C):
42. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-5 (C):
43. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-7 (C):
44. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-8; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
45. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-9 (C):
46. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-15; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
47. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-17 (C):
48. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-22 (C):
49. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-28 (C):
50. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-32 (C):
51. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-27 (C):
52. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-35; Մարտիրոսյան, 1974, 120, նկ./pic. 75:
53. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-36; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
54. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-73 (C):
55. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-37 (C):
56. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-81 (C):
57. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-81 (C):
58. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-85 (C):
59. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-87 (C):
60. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-94; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
61. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-95 (C):
62. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-97; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
63. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-107; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:
64. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-108 (C):
65. ՀԴՊԹ / SHMA 2424-97; Մարտիրոսյան, 1974, 130, նկ./pic. 81:

VII

Արմավիր / Armavir

66. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-32; Մարտիրոսյան, 1974, 128, նկ./pic. 80:
67. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-33; Մարտիրոսյան, 1974, 123, նկ./pic. 77:
68. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-34; Մարտիրոսյան, 1974, 128, նկ./pic. 80:
69. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-35; Մարտիրոսյան, 1974, 128, նկ./pic. 80:
70. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-36; Մարտիրոսյան, 1974, 128, նկ./pic. 80:
71. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-38; Մարտիրոսյան, 1974, 128, նկ./pic. 80:

72. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-39 (C):
73. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-41; Մարտիրոսյան, 1974, 123, նկ./pic. 77:
74. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-44 (C):
75. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-45 (C):
76. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-48 (C):
77. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-57 (C):
78. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-56 (C):
79. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-96 (C):
80. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-105 (C):
81. ՀԴՊԹ / SHMA 2425-107 (C):
82. ՀԴՊԹ / SHMA 2583-4 (C):
83. ՀԴՊԹ / SHMA 2583-5 (C):
84. ՀԴՊԹ / SHMA 2583-41 (C):
85. ՀԴՊԹ / SHMA 2583-95 (C):
86. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-34 (C):
87. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-23 (C):
88. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-39 (C):
89. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-39 (C):
90. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-34 (C):
91. ՀԴՊԹ / SHMA 2584-34 (C):
92. ՀԱՊԹ / SEMA 285-57 (C):
93. ՀԱՊԹ / SEMA 285-59 (C):
94. ՀԱՊԹ / SEMA 285-58 (C):
95. ՀԱՊԹ / SEMA 285-48 (C):
96. ՀԱՊԹ / SEMA 285-47b (C):
97. ՀԱՊԹ / SEMA 285-50 (C):
98. ՀԱՊԹ / SEMA 285-52a (C):
99. ՀԱՊԹ / SEMA 285-60 (C):
- 100.

VIII

Արմավիր / Armavir

101. ՀԱՊԹ / SEMA 285-52b (C):
102. ՀԱՊԹ / SEMA 285-52c (C):
103. ՀԱՊԹ / SEMA 285-43 (C):
104. ՀԱՊԹ / SEMA 285-44 (C):
105. ՀԱՊԹ / SEMA 285-41 (C):
106. ՀԱՊԹ / SEMA 285-38 (C):
107. ՀԱՊԹ / SEMA 285-37 (C):
108. ՀԱՊԹ / SEMA 285-36 (C):
109. ՀԱՊԹ / SEMA 285-46 (C):
110. ՀԱՊԹ / SEMA 285-45 (C):
111. ՀԱՊԹ / SEMA 285-57b (C):
112. ՀԱՊԹ / SEMA 285-49b (C):
113. ՀԱՊԹ / SEMA 285-55c (C):
114. ՀԱՊԹ / SEMA 285-53 (C):
115. ՀԱՊԹ / SEMA 285-51 (C):
116. ՀԱՊԹ / SEMA 285-55b (C):
117. ՀԱՊԹ / SEMA 285-55a (C):
118. ՀԱՊԹ / SEMA 289-1 (C):
119. ՀԱՊԹ / SEMA 289-14a (C):
120. ՀԱՊԹ / SEMA 289-8 (C):
121. ՀԱՊԹ / SEMA 289-17 (C):
122. ՀԱՊԹ / SEMA 3344-11 (C):

123. ՀԱՊԹ / SEMA 3344-42 (C):
124. ՀԱՊԹ / SEMA 3344-59 (C):
125. ՀԱՊԹ / SEMA 4272-12 (C):
126. ՀԱՊԹ / SEMA 4272-13 (C):
127. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-16 (C):
128. ՀԱՊԹ / SEMA 4272-101 (C):
129. ՀԱՊԹ / SEMA 4272-71 (C):
130. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-18 (C):
131. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-50 (C):
132. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-28 (C):
133. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-34 (C):
134. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-32 (C):
135. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-41 (C):
136. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-7 (C):
137. ՀԱՊԹ / SEMA 4273-42 (C):
138. ՀԱՊԹ / SEMA 283-20 (C):
139. ՀԱՊԹ / SEMA 283-10 (C):

IX

Արմավիր / Armavir

140. ՀԱՊԹ / SEMA 283-41 (C):
141. ՀԱՊԹ / SEMA 283-51 (C):
142. ՀԱՊԹ / SEMA 287-43 (C):
- 143-145. Տիրացյան, Կարապետյան, 1985, 221-223:
146. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-34 (C):
147. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-72 (C):
148. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-61 (C):
149. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-54 (C):
150. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-71 (C):
151. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-126 (C):
152. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-82 (C):
153. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-153 (C):
154. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-117 (C):
155. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-89 (C):
156. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-117 (C):
157. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-117 (C):
158. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-117 (C):
159. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-140 (C):
160. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-140 (C):
161. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-140 (C):
162. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-126 (C):
163. ՀԱՊԹ / SHMA 2584-126 (C):
164. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-64 (C):
165. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-64 (C):
166. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-66 (C):
167. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-66 (C):
168. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-66 (C):
169. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-33 (C):
170. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-66 (C):
171. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-5 (C):
172. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-60 (C):
173. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-83 (C):
174. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-59 (C):
175. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-53 (C):

176. ՀԱՊԹ / SHMA 2626-76 (C):
177. ՀԱՊԹ / SHMA 2585-50 (C):
178. ՀԱՊԹ / SHMA 2627-152 (C):
179. ՀԱՊԹ / SHMA 2627-152 (C):
- 180-181. Մարտիրոսյան, 1974, 123:

X

Արմավիր / Armavir

- 182-186. Մարտիրոսյան, 1974, 124:
- 187-188. Մարտիրոսյան, 1974, 126:
189. Մարտիրոսյան, 1974, 128:
190. Մարտիրոսյան, 1974, 130:
- 191-192. Մարտիրոսյան, 1974, 162:
193. Մարտիրոսյան, 1974, 171:
194. Մարտիրոսյան, 1974, աղ. / table III:
195. ՀԱՊԹ / SHMA 2626-79 (D, սյան հիմք / pillar basis):
196. Մարտիրոսյան, 1981, 80, 167, նկ. / pic. 50:

Բաստամ / Baslam

1. Seidl, 1979(b), 147, աղ. / table 29:
2. Seidl, 1979(a), 139, աղ. / table 37:
3. Seidl, 1979(b), 148, աղ. / table 31:
4. Seidl, 1979(b), 148, աղ. / table 29:
5. Seidl, 1979(a), 139, աղ. / table 37:
- 6-9. Seidl, 1979(a), 139, աղ. / table 36:
10. Seidl, 1979(a), 139, աղ. / table 35:
11. Seidl, 1979(a), 139, աղ. / table 37:
12. Seidl, 1979(b), 147-148, աղ. / table 28:
13. Seidl, 1979(b), 148, աղ. / table 31:
14. Seidl, 1979(b), 148, աղ. / table 31:
15. Seidl, 1979(a), 140, աղ. / table 37:
16. Seidl, 1979(a), 149, աղ. / pl. 31:

XI

Բաստամ / Bastam

- 17-18. Seidl, 1979(a), 137, աղ. / table 28-30, 33:
- 19-21. Seidl, 1979(b), 147, աղ. / table 26-27:
22. Seidl, 1979(a), 137-138, աղ. / table 30-31:
- 23-36. Seidl, 1979(b), 145-146, աղ. / table 20-21:
- 37-56. Seidl, 1979(a), 138, աղ. / table 32-35:
- 57-95. Seidl, 1979(b), 146, աղ. / table 23-24:
- 96-124. Seidl, 1979(b), 145, աղ. / table 19-20:
- 125-126. Seidl, 1979(b), 148, աղ. / table 30:
- 127-129. Seidl, 1979(b), 146, աղ. / table 25-26:
- 130-133. Seidl, 1979(b), 145, աղ. / table 20:
- 134-135. Seidl, 1979(b), 146, աղ. / table 22:
136. Seidl, 1979(a), 139-140, աղ. / table 38:

XII

Բաստամ / Bastam

137. Seidl, 1979(a), 140, աղ. / table 38:

138. Seidl, 1979(a), 140, աղ./table 38:
139. Seidl, 1979(b), 147, աղ./table 27:
140. Seidl, 1979(a), 140, աղ./table 38:
- 141-169. von Schuler, 1972, 125-134:

XIII

Գավառ/ Gavar

1. Միրայեյան, 1968, 18-20, աղ./pl. 14a:
2. Գայսերյան, 1984, 101-102:

Գեղիովիտ/ Geghovit

1. Փիլիպոսյան, խաչատրյան, 1995, 83, աղ./ pl. 11-3:
2. ՀԴԴԹ/ SHMA 2695-25 (B):

Դովրի/ Dovri

- 1-19. Հմայակյան, 1991, 58-60:

Երևան A/ Yerevan A

1. Բայրուրյան, 1937, 285; Пиотровский, 1940, 38, նկ./fig. 9:

XIV

Երևան Բ/ Yerevan B

1. ԷԹ 132-1(C):
2. ԷԹ 132-3(C):

ԵԲՎ/ BTY

- 1-5. Есаян, Биягов, Амаякян, Канецян, 1991: Եսայան, Բիյագով, Հմայակյան, Կանեցյան, 1995, 55-61, աղ./ pl. V-VI, XVII:
6. ԷԹ 136-1(D):

Եղեգնաձոր/ Yeghegnadzor

1. Есаян, Хникиян, 1990, 41:
2. Փիլիպոսյան, 1997, 13:

Զիվին/ Ziwie

1. Дьяконов, 1956, 367:

Էվողլու/ Evoghlu

1. Kroll, 1976, 56:

XV

Թոփրաք կալե / Toprak kale

1. Lehmann-Haupt, 1910, 56:
2. Lehmann-Haupt, 1910, 222:
3. Lehmann-Haupt, 1926, 109:
4. Lehmann-Haupt, 1926, 166:
5. Lehmann-Haupt, 1926, 15:
6. Lehmann-Haupt, 1926:
7. Lehmann-Haupt, 1926, 94:
8. Lehmann-Haupt, 1926, 245:
9. Lehmann-Haupt, 1926, 198:

10. Lehmann-Haupt, 1910, 323:
11. Lehmann-Haupt, 1910, 306:
12. Lehmann-Haupt, 1926, 345; Lehmann-Haupt, 1931, 686:
13. Lehmann-Haupt, 1910, 165:
14. Lehmann-Haupt, 1910, 115:
15. Lehmann-Haupt, 1910, 180:
16. Lehmann-Haupt, 1910, 199:
17. Lehmann-Haupt, 1910, 241:
18. Lehmann-Haupt, 1926, 222:
19. Lehmann-Haupt, 1926, 54:
20. Lehmann-Haupt, 1926, 450:
21. Lehmann-Haupt, 1926, 288:
22. Lehmann-Haupt, 1931, 582:
23. Lehmann-Haupt, 1931, 583:
24. Lehmann-Haupt, 1910, 538:
25. Lehmann-Haupt, 1926, 833:
26. Lehmann-Haupt, 1926, 549:
27. Lehmann-Haupt, 1910, 500:
28. Куфтин, 1944, 57, Barnet, 1963, 191:
29. Wartke, 1990, 82-83:
30. Barnett, 1950, 6-7, աղ./ pl. VII:
- 31-33. Пиотровский, 1939, 50-52:
34. Barnett, 1950, 6, աղ./ pl. IV:
35. Lehmann-Haupt, 1907, 108, նկ./fig. 81:
36. Wartke, 1990, 71-74:

XVI

Թոփրաք կալե / Toprak kale

- 37-46. Lehmann-Haupt, 1931, 475:
47. Lehmann-Haupt, 1931, 586:
- 48-61. Lehmann-Haupt, 1931, 475:
- 62-63. Lehmann-Haupt, 1931, 475:
64. Lehmann-Haupt, 1931, 567:
65. Lehmann-Haupt, 1931, 587:
66. Lehmann-Haupt, 1931, 475:
67. Lehmann-Haupt, 1931, 587:
- 68-71. Lehmann-Haupt, 1931, 586:
- 72-85. Lehmann-Haupt, 1931, 572, 587:

XVII

Թոփրաք կալե / Toprak kale

86. Lehmann-Haupt, 1931, 587:
- 87-96. Lehmann-Haupt, 1931, 572:
- 97-106. Lehmann-Haupt, 1931, 573:
- 107-111. Lehmann-Haupt, 1931, 577:
- 112-146. Lehmann-Haupt, 1931, 579:
- 147-161. Lehmann-Haupt, 1931, 578:
162. Barnett, 1950, 30, աղ./ pl. III:

XVIII

Կոփր / Igdir

- 1-3. Куфтин, 1944, 56-59, աղ./ pl. IX, 1-6; Barnet, 1963, 189-190:

1. Իրան/ Iran
Barnett, 1974, աղ./ pl. XIII:
2. Barnett, 1974, 51, N 52:
3. Barnett, 1974, 51, N 53:
4. Urartu, Gent, 1982-83, N 17:

- 1-13. Լիվար / Livar
Kroll, 1976, 64-68:
- 2-4. von Schuler, 1972, 133:

- 1-2. Ծովինար / Tsovinar
Куфтин, 1944, 57, 59; Barnett, 1963, 191:

- 1-2. Կալեհ-օղլու / Kaleh-oghlu
Kroll, 1976, 43-45:

- 1-10. Կայալի դերե / Kayali dere
Burney, 1966, 88-90, աղ./ pl. XVI:

XIX

- 11-22. Կայալի դերե / Kayali dere
Burney, 1966, 88-90, աղ./ pl. XVI:

1. Կարճաղբյուր / Karchaghbyur
Հրդյոթ / SHMA 2565-248 (A):

XX

1. Կարմիր բլուր / Karmir blur
ԿԵ-3, 54-56; Пиотровский, 1962, 106 (հայելալիմ արտապատկերմանը / mirror reflection);
Հրդյոթ / SHMA 2010-66:
2. ԿԵ-1, 72-73; Пиотровский, 1962, 106; Հրդյոթ / SHMA 2010-67:
3. ԿԵ-1, 73-74 (առանց կողային պատկերների / without side figures);
Հրդյոթ / SHMA 2010-17:
4. ԿԵ-2, 45-47; Հրդյոթ / SHMA 2010-46:
5. ԿԵ-2, 46-47; Հրդյոթ / SHMA 2010-47:
6. ԿԵ-3, 56-57; Հրդյոթ / SHMA 2784-152:
7. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 (A):
8. ԿԵ-3, 56-57; Հրդյոթ / SHMA 2784-125:
9. Հրդյոթ / SHMA 2784-78 (A):
10. Հրդյոթ / SHMA 2010-18 (A):
11. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 (A):
12. Հրդյոթ / SHMA 2784-147 (A):
13. Հրդյոթ / SHMA 2010-128 (A):
14. Հրդյոթ / SHMA 2784-152 (A):
15. Հրդյոթ / SHMA 2784-78 (A):

XXI

16. Կարմիր բլուր / Karmir blur
Piotrovsky, 1969, նկ. / pic. 76 (թերի է / defective); Հրդյոթ / SHMA 2010-152 a:
17. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 a (A):

18. Հրդյոթ / SHMA 2784-79 (A):
19. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 a (A):
20. Հրդյոթ / SHMA 2010-154 (A):
21. Հրդյոթ / SHMA 2010-128 (A):
22. Հրդյոթ / SHMA 2010-128 (A):
23. Հրդյոթ / SHMA 2010-154 (A):
24. ԿԵ-1, 77-78; Հրդյոթ / SHMA 2010-5:
25. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-7:
26. Հրդյոթ / SHMA 2051-34 (A):
27. Հրդյոթ / SHMA 2051-27 (A):
28. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-125:
29. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-124:
30. Հրդյոթ / SHMA 2784-147 (A):
31. Հրդյոթ / SHMA 2010-150 (A):
32. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-6:
33. ԿԵ-3, 58:
34. Հրդյոթ / SHMA 2051-28 (A):
35. Հրդյոթ / SHMA 2010-126 (A):
36. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-8:
37. ԿԵ-1, 78-79; Հրդյոթ / SHMA 2010-9:
38. Հրդյոթ / SHMA 2051-35 (A):
39. ԿԵ-3, 58:

XXII

40. Կարմիր բլուր / Karmir blur
Հրդյոթ / SHMA 2010-72 (A):
41. Հրդյոթ / SHMA 2010-126 (A):
42. Հրդյոթ / SHMA 2010-134 (A):
43. Հրդյոթ / SHMA 2010-36 (A):
44. ԿԵ-1, 77:
45. ԿԵ, 1970, N 15; Հրդյոթ / SHMA 2010-135:
46. ԿԵ-2, 45-46 (թերի է / defective); Հրդյոթ / SHMA 2784-152:
47. Հրդյոթ / SHMA 2051-31 (A):
48. ԿԵ-1, 73-74; Հրդյոթ / SHMA 2010-81:
49. Հրդյոթ / SHMA 2051-29 (A):
50. Հրդյոթ / SHMA 2051-36 (A):
51. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 (A):
52. ԿԵ-2, 45-46; Հրդյոթ / SHMA 2010-34:
53. ԿԵ-3, 56-57; Հրդյոթ / SHMA 2010-48:
54. Piotrovsky, 1969, նկ. / pic. 42; Հրդյոթ / SHMA 2010-155:
55. Հրդյոթ / SHMA 2010-69 (A):
56. ԿԵ-2, 46-47; Հրդյոթ / SHMA 2010-21:
57. ԿԵ-3, 56-57; Հրդյոթ / SHMA 2010-70:
58. Հրդյոթ / SHMA 2010-155 (A):
59. Հրդյոթ / SHMA 2010-155 (A):
60. Հրդյոթ / SHMA 2010-155 (A):
61. Հրդյոթ / SHMA 2010-155 (A):
62. Հրդյոթ / SHMA 2010-155 (A):
63. ԿԵ-3, 56-57:
64. Հրդյոթ / SHMA 2010-127 (A):
65. Piotrovsky, 1969, նկ. / pic. 41; Հրդյոթ / SHMA 2010-127:
66. Հրդյոթ / SHMA 2010-152 (A):

67. Հիմն / SHMA 2010-152 (A):
68. Հիմն / SHMA 2010-127 (A):
69. Հիմն / SHMA 2010-152 (A):
70. ԿԵ-1, 73-74; Հիմն / SHMA 2010-82:
71. ԿԵ-2, 45-46; Հիմն / SHMA 2010-35:
72. ԿԵ-2, 46-47; Հիմն / SHMA 2010-49:
73. Հիմն / SHMA 2010-71 (A):
74. Հիմն / SHMA 2010-127 (A):
75. Հիմն / SHMA 2010-155 (A):
76. ԿԵ-2, 46-47 (90° բեկումնային / with bend 90°); Հիմն / SHMA 2784-147:
77. ԿԵ-3, 56-57 (թերի է / defective); Հիմն / SHMA 2784-152:
78. ԿԵ-1, 73-74; Հիմն / SHMA 2784-147:
79. ԿԵ-2, 45-46; Հիմն / SHMA 2010-83:
80. ԿԵ-3, 56-57; Հիմն / SHMA 2010-68:
81. Հիմն / SHMA 2784-78 (A):
82. ԿԵ-3, 55; Հիմն / SHMA 2010-75:
83. Հիմն / SHMA 2784-162 (A):
84. Հիմն / SHMA 2010-73 (A):
85. Пиотровский, 1944, 174-176; ԿԵ-1, 74-75:
86. ԿԵ-3, 56-58:
87. ԿԵ-3, 57:
88. Հիմն / SHMA 2010-22 (A):
89. ԿԵ-3, 54-55:
90. Հիմն / SHMA 2784-80 (A):
91. ԿԵ-1, 84; Հիմն / SHMA 2120-97:
92. ԿԵ-3, 54-55:
93. Հիմն / SHMA 2784-152 (A):
94. Հիմն / SHMA 2010-151 (A):
95. Հիմն / SHMA 2010-151 (A):
96. Հիմն / SHMA 2051-37 (A):
97. Հիմն / SHMA 2010-151 (A):
98. Հիմն / SHMA 2010-129 (A):
99. Пиотровский, 1944, 167:
100. Пиотровский, 1944, 122; Հիմն / SHMA 2010-157:
101. Пиотровский, 1944, 163:
102. Пиотровский, 1962, 122; Հիմն / SHMA 2010-157:
103. ԿԵ-2, 54:
104. Дьяконов, 1963, 138, N 4:
105. Дьяконов, 1963, 140, N 7:

XXIII

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
106. Дьяконов, 1963, 139, N 5:
 107. Дьяконов, 1963, 135, N 1 (թերի է / defective):
 108. Дьяконов, 1963, 137, N 3:
 109. Дьяконов, 1963, 136, N 2:
 110. ԿԵ-3, 14; ԿԵ, 1970.16; Հիմն / SHMA 2010-74:
 111. ԿԵ-2, 55-56:
 112. ԿԵ-2, 56-57; Հիմն / SHMA 2010-32/75:
 113. ԿԵ-2, 56-57; Հիմն / SHMA 2010-32/70:
 114. ԿԵ-2, 56-57:
 115. Հիմն / SHMA 2010-32/40:
 116. ԿԵ-2, 56-57:
 117. ԿԵ-2, 58; Հիմն / SHMA 2010-32/72:

118. ԿԵ-2, 59; Հիմն / SHMA 2010-32/64:
119. ԿԵ-2, 59; Հիմն / SHMA 2010-32/32:
120. ԿԵ-2, 58; Հիմն / SHMA 2010-32/35:
121. ԿԵ-2, 58:
122. ԿԵ-2, 60; Հիմն / SHMA 2010-32/71:
123. Հիմն / SHMA 2010-32/58 (B):
124. Հիմն / SHMA 2010-32/61 (B):
125. Հիմն / SHMA 2010-32/59 (B):

XXIV

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
126. Հիմն / SHMA 2010-32/56 (B):
 127. Հիմն / SHMA 2010-32/56 (B):
 128. Հիմն / SHMA 2010-32/53 (B):
 129. Հիմն / SHMA 2010-32/50 (B):
 130. Հիմն / SHMA 2010-32/46 (B):
 131. Հիմն / SHMA 2010-32/1 (B):
 132. Հիմն / SHMA 2010-32/4 (B):
 133. Հիմն / SHMA 2010-32/8 (B):
 134. Հիմն / SHMA 2010-32/9 (B):
 135. Հիմն / SHMA 2010-32/12 (B):
 136. Հիմն / SHMA 2010-32/14 (B):
 137. Հիմն / SHMA 2010-32/15 (B):
 138. Հիմն / SHMA 2010-32/45 (B):
 139. Հիմն / SHMA 2010-32/18 (B):
 140. Հիմն / SHMA 2010-32/20 (B):
 141. Հիմն / SHMA 2010-32/24 (B):
 142. Հիմն / SHMA 2010-32/28 (B):
 143. Հիմն / SHMA 2010-32/29 (B):
 144. Հիմն / SHMA 2010-32/30 (B):
 145. Հիմն / SHMA 2010-32/36 (B):
 146. Հիմն / SHMA 2010-32/39 (B):
 147. Հիմն / SHMA 2010-32/38 (B):
 148. Հիմն / SHMA 2010-32/42 (B):
 149. Հիմն / SHMA 2010-32/51 (B):
 150. Հիմն / SHMA 2010-32/65 (B):
 151. Հիմն / SHMA 2010-32/37 (B):
 152. ԿԵ-2, 58; Հիմն / SHMA 2010-32/17:
 153. Հիմն / SHMA 2010-32/43 (B):
 154. Հիմն / SHMA 2010-32/48 (B):
 155. ԿԵ-2, 60; Հիմն / SHMA 2010-32/19:
 156. Հիմն / SHMA 2010-32/25 (B):
 157. Հիմն / SHMA 2010-32/60 (B):
 158. Հիմն / SHMA 2010-32/49 (B):
 159. ԿԵ-2, 60; Հիմն / SHMA 2010-32/2:
 160. ԿԵ-2, 60:
 161. Հիմն / SHMA 2010-32/27 (B):

XXV

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
162. Հիմն / SHMA 2010-32/67 (B):
 163. Հիմն / SHMA 2010-32/62 (B):
 164. Հիմն / SHMA 2010-32/27 (B):

165. Գրություն / SHMA 2010-32/13 (B):
166. КБ-2, 59; Գրություն / SHMA 2010-32/68:
167. КБ-2, 59; Գրություն / SHMA 2010-32/31:
168. Գրություն / SHMA 2010-32/16 (B):
169. Գրություն / SHMA 2010-32/26 (B):
170. Գրություն / SHMA 2010-32/10 (B):
171. КБ-2, 61; ԷՍ / EM 82-10:
172. КБ-2, 61:
173. Գրություն / SHMA 2010-32/66 (B):
174. КБ-2, 61; Գրություն / SHMA 2010-32/11:
175. КБ-2, 61; Գրություն / SHMA 2010-32/33:
176. Գրություն / SHMA 2010-32/34 (B):
177. КБ-3, 10(զվիսվայր / upside-down); Գրություն / SHMA 2010-57:
178. КБ-3, 10:
179. Գրություն / SHMA 2010-55 (B):
180. КБ-3, 10, 19; Գրություն / SHMA 2010-65:
181. КБ-1, 77:
182. Пиотровский, 1962, 105; Գրություն / SHMA 2010-156:
183. КБ-2, 18; Piotrovsky, 1969, N 123; Գրություն / SHMA 2010-63:
184. КБ, 1970, N 87; Գրություն / SHMA 2010-159:

XXVI

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
185. КБ-2, 11; Piotrovsky, 1969, N 122; Գրություն / SHMA 2010-64:
 186. КБ-2, 62-64; ԷՍ / EM 82-5:
 187. КБ-2, 62-64:
 188. КБ-2, 62-64; ԷՍ / EM 82-7:
 189. КБ-2, 62-64:
 190. КБ-2, 62-64; Գրություն / SHMA 2010-43:
 191. КБ-2, 62-64; Գրություն / SHMA 2010-43:
 192. Пиотровский, 1962, 86; КБ, 1970, N 81; Piotrovsky, 1969, N 120 (քերի է / defective); Գրություն / SHMA 2244-6:
 193. Пиотровский, 1962, 60, նկ./pic. 31; Piotrovsky, 1969, N 75:
 194. Գրություն / SHMA 2010-12 (բրոնզե արձանիկ / bronze statuette):
 195. Пиотровский, 1962, 102; КБ, 1970, N 98; Piotrovsky, 1969, N 111-112:
 196. КБ-3, 15, նկ./pic. 8:
 197. Գրություն / SHMA 1705-24 (C):
 198. Գրություն / SHMA 2050-44 (C):
 199. Գրություն / SHMA 2050-80 (C):
 200. Գրություն / SHMA 2050-108 (C):
 201. Գրություն / SHMA 2050-64 (C):
 202. Գրություն / SHMA 2050-79 (C):
 203. Գրություն / SHMA 2082-45 (C):
 204. Գրություն / SHMA 2082-49 (C):
 205. Գրություն / SHMA 2205-29 (C):
 206. Գրություն / SHMA 2207-21 (C):
 207. Գրություն / SHMA 2207-14 (C):
 208. Գրություն / SHMA 2207-17 (C):
 209. Գրություն / SHMA 2207-18 (C):
 210. Գրություն / SHMA 2217-8 (C):
 211. Գրություն / SHMA 2217-3 (C):
 212. Գրություն / SHMA 2217-15 (C):
 213. Գրություն / SHMA 2217-13 (C):
 214. Գրություն / SHMA 2217-18 (C):

215. Գրություն / SHMA 2217-17 (C):
216. Գրություն / SHMA 2217-29 (C):
217. Գրություն / SHMA 2217-24 (C):
218. Գրություն / SHMA 2217-23 (C):
219. Գրություն / SHMA 2217-32 (C):
220. Գրություն / SHMA 2217-22 (C):
221. Գրություն / SHMA 2217-31 (C):
222. Գրություն / SHMA 2217-53 (C):
223. Գրություն / SHMA 2217-49 (C):
224. Գրություն / SHMA 2217-56 (C):
225. Գրություն / SHMA 2217-38 (C):
226. Գրություն / SHMA 2217-47 (C):
227. Գրություն / SHMA 2217-48 (C):
228. Գրություն / SHMA 2350-49 (C):
229. ԷՍ / EM 25-300 (C):
230. ԷՍ / EM 25-181 (C):
231. ԷՍ / EM 25-334 (C):
232. ԷՍ / EM 25-337 (C):
233. ԷՍ / EM 25-190 (C):
234. ԷՍ / EM 25-291 (C):
235. ԷՍ / EM 25-276 (C):

XXVII

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
236. ԷՍ / EM 25-227 (C):
 237. ԷՍ / EM 25-231 (C):
 238. ԷՍ / EM 82-43 (C):
 239. ԷՍ / EM 25-316 (C):
 240. ԷՍ / EM 82-44 (C):
 241. ԷՍ / EM 25-275 (C):
 242. ԷՍ / EM 25-192 (C):
 243. ԷՍ / EM 25-248 (C):
 244. ԷՍ / EM 25-254 (C):
 245. ԷՍ / EM 25-237 (C):
 246. ԷՍ / EM 25-258 (C):
 247. ԷՍ / EM 25-216 (C):
 248. ԷՍ / EM 25-231 (C):
 249. ԷՍ / EM 25-233 (C):
 250. ԷՍ / EM 25-234 (C):
 251. Երևան III, աղ./table XXXII, 9; Երևան / YHM 2162-16:
 252. Երևան III, աղ./table XXXIII, 1; Երևան / YHM 2162-13:
 253. Երևան I, աղ./table X, 4; Երևան / YHM 1204:
 254. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 10; Երևան / YHM 2344-10:
 255. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 11; Երևան / YHM 2344-11:
 256. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 12; Երևան / YHM 2344-12:
 257. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 13; Երևան / YHM 2344-13:
 258. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 14; Երևան / YHM 2344-14:
 259. Երևան III, աղ./table XXXVIII, 15; Երևան / YHM 2344-15:
 260. Երևան III, աղ./table XXXIX 19; Երևան / YHM 2344-19:
 261. Երևան III, աղ./table XXXIX, 20; Երևան / YHM 2344-20:
 262. Երևան III, աղ./table XXXIX, 23; Երևան / YHM 2344-23:
 263. Երևան III, աղ./table XXXIX, 24; Երևան / YHM 2344-24:
 264. Երևան III, աղ./table XXXIX, 25; Երևան / YHM 2344-25:
 265. Երևան III, աղ./table XXXIX, 26; Երևան / YHM 2344-26:

266. Երևան III, աղ./table XXXIX, 27; Երթ / YHM 2344-27:
 267. Երևան III, աղ./table XXXIX, 28; Երթ / YHM 2344-28:
 268. Երևան III, աղ./table XXXIX, 29; Երթ / YHM 2344-29:
 269. Երևան II, աղ./table XXVI, 10; Երթ / YHM 2000-27:
 270. Գրիգոր / SHMA 2203-53 (C):
 271. Գրիգոր / SHMA 2205-31 (C):
 272. Գրիգոր / SHMA 2082-39 (C):
 273. Գրիգոր / SHMA 2203-55 (C):
 274. Գրիգոր / SHMA 2203-54 (C):
 275. Вайман, 1978, 101, նկ./pic. 3c; Գրիգոր / SHMA 2010-93:
 276. Вайман, 1978, 101, նկ./pic. 3d:
 277. КБ-2, աղ./table 23; Вайман, 1978, 101, նկ./pic. 3b, 2c:
 278. Piotrovsky, 1969, N 50; Вайман, 1978, 101, նկ./pic. 3a, 2b:
 279. Пиотровский, 1944, 181:
 280. Пиотровский, 1944, 181:
 281. Գրիգոր / SHMA (Ֆոնտ 3, առանց համարի / font 3, without number, C):
 282. Գրիգոր / SHMA (Ֆոնտ 3, առանց համարի / font 3, without number, C):
 283. Գրիգոր / SHMA 2217-60 (C):
 284-297. КБ-2, նկ./fig. 37:

XXVIII

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
 298-339. КБ-2, նկ./fig. 37-40:

XXIX

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
 340-375. КБ-2, նկ./fig. 40-42:

XXX

- Կարմիր բլուր / Karmir blur
 376-387. КБ-2, նկ./fig. 42:
 388-409. Пиотровский, 1956, 81-82:
 410. Пиотровский, 1956, 165; КБ, 1970, 43:

- Հակկո / Hakko
 1-2. КБ-2, 47, 53:

- Հայկաբերդ / Haykaber
 1. Куфтин, 1944, 57, 60; Пиотровский, 1944, 276-277:
 2-13. Dincol, 1978, 110-111:

XXXI

- Հայկաբերդ / Haykaber
 14-34. Dincol, 1978, 110-111:
 35. Salvini, 1995, 205:

- Հիրկանիս / Hirkanis
 1. Taşyurek, 1975, 154-155, աղ./pl. XXXVIa; 1978, նկ./fig. 1:
 2. Taşyurek, 1978, նկ./fig. 22:
 3. Tanabe..., 1982, 17:

- Հորոմ / Horom
 1. Badaljan ..., 1995, նկ./fig. 26:
 2. Հորոմի 1997թ. պեղումներից / From excavations in Horom (1997) (C):

- Նորատու / Noratus
 1-4. Ենգիբարյան, 1991, 67-68:

- Նոր Արեշ / Nor Aresh
 1-3. Մարտիրոսյան, Մնացականյան, 1958, 63-84; Barnett, 1963, 194-198:

- Նորշուն-թեփե / Norshun-tepe
 1-5. Seidl, 1979(a), 147, 149, աղ./pl. 39, 42:

- Սարուխան / Sarukhan
 1. Սարուխանի պեղումներումից / From excavations in Sarukhan (A):

- Սեկենդե / Sekendel
 1. Kroll, 1976, 79:

- Տիգրանակերտ / Tigranakert
 1. Գրիգոր / SHMA 2742-18 (A):

- Ուշնավիկ / Ushnavie
 1. Kroll, 1976, 92:

- Օշական / Oshakan
 1-4. Есаян, Калантарян, 1988, 73, աղ./pl. LIV, LVIII, LXIII:
 5. Аветисян, 1992, 129:

- Արևմտյան Հայաստան - անհայտ / Western Armenia - unknown
 1. Barnett, 1974, 43-45, աղ./pl. XI:
 2. Urartu, Jerusalem, 1991, 159, նկ./fig. 4:
 3. Urartu, Jerusalem, 1991, 201, նկ./fig. 1.3:
 4. Urartu, Jerusalem, 1991, 201, նկ./fig. 1.4:
 5. Urartu, Jerusalem, 1991, 170, նկ./fig. 9:

XXXIII

- Արևմտյան Հայաստան - անհայտ / Western Armenia - unknown
 6. Urartu, München, 1976, 51-52, նկ./fig. 46:
 7. Urartu, Jerusalem, 1991, 167, նկ./fig. 4:
 8. Urartu, Jerusalem, 1991, 170, նկ./fig. 8:
 9. Urartu, Jerusalem, 1991, 167, նկ./fig. 2:
 10. Urartu, Jerusalem, 1991, 116, նկ./fig. 1:
 11. Urartu, Jerusalem, 1991, 317, նկ./fig. 5:
 12-33. Seidl, 1979(b), 152-154, աղ./pl. 32-35:

XXXIV

- Արևմտյան Հայաստան - անհայտ / Western Armenia - unknown
 34. Seidl, 1979(b), 154, աղ./pl. 34:
 35-53. Seidl, 1979(a), աղ./pl. 39-42:
 54. Seidl, 1979(a), 145:
 55. Seidl, 1979(a), 149:
 56. Porada, 1948, vol. I, 156; vol. II, N 1103; Seidl, 1979(a), 144:

57. Urartu, Gent, 1982-83, N 45:

XXXV

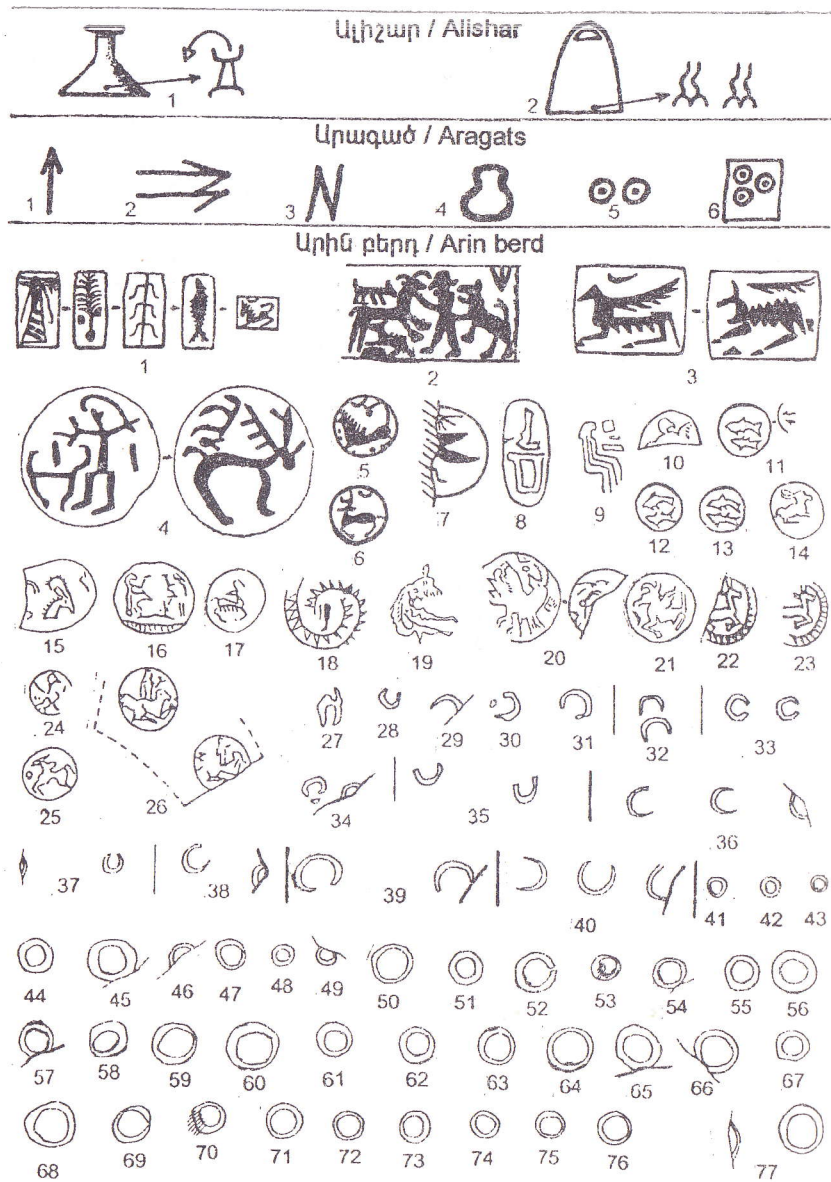
Արևմտյան Հայաստան - անհայտ / Western Armenia - unknown

- 58. König, 1955-57, 114, N 100A, աղ./ pl. 106/107:
- 59. König, 1955-57, 135, N 112b, աղ./ pl. 86:
- 60. Urartu, Gent, 1982-83, N 55:
- 61. Urartu, Gent, 1982-83, N 56:
- 62. Urartu, Gent, 1982-83, N 145:
- 63. Urartu, Gent, 1982-83, N 14:
- 64. Urartu, Gent, 1982-83, N 15:
- 65. Пиотровский, 1944, 233; 1959, 183; Piotrovskii, 1967, 51-52, նկ./ fig. 33:
- 66. Barnett, 1974, 49, N 15:
- 67. Collon, 1990, 17:

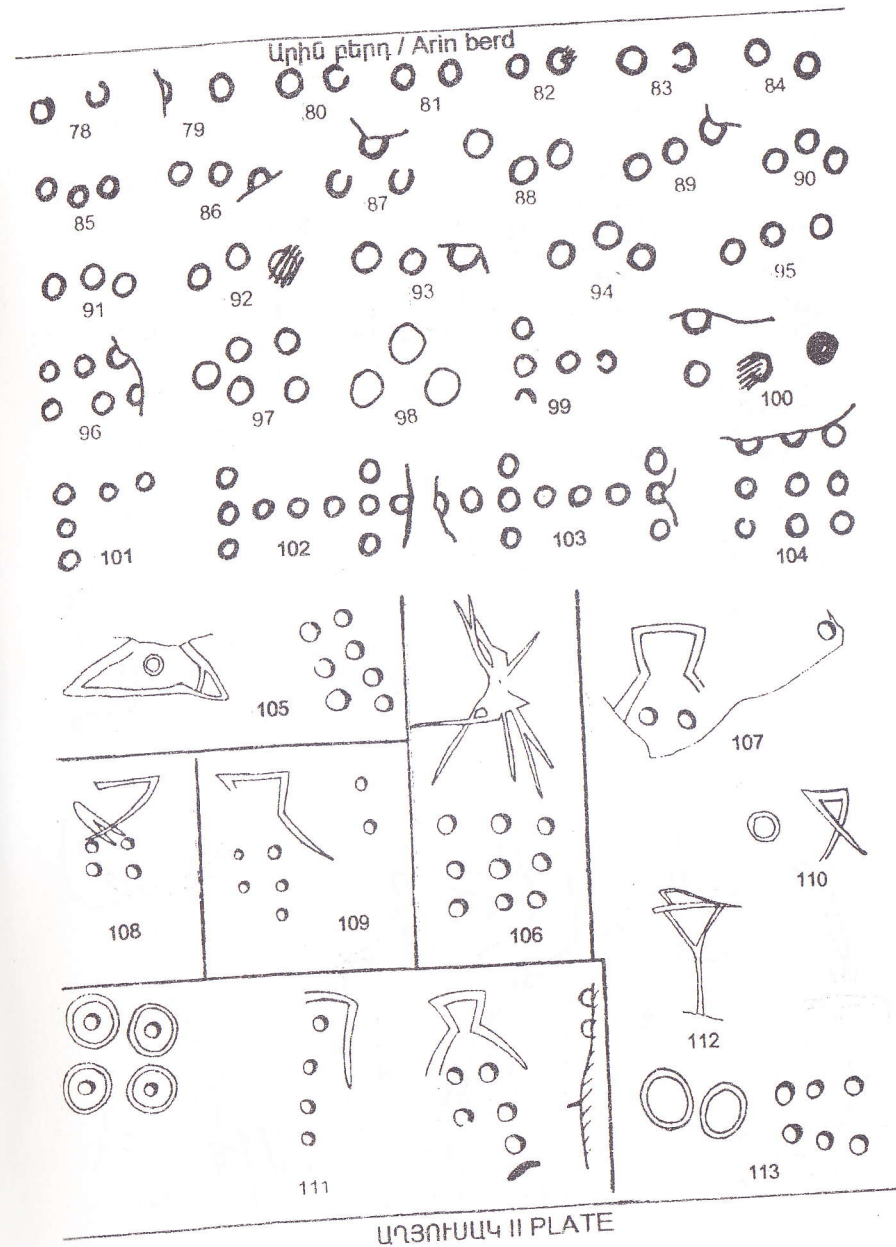
Հյուսիսային Կովկաս / Northern Caucasus

- 1. Есаян, 1986, 31-32, աղ./pl. XIII-4:

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ
PLATES

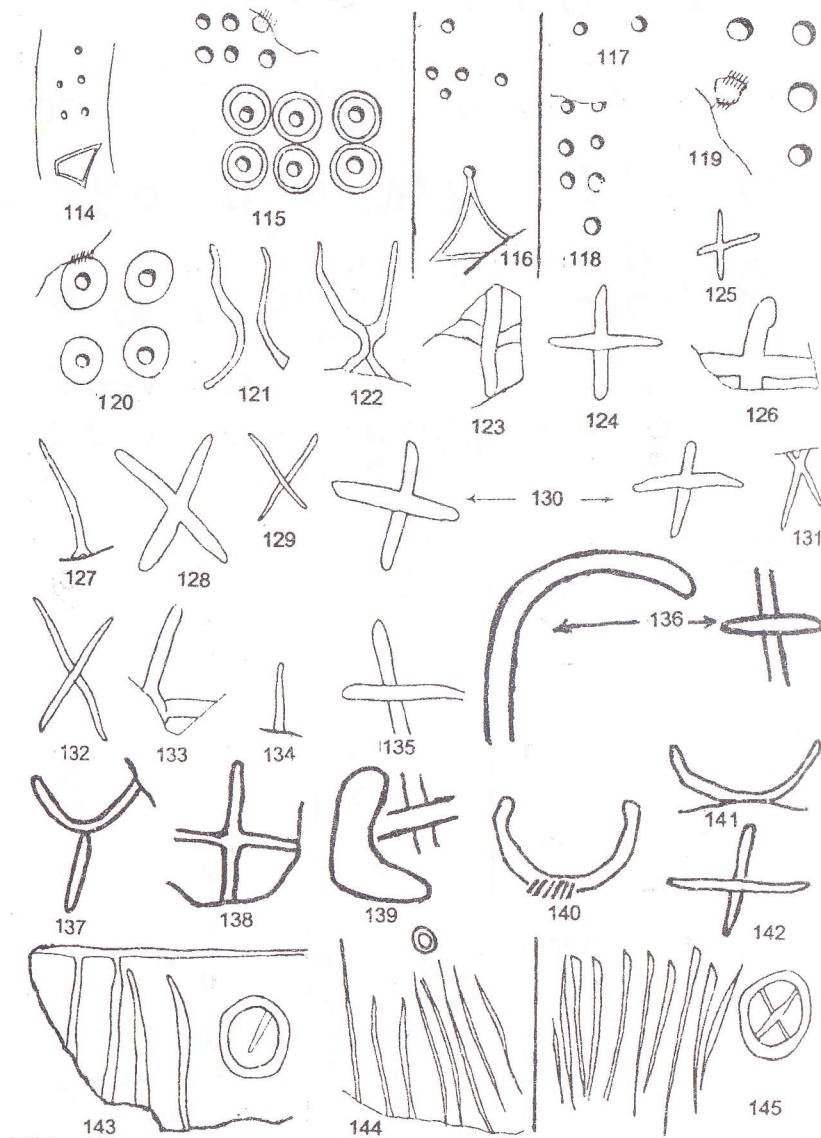

ԱՐՅՈՒՄԱԿ I PLATE

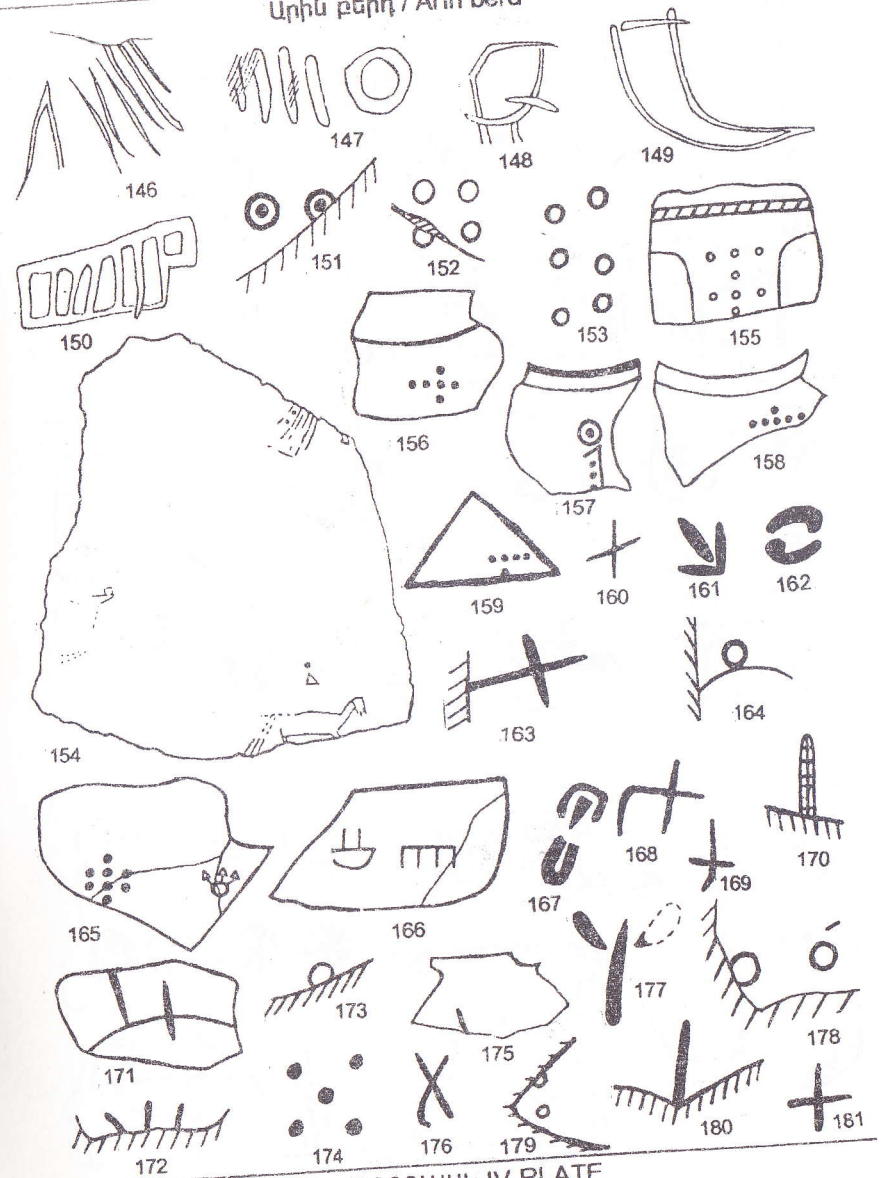
ԱՐՅՈՒՄԱԿ II PLATE

Արին բերդ / Arin berd

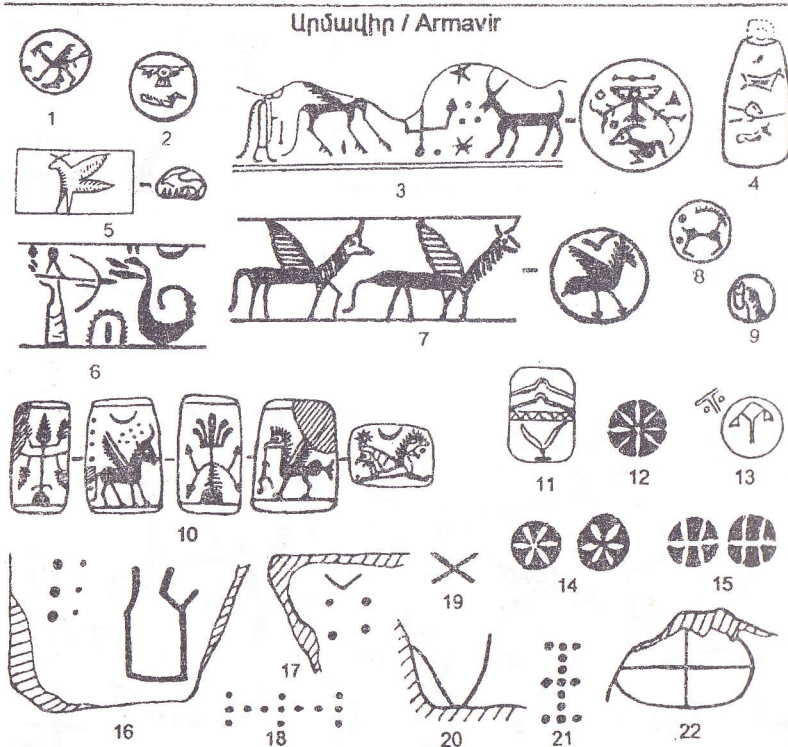
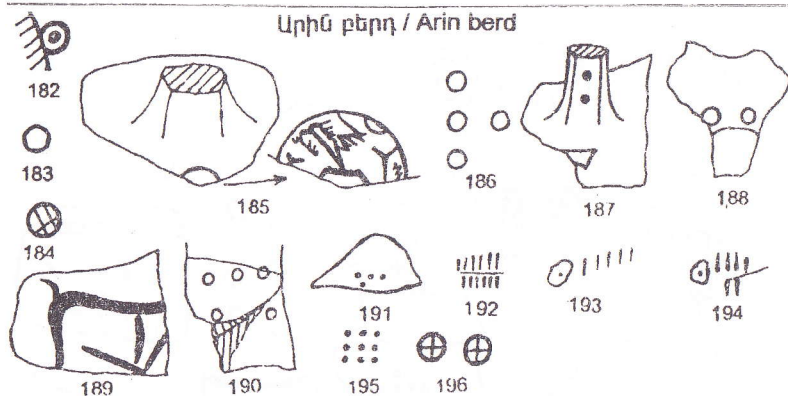

ԱՐՅՈՒՄԱԿ III PLATE

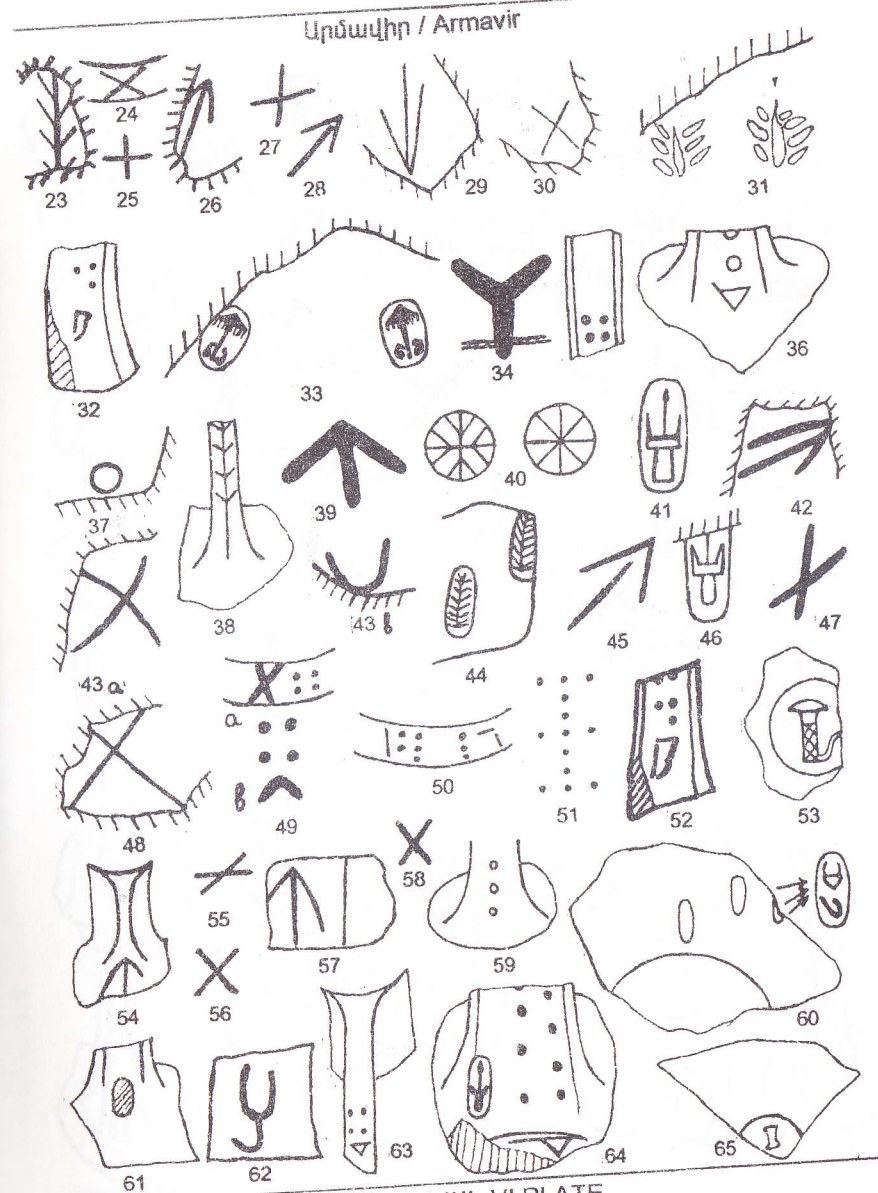
Արին բերդ / Arin berd

ԱՐՅՈՒՄԱԿ IV PLATE

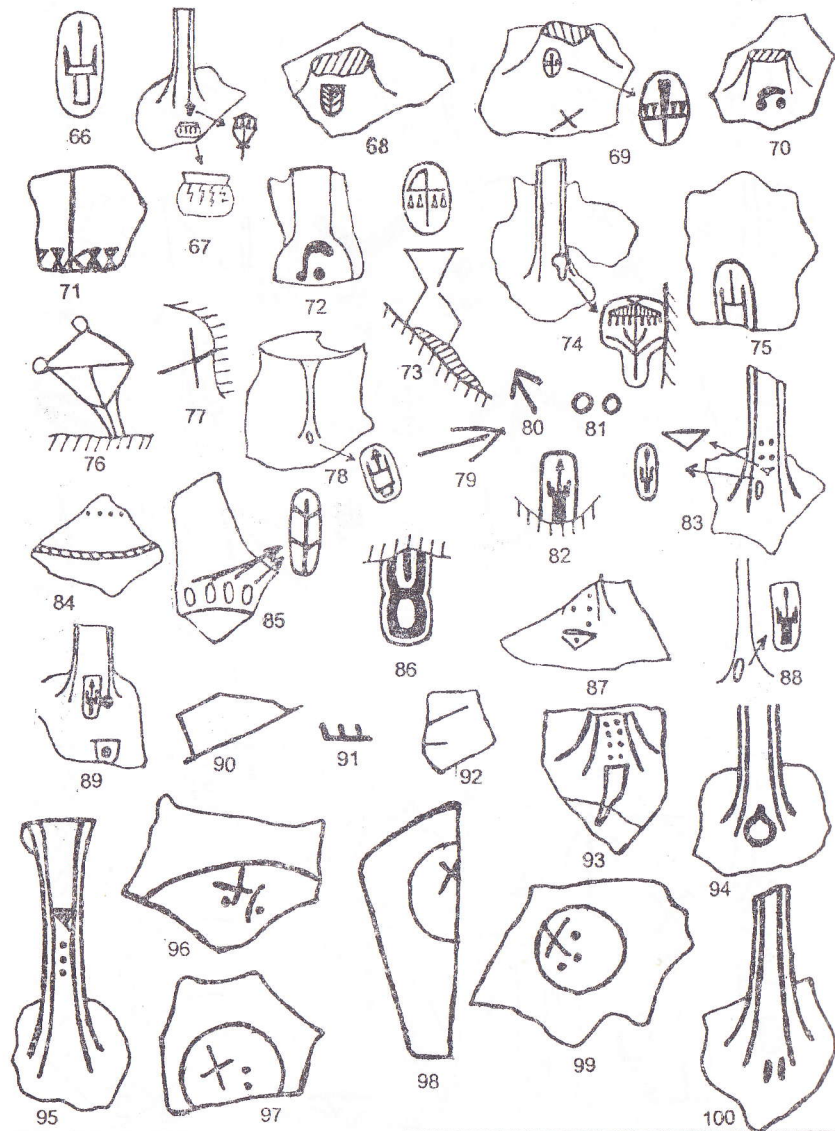

ԱՐՅՈՒՄԱԿ V PLATE

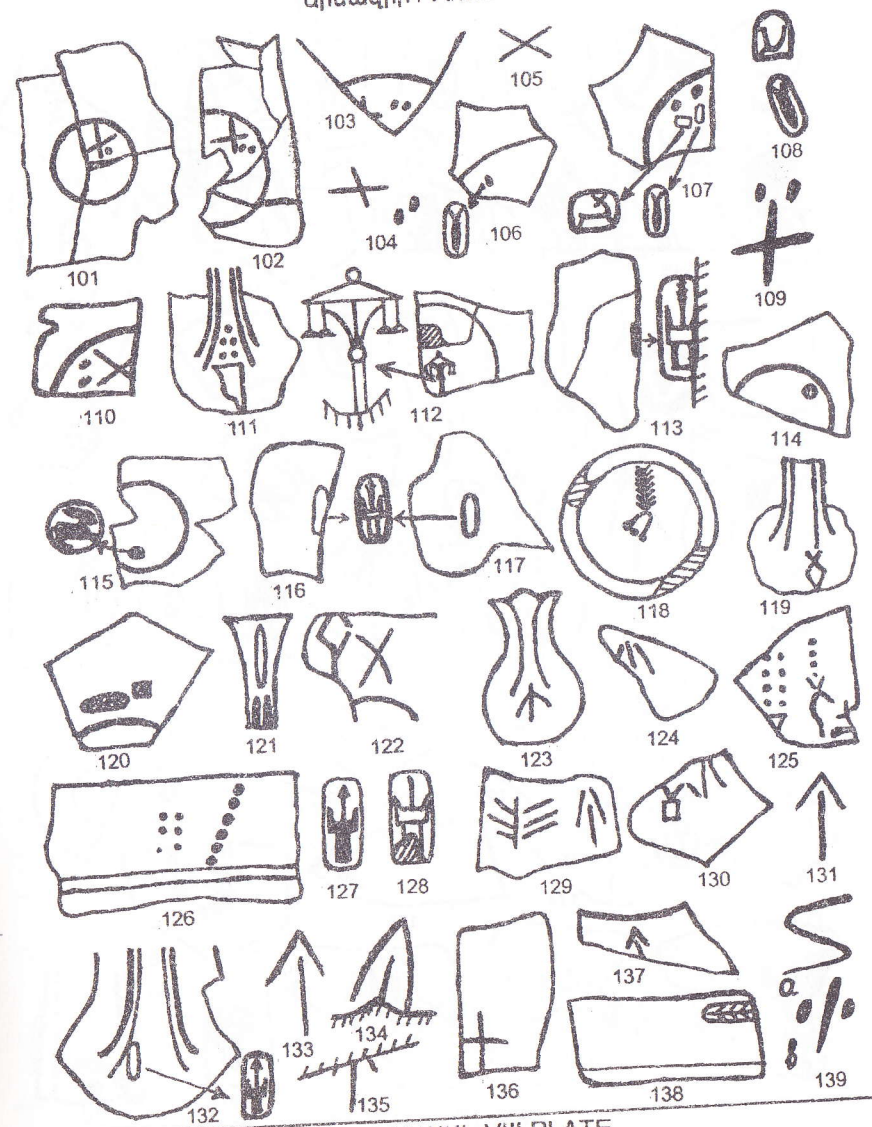
ԱՐՅՈՒՄԱԿ VI PLATE

Արմավիր / Armavir

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII PLATE

Արմավիր / Armavir

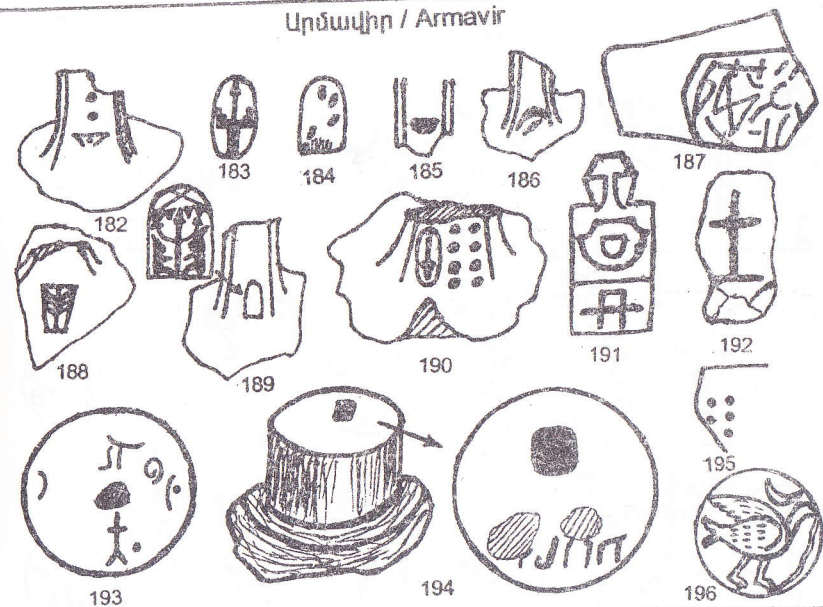
ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII PLATE

Արմավիր / Armavir

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IX PLATE

Արմավիր / Armavir

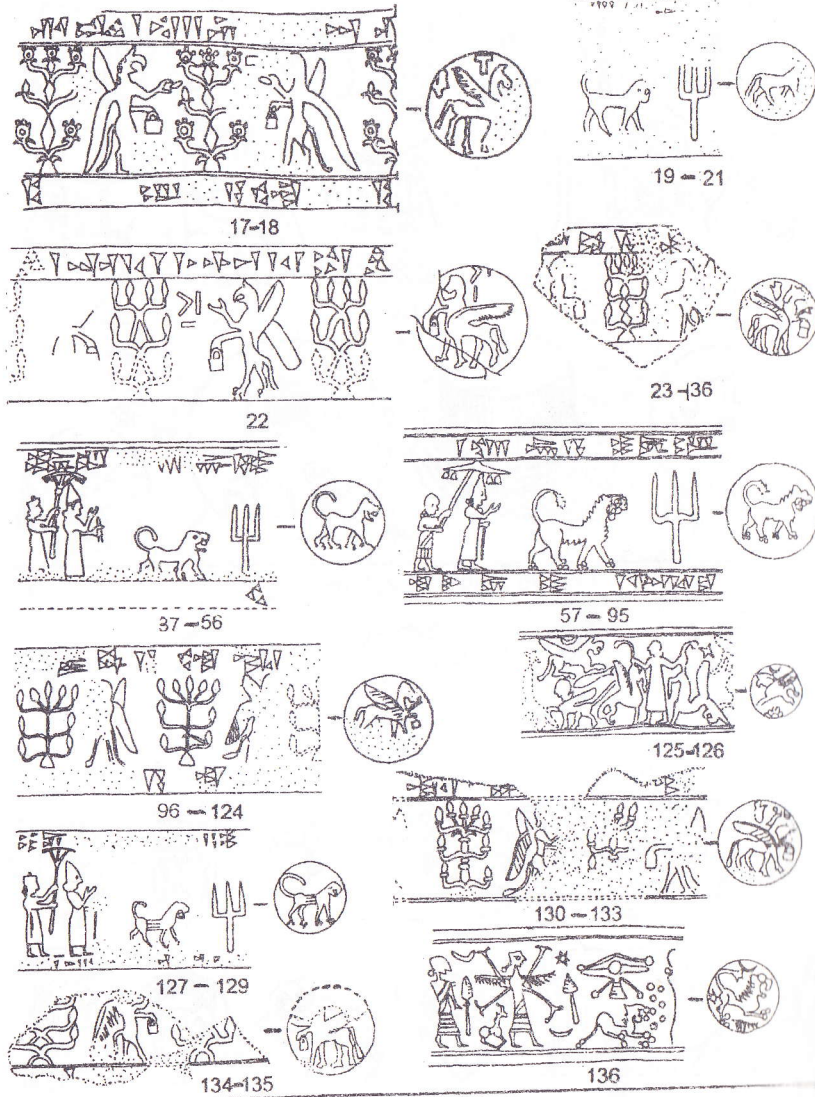

Բաստամ / Bastam

ԱՂՅՈՒՄԱԿ X PLATE

Բաստամ / Bastam

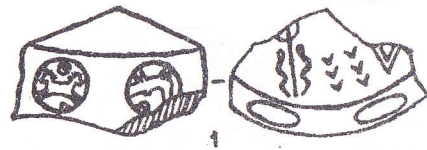
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XI PLATE

Բաստամ / Bastam

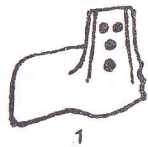

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XII PLATE

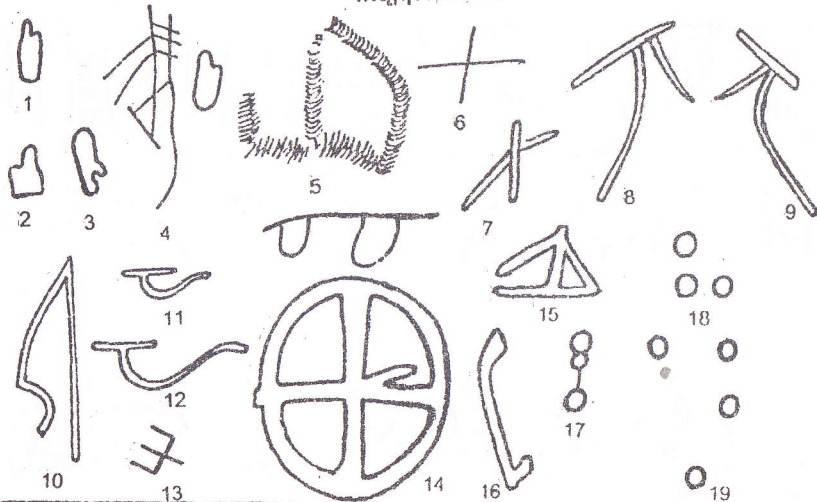
Գավառ / Gavar

Գեղիովիտ / Geghovit

Դովրի / Dovri

Երևան Ա / Yerevan A

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIII PLATE

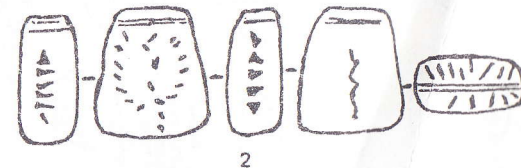
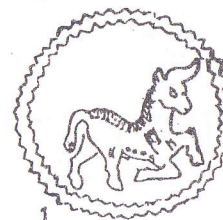
Երևան Բ / Yerevan B

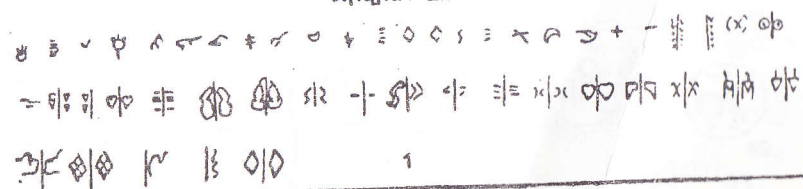
ԵՐԴ / BTY

Եղեգնաձոր / Yeghegnadzor

Զիվիե / Ziwie

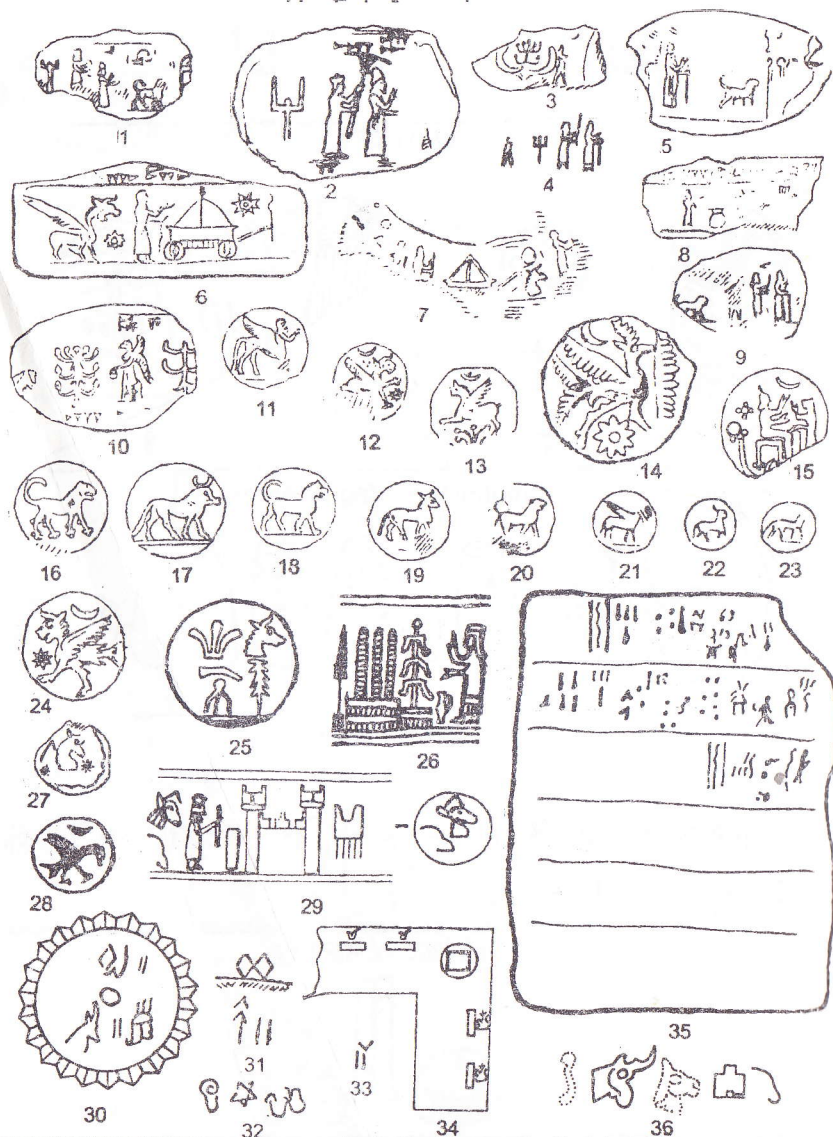

Էվողլու / Evoghlu

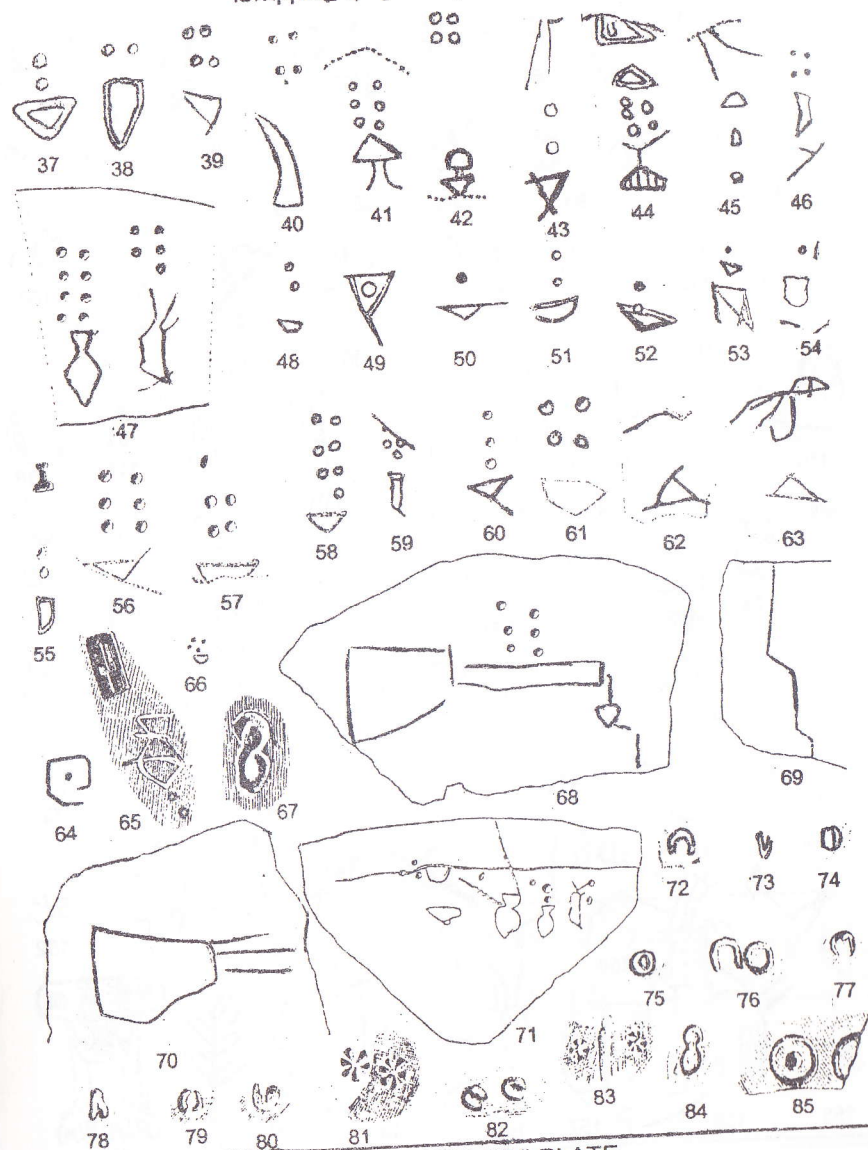
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIV PLATE

Թոփրաք կալէ / Toprak kale

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XV PLATE

Թոփրաք կալէ / Toprak kale

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVI PLATE

Թոփրաք կալե / Toprak kale

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVII PLATE

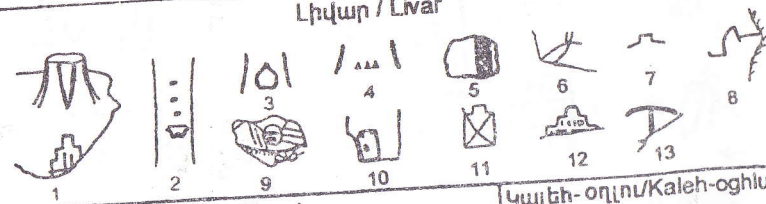
Իգդիր / Igdir

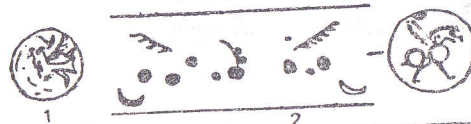
Իրան / Iran

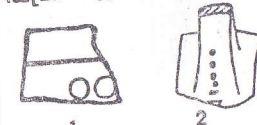
Լիվար / Livar

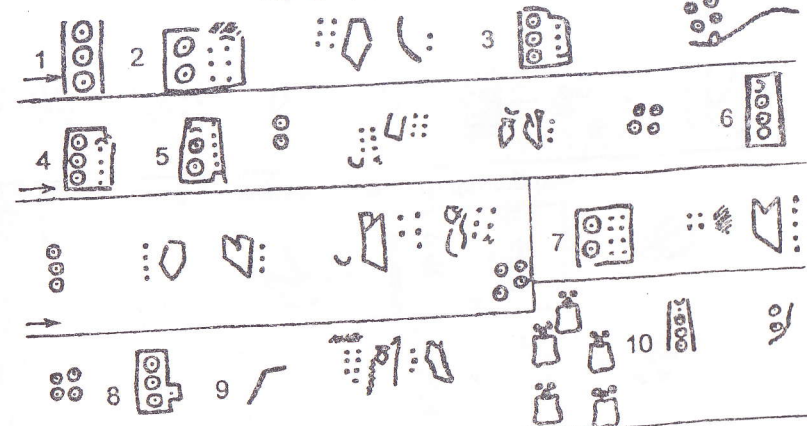
Օսովինար / Tsovinar

Կալեհ-օղլու / Kaleh-oghlu

Կայալի-դերե / Kayali-dere

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVIII PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

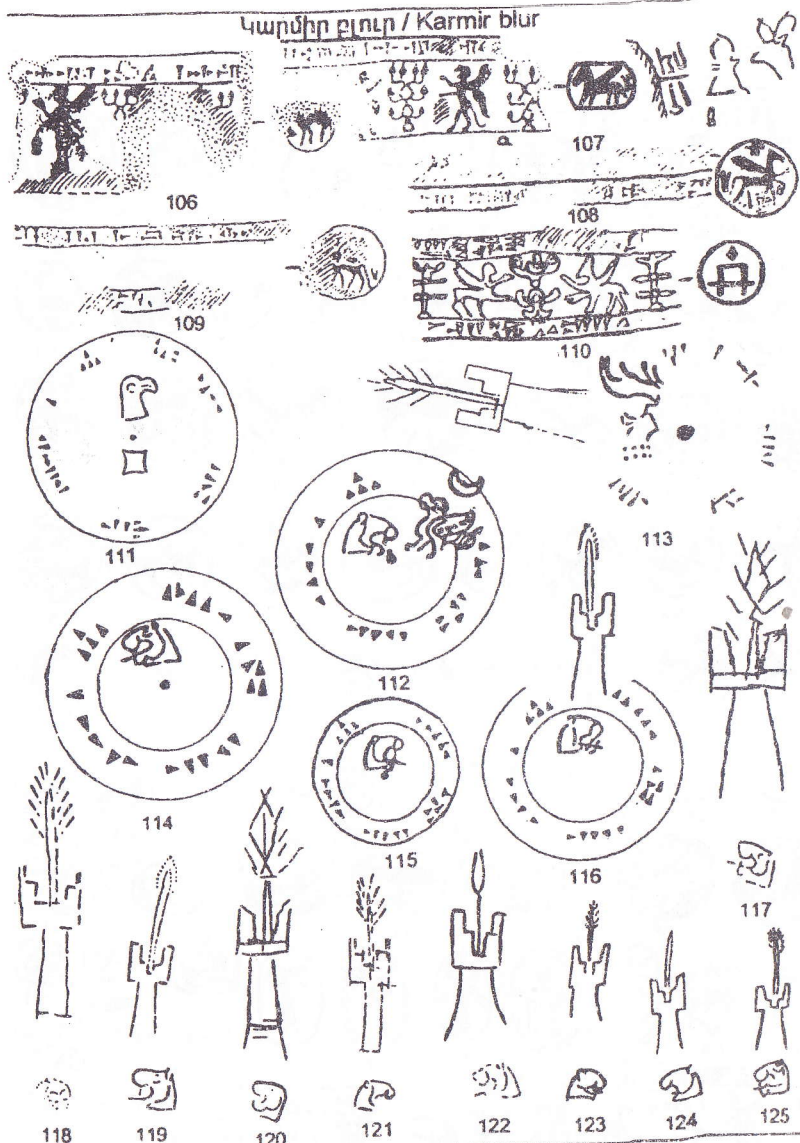
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXI PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

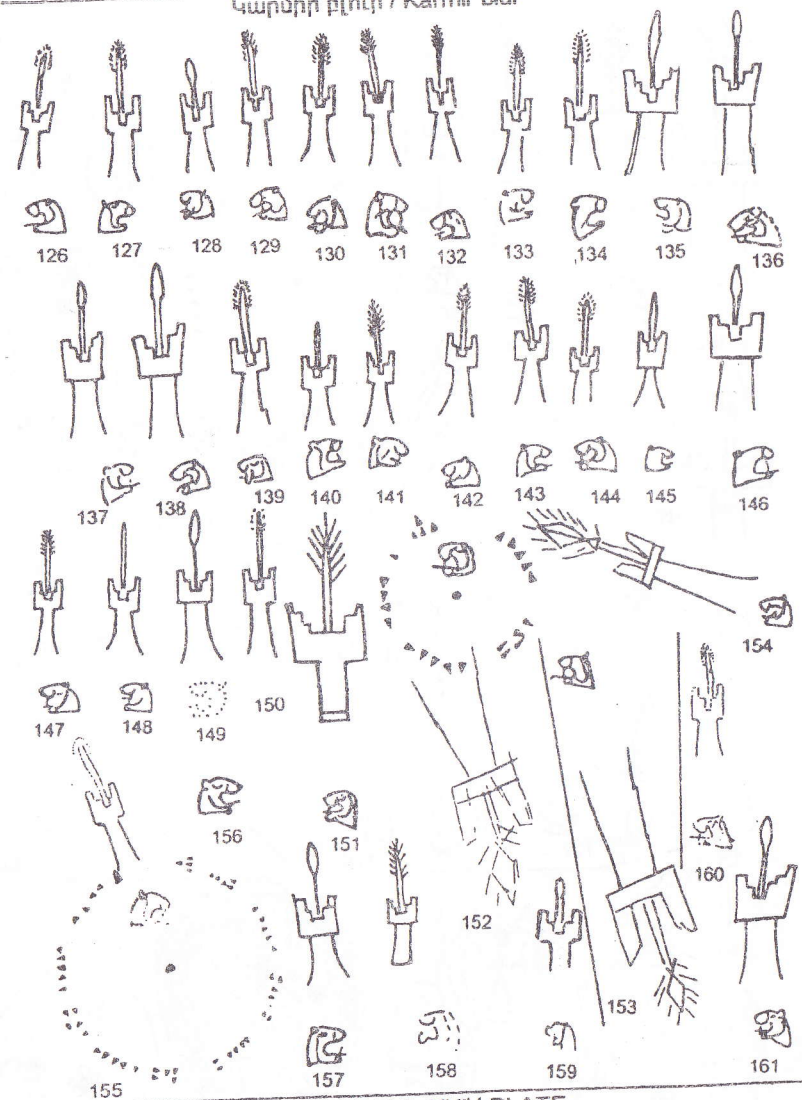
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXII PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIII PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

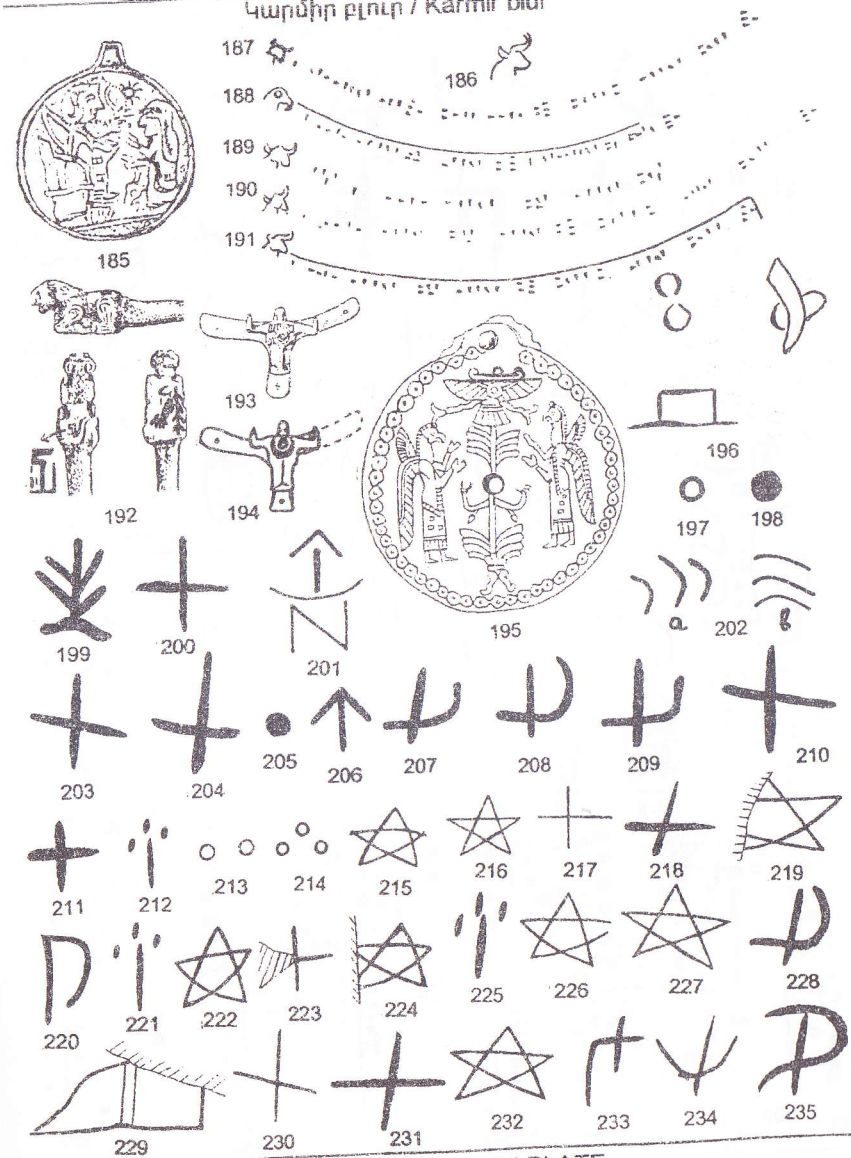
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIV PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

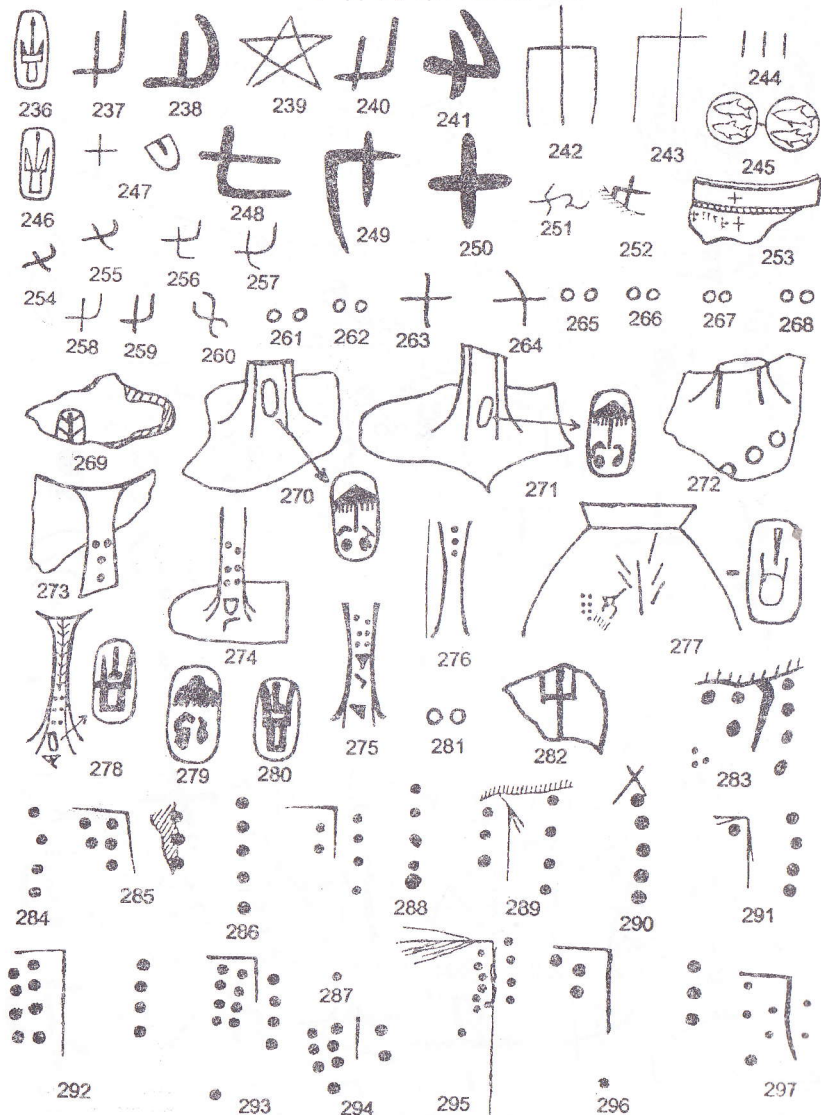
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXV PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

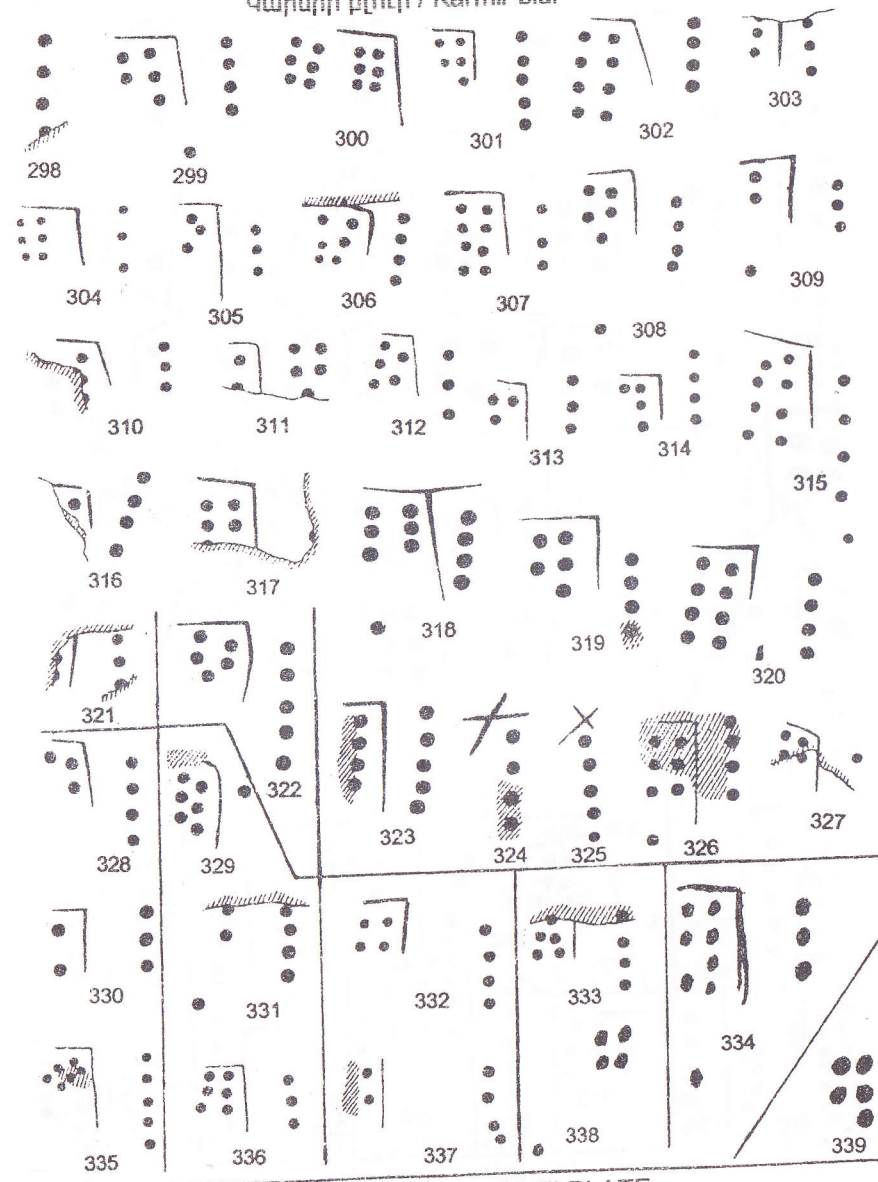
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVI PLATE

Կարմիր բլուր / Karmir blur

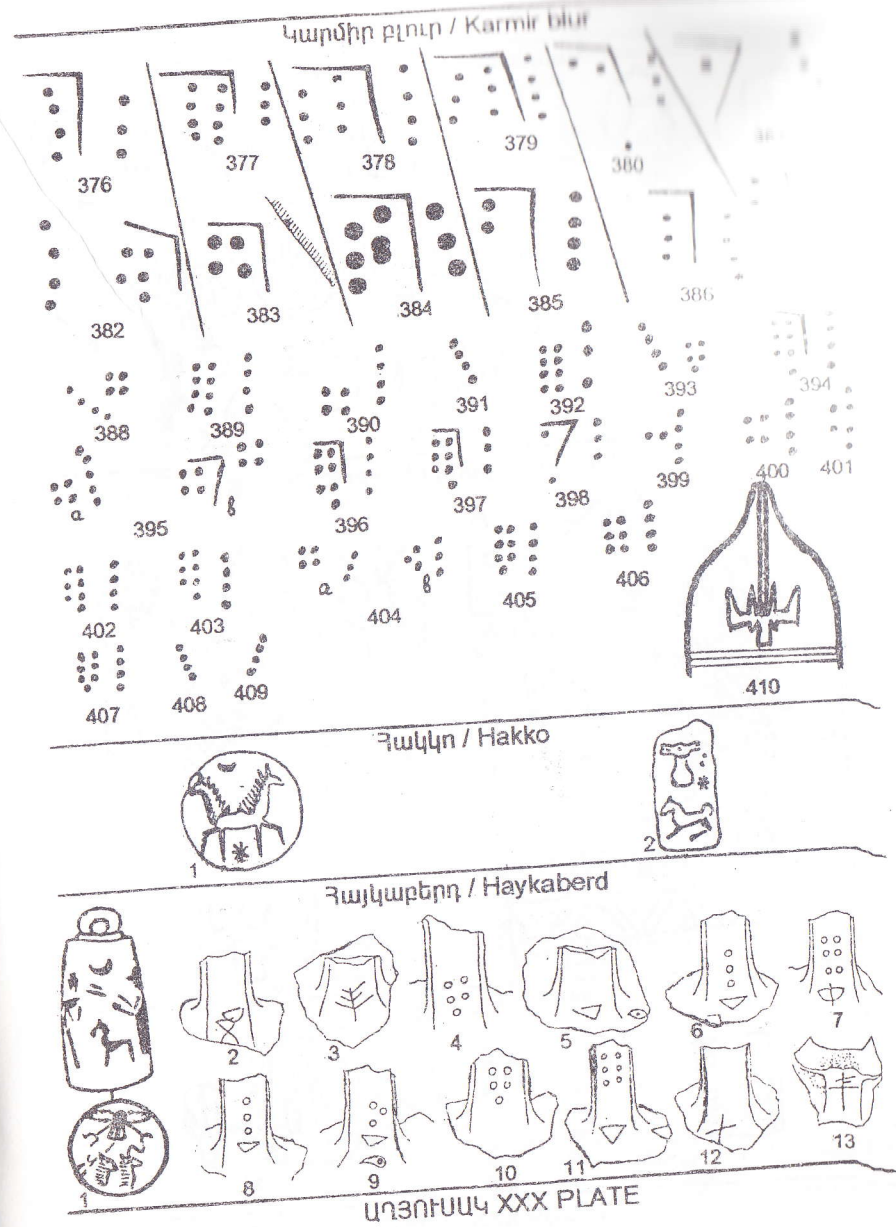
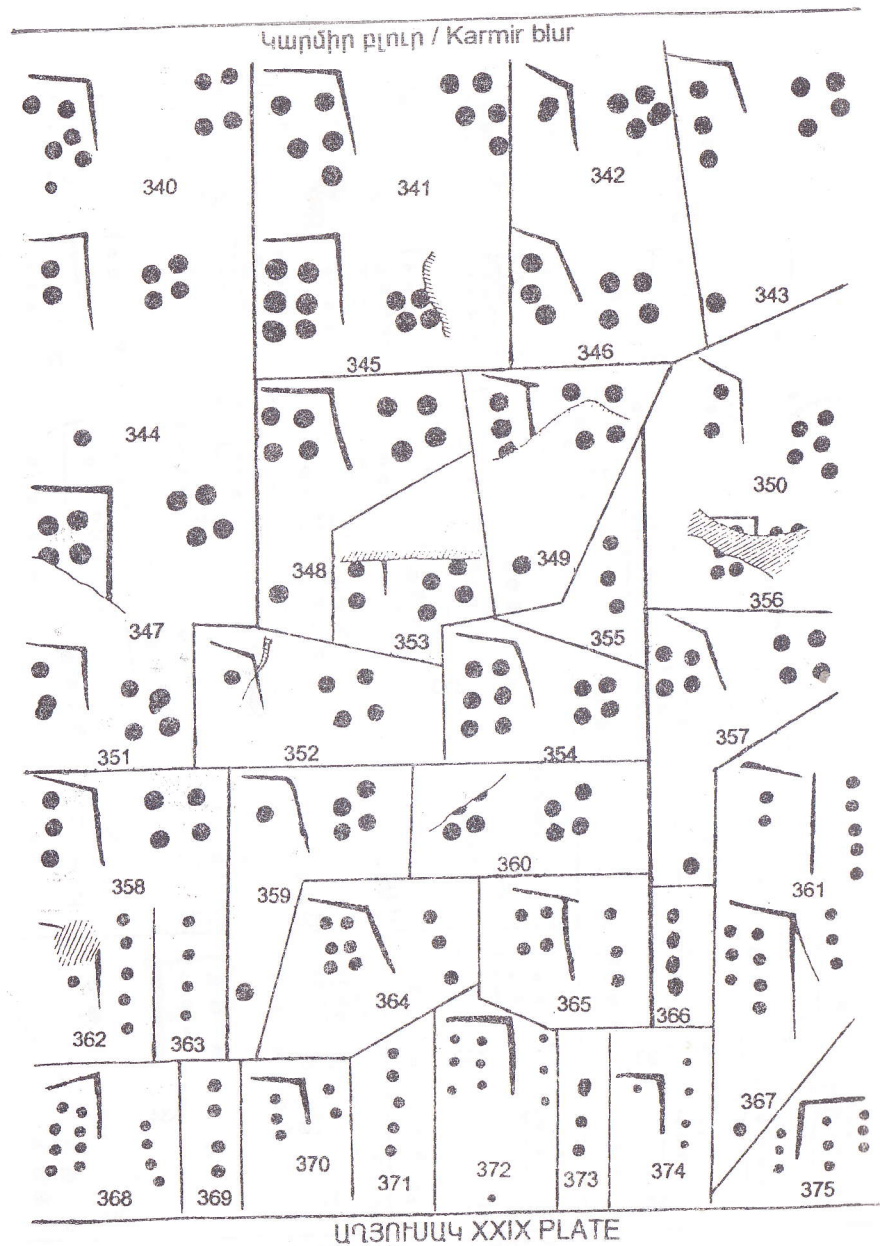

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVII PLATE

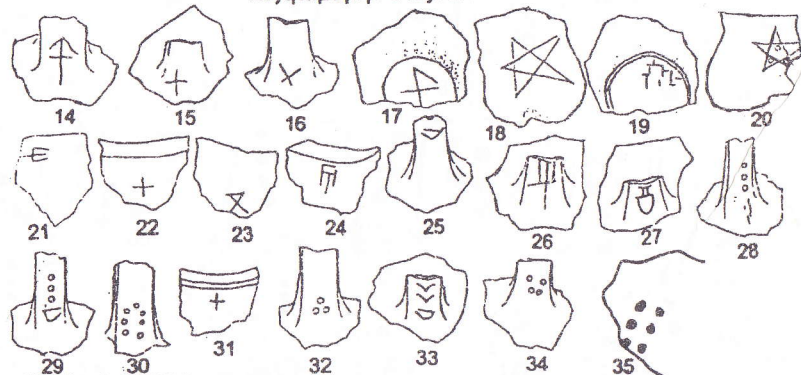
Կարմիր բլուր / Karmir blur

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVIII PLATE

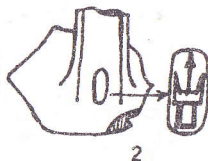
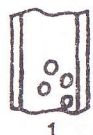
Հայկաբերդ / Haykaberd

Հիրկանիս(Գիյիմլի) / Hirkanis(Giyimli)

Հորոմ / Horom

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXI PLATE

Նորատուս / Noratus

Նոր Արեշ / Nor Aresh

Նորշուն-թեփե / Norshun-tepe

Սարուխան / Sarukhan

Սեկենդել / Sekendel

Տիգրանակերտ / Tigranakert

Ուշնավիե / Ushnavie

Օշական / Oshakan

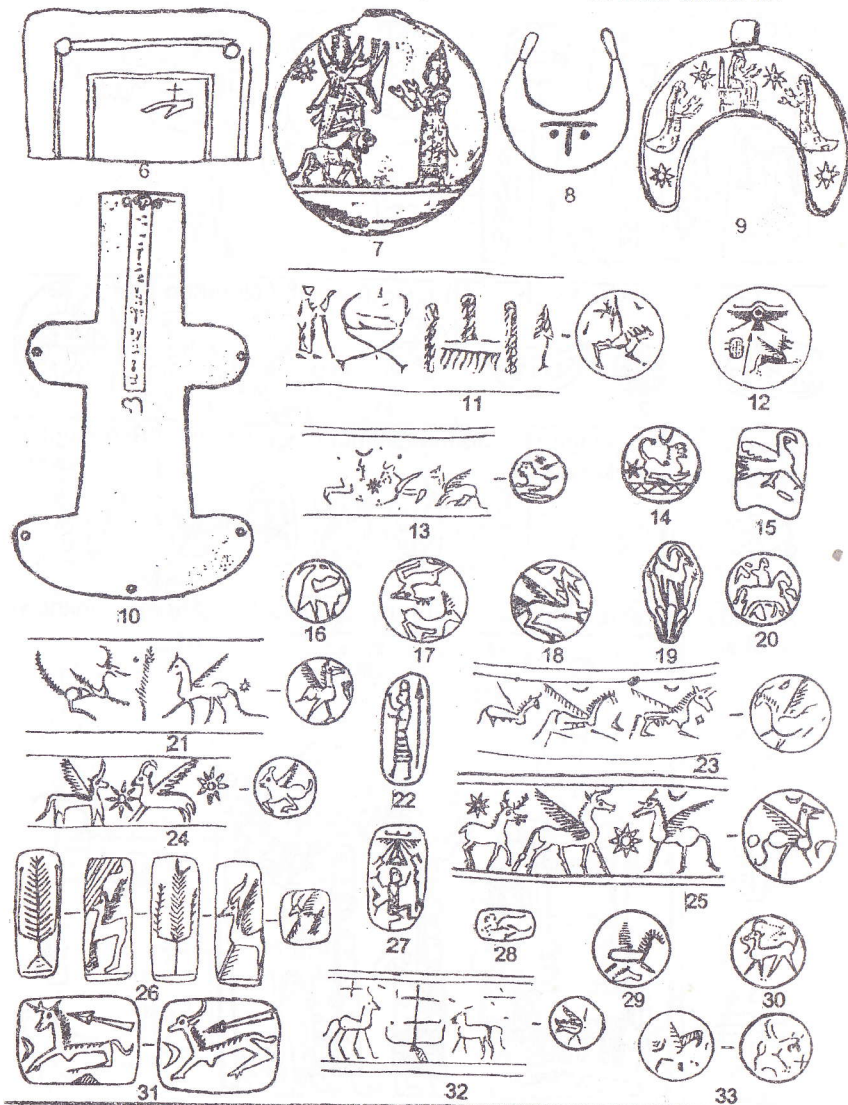

Արևմտյան Հայաստան-անհայտ / Western Armenia-unknown

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXII PLATE

Արևմտյան Հայաստան-անհայտ / Western Armenia-unknown

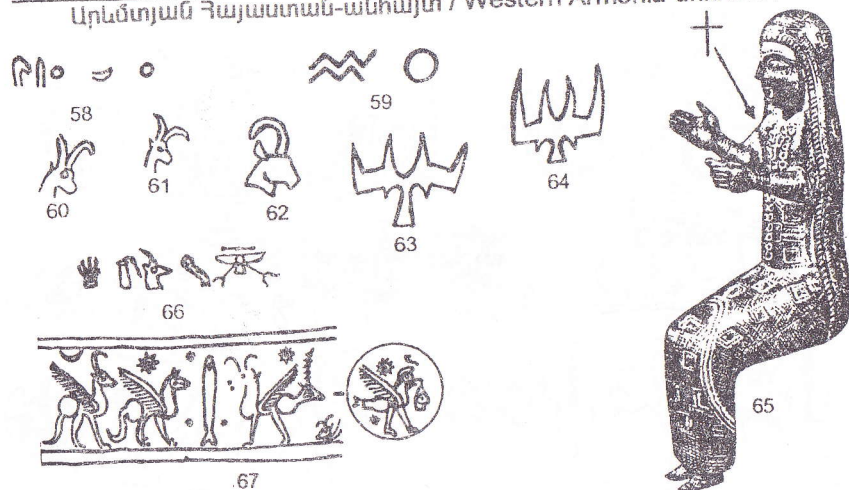
ԱՐՅՈՒՄԱԿ XXXIII PLATE

Արևմտյան Հայաստան-անհայտ / Western Armenia-unknown

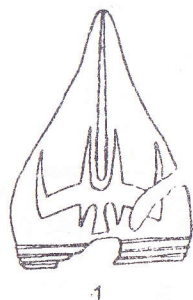

ԱՐՅՈՒՄԱԿ XXXIV PLATE

Արևմտյան Հայաստան-անհայտ / Western Armenia-unknown

Հյուսիսային Կովկաս / North Caucasus

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXV PLATE

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ I. Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության պատմությունը	7
ԳԼՈՒԽ II. Գրային համակարգի բնութագիրը	16
ԳԼՈՒԽ III. Վերծանության վիճակը	28
ԳԼՈՒԽ IV. Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի խնդիրը	46
ԳԼՈՒԽ V. Վանի թագավորության մեհենագրությունը Հայկական լեռաշխարհի պատկերագրության ընդհանուր համակարգում	51
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	59
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	62
ԱՄՓՈՓՈՒՄ (անգլերեն)	78
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	83
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	84
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
Դիվան Վանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների և մեմանշանների	89
Աղյուսակների բացատրություն	90
Աղյուսակներ	107

CONTENTS

Text in Armenian	5-75
I. History	76
II. General characteristics of the script	76
III. The state of decipherment	
Previous attempts of decipherment	78
Our decipherment	78
IV. The language of the script	80
V. The hieroglyphic script of Van kingdom in the ganeral context of the history of script in Armenian Highland	81
List of abbreviations	83
List of utilized literature	84
Appendix	
Corpus of the hieroglyphic inscriptions and monogramms of Van kingdom	89
Explanation of plates	90
Plates	107

ԱՐՏԱԿ ԵՐԶԱՆԻԿԻ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

(ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)

ՍԵՂԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ARTAK YERJANIK MOVSISYAN

THE HIEROGLYPHIC SCRIPT

OF VAN KINGDOM

(BIAINILI, URARTU, ARARAT)

Հանձնված է շարվածքի 12.01.1998թ.: Ստորագրված է տպագրության 17.03.1998թ.:
Թուղթ № 1: Տպագրական 9 մամուլ, պայմանական 7,2: Տպաքանակ՝ 500:

Հրատ. № 8043: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ՉԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
375019, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24 գ